

MICAE MEDIAEVALES II.

*Fiatal történészek dolgozatai
a középkori Magyarországról és Európáról*

MICAE MEDIAEVALES

II.

*Fiatal történészek dolgozatai
a középkori Magyarországról és Európáról*

SZERKESZTETTE
*Péterfi Bence, Vadas András,
Mikó Gábor, Jakab Péter*

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Budapest
2012

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Tanulmányok – Konferenciák
3. kötet

Sorozatszerkesztő
Székely Gábor

A kötet megjelenésére az „Önálló lépések a tudomány területén”
ELTE TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0030 projekt keretében,
annak támogatásával került sor.

Támogatta továbbá:
az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzata

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszechenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

A projektek az Európai Unió támogatásával, az Európai
Szociális Alap társfinanszírozásával valósulnak meg.

ISBN 978-963-284-300-1
ISSN 2062-2198

A tanulmányok szerzői © Bakonyi Zsuzsanna, Gyönki Viktória, Ilkó Krisztina, Incze
János, Kádas István, Kanyó Ferenc, Kelényi Borbála, Kranzieritz Károly, Rákos-
Zichy Johanna, Schmidtmyer Richárd, Urbán Máté, Vadas András, Vajda Tamás

A kötet szerkesztői © Jakab Péter, Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András

A kiadványt tervezte
Kiss Béla

Nyomta és kötötte a Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.
Felelős vezető: Kovács Jánosné

Tartalomjegyzék

DRASKÓCZY ISTVÁN – NAGY BALÁZS: <i>Előszó</i>	9
<i>Rövidítésjegyzék</i>	11
RÁKOS-ZICHY JOHANNA: <i>A vértanúk testéről való gondoskodás a mártírakták tanúsága alapján</i>	13
GYÖNKI VIKTÓRIA: <i>Váltságfizetés a 10–11. századi Izlandon két nemzeti sági sagában</i>	25
ILKÓ KRISZTINA: <i>Az aszkézis gyakorlatának szélsőséges formái Szent Zoerard-András vitájában</i>	33
URBÁN MÁTÉ: <i>A két Szent Bernát pusztasága és Paradicsoma</i>	45
VAJDA TAMÁS: <i>Árpád- és Anjou-kori vízimalmaink tájalakító hatása</i>	59
KANYÓ FERENC: <i>Óbudától „Ősbudáig”. Egy mítosz historiográfiája</i>	77
KRANZIERITZ KÁROLY: <i>Változások a Délvidéken Nikápoly után. Az 1397. és 1398. év katonai eseményei</i>	97
INCZE JÁNOS: <i>Luxemburgi Zsigmond városzálogosításai: Segesd és Bártfa esete</i>	109
SCHMIDTMAYER RICHÁRD: <i>Vértesi várak. A Rozgonyi család főúri rezidenciái a 15. században</i>	123
KÁDAS ISTVÁN: <i>Egy abauji atyafiság Mátyás király udvarában. Adalékok a Semsei család Hunyadi-kori történetéhez</i>	141
KELÉNYI BORBÁLA: <i>Három Várdai-feleség végrendelete a késő középkorból</i>	159

BAKONYI ZSUZSANNA: <i>Nők a nagyszombati gazdaságban.</i> <i>A 16. századi nagyszombati misszilisek tanúsága</i>	177
VADAS ANDRÁS: „ <i>A vizek gyakran kilépnek a medrükből</i> ”. <i>Körmend és az árvizek (1600–1659)</i>	189
<i>Köszönetnyilvánítás</i>	211
<i>A szerzőkről</i>	213

Table of contents

ISTVÁN DRASKÓCZY – BALÁZS NAGY: <i>Foreword</i>	9
<i>List of Abbreviations</i>	11
JOHANNA RÁKOS-ZICHY: <i>Taking Care of the Bodies in the Acts of Martyrs</i>	13
VIKTÓRIA GYÖNKI: <i>Ransom-Paying in Tenth–Eleventh-Century Iceland in Light of Two Clan-Sagas</i>	25
KRISZTINA ILKÓ: <i>The Extreme Forms of Ascetic Practice in the Life of Saint Zoerard-Andrew</i>	33
MÁTÉ URBÁN: <i>The Desert and Paradise of the Two Saint Bernards: the Motive of Landscape in Twelfth-Century Monastic Hagiography</i>	45
TAMÁS VAJDA: <i>Water Mills as Driving Forces of Landscape Change in the Árpáadian and Angevin Period</i>	59
FERENC KANYÓ: <i>From “Old Buda” to “Ancient Buda”: a Historiography of a Myth</i>	77
KÁROLY KRANZIERITZ: <i>Changes in the Southern Borderline after Nicopolis: the Hungarian Military Campaigns of 1397 and 1398</i>	97
JÁNOS INCZE: <i>The Town Pledgings of King Sigismund: the Case Studies of Segesd and Bardejov</i>	109
RICHÁRD SCHMIDTMAYER: <i>The Castles of the Vértes Mountains: the Noble Residences of the Rozgonyi Family in the Fifteenth Century</i>	123
ISTVÁN KÁDAS: <i>A Noble Family from Abaúj/Abov-Turňa County in the Court of King Mathias Corvinus: Contributions to the History of the Semsei Family in the Age of Hunyadis</i>	141

BORBÁLA KELÉNYI: <i>Three Wives' Last Wills in the Várdai Family from the Late Middle Ages</i>	159
ZSUZSANNA BAKONYI: <i>Women in the Economy of Trnava: the Witness of the Sixteenth-Century Missiles from the Trnava City Archives</i>	177
ANDRÁS VADAS: „ <i>Rivers Leave Their Beds Frequently</i> ”: <i>Körmend (W Hungary) and Rába/Raab (1600–1659)</i>	189
<i>Acknowledgements</i>	211
<i>Notes on Contributors</i>	217

Előszó

A TUDOMÁNYOS TEHETSÉGGONDOZÁS összetett folyamat. A középkori történelemmel elmélyülten foglalkozó hallgatók támogatása különösképpen az, hiszen ezen a szakterületen hosszas és alapos előkészületekre van szükség bármely a szakmai közvélemény érdeklődésére számot tartó dolgozat megírásához. Nélkülözhetetlen a nyelvtudás, amely nemcsak a modern nemzetközi szakirodalom forgatásához szükséges, hanem elengedhetetlen a forrásnyelvekben, esetünkben legtöbbször a latinban való jártasság is. Hallgatóink az interdiszciplináris középkortudomány elvárásainak megfelelően nemcsak írott forrásokkal foglalkoznak: a jelen tanulmánykötetben is szerepelnek régészeti, illetve művészettörténeti megalapozottságú tanulmányok is, így a szerzőknek „érteniük kell” a régészeti leletek vagy éppenséggel a képi ábrázolások nyelvét is.

A források ismerete természetesen elengedhetetlenül szükséges, de nem elégséges feltétele a tudományos újdonságot jelentő dolgozatok megszületésének. Elszánt és szívós munkára van szükség ahhoz, hogy új tudományos eredményeket tartalmazó írás szülessen. A gyakran jó néhány évig tartó előkészületeket az ELTE Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézete a kurzusrendszerű képzés mellett számos más eszközzel is igyekszik támogatni. A jelen kötet szerzői közül a legtöbbben a tudományos diákkörökben jelentkeztek először tanulmányaikkal, többen sikeresen szerepeltek a kétévenként megrendezett Országos Tudományos Diákköri Konferenciákon, illetve hallgatói voltak, (vagy még most is azok) a háromszintű – úgynevezett bolognai típusú – képzésen belül 2009-ben elindult, és azóta is sikeresen működő középkortörténeti mesterképzési szakiránynak.

Mindezek mellett van még egy olyan eleme a tehetséggondozásnak, amelyről nem szabad elfeledkezniük. Ez a konzulensek és témavezetők szerepe (nevüket a kötet végén találják). Köszönet illeti mindazokat a kollégákat, akik konzulensként, témavezetőként, vagy akik bármilyen más formában tanácsaikkal segítették a dolgozatok szerzőit.

Más egyetemekhez hasonlóan az ELTE Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézete is változatos lehetőséget biztosít a pályájuk kezdetén álló ifjú kutatóknak, hogy bemutatkozzanak a szakmai közvélemény előtt. Korábbi előzmények után 2010-től kezdve évente megszervezzük a középkor történetét kutató doktoranduszok konferenciáját, és ezek anyaga tanulmánykötetekben is megjelenik.¹ 2012. március 30-án

¹ Nagy Balázs (szerk.): *Középkori mozaik. AZ ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai.* (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola Tanulmányok

a középkori mesterszak hallgatói rendezték meg első bemutatkozó konferenciájukat, a doktoranduszok rendezvényére pedig 2012. május 17–18-án került sor. A jelen kötet magvát a doktori konferenciánkon elhangzott előadások alkotják, de megjelenési lehetőséget biztosítottunk mesterszakos hallgatóknak is. A dolgozatok szerzőinek értékes segítséget jelentett az előadásuk nyomán kibontakozó vita.

Ma a diákok mozgékonyabbak, mint elődeik, s megesik, hogy több intézményben is tanulnak. Amikor a kötetben olvasható tizennégy tanulmányt az érdeklődő olvasó figyelmébe ajánljuk, örömmel vesszük számba, hogy a szerzők között olyan hallgatók is jelen vannak, akik tanulmányaik egészét, vagy egy részét a Debreceni Egyetemen, a Károli Gáspár Református Egyetemen, a Közép-európai Egyetemen, a Miskolci Egyetemen, a Szegedi Tudományegyetemen, illetve a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen végezték. Arra törekszünk, hogy nyitottak legyünk a különböző társintézmények felé és együttműködjünk velük. Szándékunk szerint szívesen biztosítunk publikálási lehetőséget más doktori iskolák növendékeinek.

A kötet tanulmányai híven jelzik a középkorász képzés sokszínűségét. A szerzők túlnyomó többsége az ELTE BTK középkorral foglalkozó tanszékeihez, illetve doktori programjaihoz kötődik, köztük a Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszékhez, a Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelmi Tanszékhez, a Történelem Segéd tudományi Tanszékhez, és a Művészettörténet Tanszékhez, illetve a Régészeti Intézethez.

Bizonyára nem kerüli el az érdeklődő Olvasó figyelmét, hogy a jelen kötetben megjelenő tanulmányok igen széles kronológiai és földrajzi spektrumot fognak át. A dolgozatok által felvetett problémák a későantikvitástól elindulva egészen a 16–17. századig húzódnak, ám a kora újkori témákkal foglalkozó írásoknak szintén vannak középkori vonatkozásai. A kötetben nem csupán Magyarország középkorához kapcsolódó tanulmány található, hanem olyan egyetemes történelmi dolgozat is, amely például Izland történetével foglalkozik. A tematikai sokszínűség ugyancsak figyelemreméltó. Az olvasó a középkori teológiától a hadtörténetig, a hagiográfiától a történelmi ökológiáig, a gazdaságtörténettől a mindennapi élet történetéig, családtörténetig, nőtörténetig talál írást. Ugyancsak meg kell említeni, hogy a szerzők a jelen kötetben megjelent dolgozatuk elkészítése idején tanulmányaik más-más fokán álltak. Van, aki az alapképzés hallgatója volt, mások mesterszakos tanulmányaikat folytatták, illetve doktori képzésben vettek részt. Az írásokat a témavezetők természetesen előzetesen lektorálták. Örömmel ajánljuk az Olvasó megtisztelő figyelmébe ezt a tanulmánykötetet.

Budapest, 2012. november 30.

Draskóczy István – Nagy Balázs

– Konferenciák 1.) Budapest: ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, 2010.; Kádár Zsófia – Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Micae mediaevales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról.* (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola Tanulmányok – Konferenciák 2.) Budapest: ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, 2011.

Rövidítésjegyzék*

- ÁMTF Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- Anjou Kristó Gyula (főszerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, 1301–1387*. I–XVII., XIX–XXVIII., XXXI. köt. Budapest–Szeged: József Attila Tudományegyetem/Szegedi Tudományegyetem – Csongrád Megyei Levéltár – Szegedi Középkorász Műhely, 1990–2012.
- Bártfa Iványi Béla (szerk.): *Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1501*. I. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1910.
- Csánki Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913. repr. Budapest: Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1985.
- DF MNL OL, U szekció, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL MNL OL, Q szekció, Diplomatikai Levéltár
- Engel: *Arch.* Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. köt. (História Könyvtár: Kronológiák, adattárak 5.) Budapest: História Alapítvány – Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1996.
- Engel: *Gen.* Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. In: *Uó: Középkori magyar adattár*. CD-ROM. Budapest: Arcanum Kiadó, 2001.
- Fejér Georgius Fejér (szerk.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. köt. Budae: Typis Typogr. Regia Universitatis Ungaricae, 1829–1844.
- Házi Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. I. rész: 1–7. köt., II. rész: 1–6. köt. Sopron: Székely és Társa ny., 1921–1943.
- Héderváry Radvánszky Béla – Závodszy Levente (szerk.): *A Héderváry-család oklevéltára*. I–II. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1909–1922.

* A legalább két tanulmányban szereplő levéltári egységek, forráskiadványok és segédletek kaptak helyet a rövidítésjegyzékben.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- Lukcsics Lukcsics Pál (szerk.): *A XV. századi pápák oklevelei*. I–II. köt. (Olaszországi magyar oklevéltár. Monumenta Hungariae Italica 1–2.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1931–1938.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
- MTA Magyar Tudományos Akadémia (Budapest)
- Nagy Iván Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–VIII. köt. Pest: Beimel és Kozma – Ráth, 1857–1868. (repr. Budapest: Helikon Kiadó, 1987–1988.)
- Perényi Tringli István (szerk.): *A Perényi család levéltára 1222–1526*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 44.) Budapest: Magyar Országos Levéltár – Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 2008.
- PL Jacques Paul Migne (szerk.): *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. I–CCXXI. köt. Lutetiae Parisiorum: Garnier, 1844–1865.
- SRH Emericus Szentpétery (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1937–1938. Repr. szerk. Szovák Kornél – Veszprémy László. Budapest: Nap Kiadó, 1999.
- Szerbia Thallóczy Lajos – Áldásy Antal (szerk.): *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*. (Monumenta Hungariae historica: Diplomataria 33. = Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum 3.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1907.
- Zichy Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Döry Ferenc – Lukcsics Pál (szerk.): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeö*. I–XII. köt. Pest–Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1871–1931.
- ZsO Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XI. köt. (1387–1424). (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49.) Budapest: Akadémiai Kiadó – Magyar Országos Levéltár, 1951–2009.

RÁKOS-ZICHY JOHANNA

A vértanúk testéről való gondoskodás a mártírakták tanúsága alapján

A KERESZTÉNY KÖZÖSSÉGEK összetartásában kezdettől fogva fontos szerepet játszott a vértanúk iránt megnyilvánuló tisztelet. A mártíromság az emberi hősiesség legmagasabb fokát jelentette, a hitvallók tisztelete és emléküik ápolása pedig a kialakuló szentkultusz alapja lett.¹ Ez a kultusz azonban csak a konstantini fordulat után bontakozhatott ki teljesen. A 4. században az egész Birodalomban elterjedt nézet volt, hogy a szent vértanúk sírjai az ég és föld találkozási pontjai, ahol a buzgó hívek nemcsak kegyeletüket róhatták le, hanem a szent égi pártfogásának megnyilvánulásában is reménykedhettek. A mennyei patrónusnak számító szentek sírja komoly presztízzsel bírt, amit a tehetősebb keresztények igyekeztek saját maguk és családjuk hasznára megkaparintani, mintegy „magántulajdonba” véve a szentet. Az egyre szaporodó és egyre díszesebb síremlékek már nemcsak a mártír maradványait rejtették magukban, hanem, aki megengedhette magának, igyekezett a szenthez minél közelebbi sírhelyet szerezni elhunytjainak, hogy a feltámadáskor a szent társaságában, az ő kíséretének tagjaként járulhassanak az Úr ítélőszéke elé. A 4. század végére ez a szokás annyira elburjánzott, hogy a püspökök kénytelenek voltak szabályozni a szentek sírjai körüli tisztelet megnyilvánulásait.² A mártírok kultusza azonban nem szorítkozott a temetőkre. Az egyes közösségek büszkéek voltak hitvallóikra, tudatosan gyűjtötték és szerkesztették szenvedéseik történeteit, amelyeket a szent mennyei születésnapján, halálának évfordulóján a szertartás szövegei közt felolvastak a gyülekezet előtt,³ vagy magányos elmélkedéseikhez használták.

¹ Peter Brown: *A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*. Budapest: Atlantisz, 1993. 26–28.

² A szentek iránti tisztelet megnyilvánulása lehetett a halotti lakoma is, ennek szabályozására a legismertebb példa Ambrus püspök tiltása volt. (Szent Ágoston: *Vallomások*. Ford. Dr. Vass József. Szent István Kiadó, 2007. VI.2.). A szentek mellé temetkezés megítélésével kapcsolatban nem volt ilyen egyetemes az álláspont a püspökök közt, az arisztokrata származású Nolai Paulinus például kimondottan támogatta, mert ezzel gazdag híveket tudott szerezni. Ezzel szemben Ágoston ellenezte, mivel attól tartott, ha a hozzátartozók nem tudják halottjukat olyan temetésben részesíteni, mint az szerintük megilletné – tudniillik egy mártír közelében –, akkor úgy fogják érezni, az elhunyt lelke ettől kárt szenvedhet a túlvilágon (Augustinus: *De cura pro mortuis gerenda*. In: PL XL. col. 591–610.)

³ Balduin Gaiffier: *La lecture des actes des Martyrs dans la prière liturgique*. *Analecta Bollandiana* 72 (1954): 134–166.

A mártírok szenvedésének és tanúságtételének történetét nem a konstantini fordulat után kezdték összegyűjteni, hanem már kezdettől fogva gondot fordítottak feljegyzésükre. Igyekeztek emléküket fenntartani a közösségben. E tanulmány célja, hogy bemutassa, a mártírok fennmaradt szenvedéstörténeteiben hogyan jelenik meg a kortárs keresztény közösség. A vértanúk hitvallását olvasva hajlamosak vagyunk úgy látni őket, mint magányos hőroszokat, akik hitük védelmében egyedül szálltak szembe a világi hatóságokkal. Az akták a személyes bátorság és kiállás példaként szolgáltak, jellemzően a férfias helytállás modelljeként mutatták be a mártírokat.⁴ A tanúvallomás, az elítélés és a kivégzés a nyilvánosság előtt zajlott. A kivégzések nyilvános jellegében része lehetett a népharagnak is, akik a természeti katasztrófákért az isteneket megtagadó keresztényeket vádolták.⁵ Az arénabeli kivégzések a harag lecsillapítása mellett az elrettentést és a példastatuálást szolgálták. Olykor ez visszajára is fordulhatott, mint például Perpétua esetében, ahol a tömeg szálanommal és irtózáttal reagált, amikor a halálra szánt keresztényeket megpillantotta. A pogányok mellett a keresztény hittársak is a nézőközönség részei voltak, ezek a keresztények nem voltak olyan bátrak vagy elkötelezettek, hogy vállalják a vértanúságot, sőt, voltak, akiknél az elrettentés elérte hatását, és meginogtak, elhagyták vagy megtagadták hitüket. A vértanúk erőt adtak a közösségeknek: egyrészt a hit példaképei lettek, másrészt megerősítették a közösségen belüli kötelekeket is. A következőkben ez utóbbi példáival szeretnék foglalkozni, azon belül is különösen azzal, hogy miként viszonyult a keresztény közösség a mártírok testéhez: hogyan gondoskodtak róluk a börtönben és kivégzésük után, s hogy ennek elemei felbuknának-e a konstantini fordulat utáni szentkultuszban is.

A kérdés vizsgálatához elsősorban a mártírakták és szenvedéstörténetek gyűjteményeihez fordultam. Az egyes mártírok tanúságtételéről szóló szövegek a bírósági jegyzőkönyvek stílusában íródtak, igyekezve szóról-szóra visszaadni a vizsgálóbíró és a vértanú közti párbeszédet. A hitelességük azonban kétséges. A legtöbb mártíraktá utólagos konstrukció, a 4–5. század folyamán keletkezett. A legnagyobb részük távolról sem tekinthető kortárs beszámolóknak, nem szemtanúk elbeszélése alapján állították össze őket a keresztény egyházakban, hanem a műfaj példáit szem előtt tartva. Néhányukról azonban bebizonyosodott, hogy nem utólagos konstrukciók, hanem valóban a kortársak beszámolóit felhasználva születtek.⁶ Jogtörténeti szempontból ezek sem

⁴ Shaw rámutatott, hogy Perpétua története előtt a női mártíroknak nem volt egyéni aktája, hanem csoportosan szerepeltek, vegyesen a férfimártírokkal. Brend D. Shaw: *The Passion of Perpetua. Past & Present* 139, No. 1 (1993): 3–45.

⁵ „Hiányzik az eső: a keresztények az okai.” – Szent Ágoston: *Isten városáról*. II. 3. (Ford. Földváry Antal.) Kairosz Kiadó: Budapest, 2005 A keresztények nyilvános kivégzésének okairól I. Gillian Clark: *Christianity and Roman Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 46–49.

⁶ A bollandisták több száz mártíraktát gyűjtöttek össze. A legnagyobb forráskiadvány: Theodor Ruinart (szerk.): *Acta Martyrum. Opera ac studio collecta, selecta atque illustrata*. Ratisbonae: G. J. Manze, 1869. Ebben több mint harminc olyan akta szerepel, amely részletesen beszámolt a mártírok temetéséről. Ezeknek nagy része azonban nem tekinthető történetileg hitelesnek. Musurillo forráskiadványa (Her-

feltétlenül hiteles beszámoló, ⁷ de jelen vizsgálat céljaira – a keresztény közösség reakcióinak és részvételének megjelenése – tökéletesen alkalmasak. Az elemzéshez ezenkívül segítségül hívtam a kortárs keresztény szerzők műveit is: Cyprianus leveleit, aki később maga is az üldözés áldozata lett, illetve Tertullianus és Minucius Felix munkáit.

Ez a műfaj elsősorban a mártírra fókuszált, illetve annak ellenfelére, a római igazságszolgáltatás képviselőjére – csak rövid, mellékes utalásokat találunk benne a keresztények reakcióira és aktív részvételére. Ennek alapján a keresztény közösségek két módon járultak hozzá hitvallóik kitartásához: testi és lelki vigaszt nyújtottak a börtönben szenvedőknek, illetve a kivégzés után igyekeztek méltó temetésről gondoskodni számukra. Ez utóbbi a mártírok sírjainál kialakult kultusz szempontjából különösen fontos mozzanat volt. A végtisztesség megadása a pogányok és a keresztények szempontjából egyaránt kulcsfontosságú volt, bár a keresztények hozzáállása a testi halálhoz és a holttesthez a feltámadás tana miatt gyökeresen eltért a pogány állásponttól. ⁸ A feltámadás gondolata mélységesen idegen volt a pogányok gondolkodásától, akik félreértették a keresztények buzgóságát a végtisztesség megadásában, s időnként megtagadták a holttestek kiadását, hogy ezzel is fokozzák a keresztények büntetését.

A mártíromságnak azonban nem volt feltétele, hogy a hitvallót ténylegesen ki is végezzék. Mártírnak számított mindenki, aki valamilyen üldözést szenvedett a hitéért, de vértanú csak az lehetett, aki meg is halt érte, részesült a vér kereszttségében, azaz vérét adta Krisztusért. ⁹ A hitük miatt elítélt keresztények már mártírnak számítottak,

bert Anthony Musurillo [szerk.]: *The Acts of the Christian Martyrs*. Oxford: Clarendon Press, 1972.) huszannyolc aktát talált megbízhatónak. A Decius előtti üldözés korából való akták autentikusságáról I. Timothy D. Barnes: Pre-Decian Acta Martyrum. *Journal of Theological Studies* 19, No. 2 (1968): 509–531. Barnes ebben kilenc aktáról állapította meg, hogy ezeket voltaképpen szemtanúk beszámolójának tekinthetjük, vagy nem sokkal a kivégzés után keletkeztek. A tanulmányhoz a Musurillo által hitelesnek tekintett válogatásra támaszkodtam. Nagy segítségemre volt még a magyar nyelven napvilágot látott válogatás is: Vanyó László (szerk.): *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*. (Ókeresztény Írók 7.) Budapest: Szent István Társulat, 1984.

⁷ Timothy D. Barnes: Legislation against the Christians. *The Journal of Roman Studies* 58, No. 1–2 (1968): 32–50.

⁸ A testi feltámadás tana a kezdetektől a keresztény teológia része volt, de nemcsak a pogányoknak okozott nehézséget a feltámadás gondolata, hanem a keresztényeket is zavarba ejtette. Yvette Duval (Uő: *Auprès de Saints corps et âme. L'inhumation ad sanctos dans la chrétienté d'Orient et d'Occident du IIIe au VIIe siècle*. Paris: Études Augustiniennes, 1988. Introduction) úgy vélte, a temetés és a feltámadásba vetett hit összefüggött, és azért temetkeztek szívesen mártírok mellé, mert azzal garantálták a holttest sérthetetlenségét, és ezáltal a biztos feltámadást. Eric Rebillard viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy amikor a mártírok temetése valamilyen okból nem volt lehetséges, a keresztények szomorúsága minden esetben annak szólt, hogy nem tudták megadni a végtisztességet, és szó sem volt arról, hogy a temetés elmaradása miatt a mártírok bármilyen kárt szenvedtek volna a feltámadásban. Eric Rebillard: *The Care of the Dead in Late Antiquity*. (Cornell Studies in Classical Philology 59.) Paris: Cornell University Press, 2003. 82–90.

⁹ A mártírok vérrel való kereszttsége a vízzel való kereszttséghez hasonlóan minden bűnt eltörölt. A nem egységes keresztények elleni fellépés miatt azonban a hit megvallása nem szükségszerűen jelentett ha-

mivel tanúságot tettek Krisztus mellett. Mivel a keresztényekkel való bánásmód provinciánként különbözött, időnként valóban csak a szerencsén múlt, hogy az elszánt hitvallóra milyen sors várt. Septimius Severus uralkodása előtt nem beszélhetünk egész Birodalomra kiterjedő üldözésekről, a helyi hatóságok saját belátásuk szerint bántak a keresztényekkel.¹⁰ Aki kereszténynek vallotta magát, azt börtönbe vetették, de néha előfordulhatott olyan eset is, hogy a katonák inkább alaposan helybenhagyták és kidobták a törvényszékről azt, aki nyilvánosan megvallotta hitét, nehogy túl sok mártír legyen.¹¹

A bebörtönzöttek látogatása a keresztények kötelezettsége volt. A fogság körülményei területenként változtak a börtön adottságaitól és az öröktől függően, de annyi közös volt bennük, hogy elsősorban nem a letartóztatottak elzárására és őrzésére szolgált, hanem a büntetés része volt, hogy minél sanyarúbb körülmények közt tartották az ide összegyűjtötteket, még az ítélet kimondása és a bűnösség megállapítása előtt. Perpétua börtönnaplójában¹² visszatérő motívum a bezártság és a kínzástól való félelem. Sok keresztényt később aztán minden további nélkül elengedtek, de ez nem azt jelentette, hogy szabadon távozhattak, anélkül, hogy büntetésben részesültek volna. A *custodia* fizikai és lelki szenvedést okozott a bebörtönzötteknek. A kiszolgáltatottságon és a bizonytalanságon kívül meg kellett küzdeniük a zsúfoltsággal és a rossz ellátással, nem beszélve arról, hogy gyakran kínvallatással próbálták vallomást kicsikarni belőlük. A keresztények számára így nem csak a kegyesség megnyilvánulása volt, ha valaki látogatta a mártírokat a börtönben, hanem a vigasztalás kötelezettségének tettek eleget vele. A hívőknek kötelessége volt a mártírok szolgálatára állni. A börtönben lévők ellátása azonban elsősorban a családtagok feladatának számított. Ez feszültséget szült, ha a családtagok nem voltak keresztények: Perpétua börtönnaplójában beszámolt róla, hogy apja többször is meglátogatta a börtönben, és igyekezett rábeszélni, hogy vonja vissza vallomását, és mentse az életét.¹³ A keresztények részéről viszont a látogatásokban nem csak a részvét fejeződött ki, hanem az is, hogy a közösség saját családjába tartozónak tekintette a mártírt.

A lyoni mártírok aktája arról számol be, hogy a mártírokat sötét és zord helyen börtönözték be, ahol néhányan a zsúfoltságba és levegőtlenységbe haltak bele. Azok, akik látogatni próbálták a vértanúkat, szintén veszélynek tették ki magukat, mert őket

lálbüntetést. A mártírok egy viszonylag elfeledett csoportjába tartoztak például azok, akiket a császári igazságszolgáltatás nem halálra ítél, hanem életfogytiglani bányamunkára. Ennek okairól és a bányamunkára ítélés gyakorlatáról a keresztények elleni fellépés során I. Mark Gustafson: *Condemnation to the Mines in the Later Roman Empire. Harvard Theological Review* 87, No. 4 (1997): 421–433.

¹⁰ William H. C. Frend: *Martyrdom and Persecution in the Early Church. A Study of a Conflict from the Maccabees to Donatus.* Oxford: Blackwell, 1965. 321–324.

¹¹ Vanyó László (szerk.), Baán István (ford.): *Euszebiosz Egyháztörténete.* (Ókeresztény írók 4.) Budapest: Szent István Társulat, 1983. 350. VIII. 3.

¹² *Passio Perpetuae* 3.6., 8.1., 16.2–3. Kiadása: Herbert Anthony Musurillo (szerk.): *The Acts i. m.* 106–135.

¹³ *Passio Perpetuae* 5.1–6., 9.1–3.

is fenyegette a letartóztatás.¹⁴ Ez azonban nem volt általános jelenség. Más aktákból, ahol szerepel bármilyen utalás a bebörtönzés körülményeire, inkább az derül ki, hogy a látogatást nemcsak eltűrték, hanem el is várták, mivel a mártíroknak jutott adományokból az örök is részesedtek, vagy pedig lefizették őket, hogy szemet hunyjanak a látogatás fölött. A lyoni mártírok esetében a későbbiekből kiderül, hogy a tribunus mindenáron meg akarta akadályozni, hogy a példájukon felbuzdulva a kereszténység terjedni kezdjen, ezért minden érintkezést megtiltott a mártírok és a keresztények közt, a kivégzés után is. Perpétua börtönnaplójában arról olvashatunk, hogy kezdetben ott is túl nagy volt a zsúfoltság, de aztán a diakónusok megvesztegették az öröket, akik levegősebb helyiséget biztosítottak számukra. Montanus és Lucius aktájában azt olvashatjuk, hogy kezdetben félték és szenvedtek a börtönben, de a hívek látogatása aztán csillapította szenvedésüket. Pionius aktája viszont egyedülálló abból a szempontból, hogy itt a mártírok visszautasították a hívek ajándékait, mire az örök meghagudtak rájuk, mivel ők is részesültek belőle, és bosszúból a börtön belső, levegőtlen és sötét részébe zárták őket. Pionius és társai inkább a kényelmetlenséget és a kényszerű böjtöt választották. Az örök dühe érthető volt, hiszen ezzel elestek az ajándékokból nekik jutó résztől, de a mártírok viselkedése a pogány közvéleményt is sokkolta, és kíváncsisággal töltötte el. Az akta megjegyzi, hogy nemcsak a keresztények látogatták őket, hanem a pogányok is, akiket lenyűgözött a helyállásuk, és álmélkodva távoztak a börtönből. A szenvedés alábecsülése és a test megvetése azonban általában nem csodálatot, hanem ellenérzést váltott ki a pogányokból, és az egész keresztény hitet azonosították a test megvetésével és a halál iránti beteges vonzalommal.¹⁵ A keresztények szemében viszont ez tette őket Krisztus legigazabb követőivé, és nemcsak azért látogatták őket, hogy vigaszt és bátorítást nyújtsanak, hanem azért is, hogy ők maguk merítsenek bátorságot a mártírok helyállásából és hitéből.

A mártírok látogatásait épp ezért igyekeztek szervezett formában lebonyolítani. Perpétuánál már láthattuk, hogy a diakónusok vesztegették meg az öröket, és ők szervezhatték meg a látogatásokat is. Pioniusnál a keresztény látogatók csapatosan jelentek meg, és panaszkodni kezdtek, amiért a mártír nagy szegénységben élt, s magának Pioniusnak kellett megnyugtatnia őket.¹⁶ Cyprianus arra kérte híveit, hogy bár tudja, hogy mindannyian csodálják a mártírokat, és szeretnének részesülni hitükben. Mégis, ha látogatni akarják őket, szóljanak a diakónusoknak, és hagyják, hogy ő szervezze meg mindezt. Ugyanis féltő volt, hogyha egyszerre túl sokan jelennek meg, a hatóságok megfosztják őket ettől a lehetőségtől. A tömeges látogatásokban azonban nem csak ez a veszély rejtett. A mártírok a közösség kincsei voltak, a kiválasztottak, akik szenvedhetnek a hitért, épp ezért fennállt a veszélye, hogy a csodálat túlzott kifejező-

¹⁴ A lyoni egyházközség levele, melyben beszámoltak az üldözésről, Euszebiosz *Egyháztörténetében* szerepel (V. 1.). Kiadása: Herbert Anthony Musurillo (szerk.): *The Acts i. m.* 62–85.

¹⁵ Hyppolite Delehaye: *Les origines du Culte des Martyrs*. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1933. 18–22.

¹⁶ *Passio Pionii* 12.2. Herbert Anthony Musurillo (szerk.): *The Acts i. m.* 136–167.

dése arra indíthatja néhányukat, hogy nem Krisztus iránti szeretetből, hanem a hívek csodálatáért (és a bőséges börtönbeli ellátásért) vállalják a mártíromságot. Ez a félelem eltűzöttnek tűnhet, Tertullianus ostorozó írásai alapján azonban reális veszélyről volt szó: „A test táplálékai közül, amelyeket nektek az Egyházanya Úrnő az ő kebleiből, és az egyes testvérek munkáiból a börtönbe vittek, fogadjatok valami olyat tőlünk is – választott mártírok! – ami a lélek nevelésére szolgál.”¹⁷

Ez alapján a karthágói egyházban inkább az ételadományok voltak megszokottak, és a lelki gondozás háttérbe szorult. Ilyen esetben a szegények közt lehetett olyan, akit a jó ellátás reménye csábított arra, hogy nyilvánosan kereszténynek vallja magát. „Különösen a ti szokásotok, hogy lacikonyhákat nyittok a börtönökben a bizonytalankodó vértanúknak, nehogy vágyuk legyen a megszokott után, nehogy az új megtartóztatási fegyelem megbotránkoztassa őket, amikben annak a tegnapi, talán nem is keresztény vértanúnak is része volt, akit az őrség nagyvonalúsága következtében egy ideig kényeztetettek [...] aztán magának a tárgyalásnak a napján, hajnalban erősen megkezelt fűszeres borral úgy elerőtlenítettetek, hogy [...] nem tudott válaszolni a helytartónak azon kérdésére, hogy kit vall Úrnak.”¹⁸ Tertullianus kritikája alapján a börtönbe azért hordtak annyi ajándékot, nehogy a hitvallók meggondolják magukat, és visszavonják a vallomást. Ebben a szélsőséges esetben az áldozat nem is biztos, hogy keresztény volt, csak a jó ellátás miatt hagyta, hogy annak tartsák. Tertullianus éles hangú bírálata némiképp túlzás, de rámutat, hogy a mártírok etetése néha olyan formát is ölthetett, ami jócskán túlment a szűkös börtönbeli ellátmány szerény kiegészítésénél, inkább bőséges lakomának mondhatnánk. Ez a szélsőséges példa arra mutat rá, mennyire fontos volt a közösség számára, hogy legyenek mártírjai, akiknek példáját felidézhetik és akik megerősítik őket a hitben. Ezért mindent megtettek, nehogy a letartóztatottak véletlenül meggondolják magukat. A vértanú Krisztus legigazabb követőjeként nagyhatalmú mennyei patrónusnak számított. A börtönben tett látogatások és az ajándékok a közösség és a mártír kapcsolatát erősítették, és a mártír közbenjárását kérték vele.¹⁹ A veszély abban rejlett, hogy ha túlzásba vitték a testi táplálást, akkor a fenti esetekre kerülhetett sor. Tertullianus helytelenül vádolta a keresztényeket azzal, hogy szándékosan kényeztették a mártírokat, nehogy meggondolják magukat, és ezáltal hamis mártírok szülessenek. A keresztény közösségek vezetőinek szüksége volt a mártírok tanúságára: a nem hiteles mártír nem volt jó mártír, bizonytalan hitvallók nem voltak „megfelelőek”. A diakónusoknak és püspököknek ezért volt kiemelkedően fontos szerepe a foglyokról való gondoskodásban: ők szolgáltatták ki az Eukarisztiát, lelki vi-

¹⁷ Tertullianus: *Ad Martyras*. 1.1. Magyar fordítása: Ványó László (szerk.), Mosolygó Marcell (ford.): *Tertullianus művei*. (Ókeresztény írók 12.) Budapest: Szent István Társulat, 1986. 325–333

¹⁸ Tertullianus: *De ieiuniis* 12. 3. Magyar fordítása: Ványó László (szerk.): *Tertullianus művei i. m.* 853–877.

¹⁹ Az ételadomány jelentőségéről a mártíroknak szánt ajándékok közt l. Andrew McGowan: *Discipline and Diet: Feeding the Martyrs in Roman Carthage*. *The Harvard Theological Review* 96, No. 4 (2003): 445–476.

gaszt nyújtottak a bezártságtól és kínzásoktól meggyötört hitvallóknak, egyszersmind ők vitték el a közösségbe a mártírok kitartásának példáját, és ők gondoskodtak arról, hogy a mártírok és a hívek üzenetei eljussanak egymáshoz.²⁰

E levél a mártírok öntudatos fellépését mutatja: tisztában voltak vele, milyen fontos szerepet töltenek be a közösség életében, és biztosították a híveket arról, hogy vértanúságukat nem csak magukért, hanem az egész keresztény egyházzért vállalták. Az Egyház gondoskodott azokról is, akik valamilyen módon elkerülték a kivégzést, de akár évekig is börtönben raboskodtak.²¹ A kivégzést elkerülő mártírok a közösségen belül kitüntetett szerepet kaptak: szintén Cyprianus leveleiből ismerhetjük Numidicius esetét, aki túlélte a kínzásokat, s ezért presbiterből pappá szentelték.²²

A vértanúk testéről azonban nem csak a kivégzés előtt kellett gondoskodni, még kiemelkedőbb odafigyelés illette meg holttestüket. A kivégzettek teste a pogányok szemében is értékes kincs volt,²³ de az a ragaszkodás, amellyel a keresztények viszonyultak mártírjaik testéhez, meghökkentette és gyanakvással töltötte el őket. A mártírakták csak röviden utaltak a temetésre és annak körülményeire. A leggyakoribb forma, hogy az akta annyit jegyez meg, hogy a mártírt az éjszaka során, titokban temették el.²⁴ Az éjszaka, titokban és sietve elvégzett temetés Jézus példáját idézte fel. Néhány esetben azonban a keresztényeknek nem adták ki a kivégzettek holttestét, vagy igyekeztek megsemmisíteni azokat. A lyoni mártírok esetében például a vizsgálatot lefolytató katonai tribunus nemcsak öröket állíttatott, nehogy a keresztények kiválthassák a holttesteket, hanem, hogy megcsúfolja a keresztények feltámadásba vetett hitét, a holttesteket elégette és a hamvakat a folyóba szóratta, noha a keresztények mindent elkövettek, hogy a vértanúknak megadhassák a végtisztességet: először megpróbálták megvesztegetni az öröket, majd könyörögtek.²⁵ A temetés megtagadása és a holttestek megsemmisítése a keresztények büntetésének súlyosbítását szolgálta. Az istentelenséggel, kannibalizmussal és fajtalansággal vádolt keresztények holttestének megsemmisítése az istenek kiengesztelését és a közhangulat lecsillapítását is szolgálhatta.²⁶ A keresztények hitének nem ismerése szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy haláluk után is büntetni akarták őket. Polikárp estében a proconsul azért nem akarta átadni a

²⁰ Pl. Perpétua és társa, Saturus a börtönben jegyezték le látomásait, de Montanus és Lucius aktája is a karthágói egyházhhoz írt levél formájában maradt ránk.

²¹ A mártírok bebörtönzésének időtartama változó volt, néhány naptól több évig tarthatott. Ez a bizonytalan időtartam is arra mutat rá, hogy a római hatóságok nem tudták, miben bűnösek pontosan a keresztények, és haboztak elítélni őket.

²² Cyprianus: *Epistulae i. m. XXXIV. 2.*

²³ Robin Lane Fox: *Pagans and Christians. In the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine.* London: Penguin Adult, 2006. 446–447.

²⁴ Pl. Polikárp esetében: *Passio Polycarpii.* 18. 1. Kiadva: Herbert Anthony Musurillo (szerk.): *The Acts i. m. 1–21.*

²⁵ *Euszebiosz Egyháztörténete i. m. V. 1.* Herbert Anthony Musurillo: *The Acts i. m. 84–85.*

²⁶ William H. C. Frend: *Martyrdom and Persecution i. m. 9–10.*

holttestet, mert attól félt, hogy a keresztények majd azt fogják imádni a Megfeszített helyett. Ez a félelem egyfelől rámutat, mennyire keveset tudtak a keresztények hitéről: mindössze annyit érzekeltek, hogy egy kivégzett gonosztevőt tisztelnek. Másfelől a kormányzó aggodalma jogos volt abból a szempontból, hogy a keresztények a kezdetektől fogva tisztelték a mártírok sírhelyeit, így a római hatóságok szemszögéből logikus volt, hogy nem engedélyezték a mártírok eltemetését, nehogy a keresztények ott gyülekezessenek, és hivatalos kultushellyé tegyék a kivégzettek sírját.

A lyoni mártírok esetében azért semmisítették meg a holttesteket, hogy megakadályozzák a feltámadásukat. A testi feltámadás a pogányok szemében elképzelhetetlen és nevetséges gondolat volt, amit azzal gúnyoltak ki, hogy elégették és a folyóba szórták a maradványokat, ezzel megszenteltelénítve azokat. A keresztény közösség tagjait ez fájdalommal és felháborodással töltötte el. Tévedés lenne azonban azt feltételezni, hogy a kétségbeesésük abból fakadt, hogy ép holttest híján a mártírok nem részesedhetnek majd a feltámadásban. A holttestek épsége és a feltámadás közt a keresztények szemében nem volt összefüggés, inkább azért éreztek szomorúságot, mert vértanúiknak nem tudták megadni a végtisztességet. A temetés tényének a szemükben semmi köze nem volt az üdvösséghez (elvégre a mártírok már haláluk pillanatában Istenhez tértek), de érthető módon iszonyattal és gyásszal szemlélték, hogy a kormányzó megsemmisíteti a holttesteket.²⁷

A feltámadásban hívő keresztények szemében a háborítatlan végső nyugalom nem volt szükséges előfeltétele annak, hogy majdan romolhatatlan és halhatatlan testben térjenek vissza, de a temetés ráirányította figyelmüket a feltámadásra. A mártírtájakban több helyen is csodás események történnek, hogy megvalósulhasson a méltó temetés, vagy valamilyen természetfeletti módon igazságot szolgáltatassanak a mártíroknak. Euszebiosz *Egyháztörténete* arról számol be, hogy a kivégzéseket földrengés kísérte, majd amikor a mártírokat nem temették el, hanem dögevőknek vetették a testüket, a város kövei könnyezni kezdtek.²⁸ Időnként maga a mártír jelent meg egy hívő álmában, hogy elmondja, hol találja meg a holttestét, és kérte, temessék el. Fructuosus mártír is megjelent a hívek álmában, de ez esetben az álombeli kérés rendhagyó volt: a mártír holttestét szintén elégették, de néhány hívő sietve összegyűjtötte a maradványokat, és ki-ki megtartott belőle egy marékkal. Fructuosus azonban megjelent álmukban, és megparancsolta nekik, hogy egyesítsék újra a maradványokat, majd temessék el.²⁹ Ez az eset is rávilágít, milyen fontos volt a keresztény közösség számára, hogy a mártírok teste közkinccs maradjon, és a közösség egyes tagjai ne sajátítsák ki maguknak. Fructuosus maga kérte, hogy ereklyéit gyűjtsék egybe, hogy mindenki szabadon hozzáférhessen a sírhoz, és a mártír kultusza a közösség keretein belül ma-

²⁷ Eric Rebillard: *The Care of the Dead* i. m. 77–84.

²⁸ Euszebiosz Pamphilus: *A palesztinai vértanúk* 14. Magyar fordítása: Ványó László (szerk.): *Vértanúakták* i. m. 305.

²⁹ *Passio Fructuosii* 6. L. Herbert Anthony Musurillo (szerk.): *The Acts* i. m. 183.

radjon. Az *ad sanctos* temetkezés elterjedése a későbbiekben pont arra mutat rá, hogy ezt nem sikerült megvalósítani, a szenvedéstörténet összeállítója talán azért emelte be művébe az álombeli látomást, hogy ez ellen hasson.

A temetés módja szintén idegen volt a pogányok szemében. A keresztények nem hamvasztották a holttesteket, hanem földbe temették őket. Tertullianus kortársánál, Minucius Felixnél az Octavius című apologetikus írásban a pogány Caecilius a szemére vetette Octaviusnak, hogy a keresztények kárhoztatják a halottégetést. Octavius azzal válaszolt, hogy ők csak régebbi, nemesebb szokást követnek ezzel,³⁰ ami valószínűleg a zsidó temetési szertartásra, vagyis Jézus temetésére utalt. Minden más esetben, ahol szerepel a temetésre való hivatkozás, nem hamvasztásról, hanem földbe helyezéssel van szó, méghozzá gyakran hozzáteszik azt is, hogy pontosan hol. A legérdekesebb ebből a szempontból Maximilianus aktája, akit egy Pompeiana nevű asszony váltott ki a kivégzés után, és Cyprianus püspök mellé temettette.³¹ Cyprianus temetési helyét az ő 258-ban keletkezett aktája „Macrobius Candidianus procurator birtokaként” határozta meg. Maximilianus halála 295-re datálható, vagyis az eltelt idő alatt a sír továbbra is a közösség életének fontos központja maradt, és a kegyes Pompeiana gondoskodott róla, hogy a mártírokat egymás közelében temessék el, sőt, az aktából tudjuk, hogy nem sokkal később meghalt ő is, és teste Maximilianus közelében talált végső nyugalomra. Ez az első olyan írásos emlék, melyben megjelenik az *ad sanctos* temetkezés szokása. Egy másik érdekes dokumentumban, a sebastei mártírok végrendeletében³² a mártírok egy presbitert bíztak meg azzal, hogy gondoskodjon a temetésükről. Kérték továbbá, hogy senki se vigyen el a maradványaikból, hanem hadd maradhassanak együtt. Sőt, szankciót is kilátásba helyeztek arra az esetre, ha valaki megszegné a végakarásban írtakat: ha szétválasztják a maradványaikat, az illetők ne részesüljenek a mennyi jutalomból. Az ifjú Eunoius pedig, ha ugyanúgy végzi, mint ők maguk, akkor ugyanott találjon végső nyugalmat, ahol ők. Ezek alapján itt már maguk a mártírok kérték, hogy sírhelyük a közösség tulajdonában maradjon. Sőt, itt feltűnik a feltámadás motívuma: akik egy helyütt vannak eltemetve, egy társaságban támadnak fel, ezért kérik, hogy a fiatal hitvallóval együtt járulhassanak majd a feltámadásba. A mártírok mellé temetkezés szokásában is ez a vágy nyilvánult meg. A mártír patrónusi hatalmában reménykedők igyekeztek minél közelebb kerülni a vértanú sírjához. Ha hihetünk a Maximianus aktájában írottaknak, akkor ez a szokás már a 3. század végén megjelent,³³ majd annyira divattá vált, hogy féltő volt, a tehetősebbek kisajátítják

³⁰ Minucius Felix: *Octavius*. XXXIV. 10. Magyar nyelvű kiadása: Minucius Felix: *Octavius*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2001.

³¹ *Acta Maximilianii* 3. Kiadva: Herbert Anthony Musurillo (szerk.): *The Acts i. m.* 249.

³² Herbert Anthony Musurillo (szerk.): *The Acts i. m.* 354–362.

³³ L. Victor Saxer: *Morts, martyrs, reliques en Afrique chrétienne aux premiers siècles. Les témoins de Tertullien, Cyprien et Augustine à la lumière de l'archéologie africaine*. Paris: Éditions Beauchesne, 1980. 107.

maguknak egy-egy mártír sírját – ezért szólalt fel a szokás ellen Ágoston száz évvel később.

A mártírok kultuszának kezdettől fogva része volt mennyei születésnapjuk megünneplése a sírjuknál. Polikárp aktájában például már olvashatjuk, hogy – miután a hívek nagy nehezen kiváltották a holttestét –, a sírjánál ünnepelték meg a mártíromságát, igazolva a kormányzó félelmeit, hogy a vértanúk ismert sírhelye a keresztény kultusz találkozási pontja lesz. A mártírok emlékének megőrzése Cyprianus alapján szintén a klérus feladata volt³⁴ – a karthágói püspök egy levelében arra kérte városában maradt klérusát, hogy ne feledjék el pontosan feljegyezni, melyik nap nyerték el a vértanúság koronáját, hogy megemlékezhessenek róluk is, s emléküik ne merüljön feledésbe. A mártír testéről való gondoskodás a temetés kötelezettségének teljesítésével véget ért: attól fogva a mártír vette át a kezdeményező szerepet, megoltalmazva a sírja közelében eltemetett hívők holttestét, és történetének felidézésével ő vált a keresztény közösség példaképévé és bátorítójává a hitben.

*

Összegzésül elmondhatjuk, hogy a mártírakták tanúsága alapján a keresztény közösségek kétféle módon gondoskodtak vértanúik testéről: a börtönbéli látogatásokkal, majd a kivégzés után a méltó temetés megszervezésével. A fogságba vetett mártírok kényelméről különböző módokon igyekeztek gondoskodni: megvesztegették az őrköt, hogy jobb körülményeket biztosítsanak, vigasztalták a kínvallatást elszenvedetteket, illetve gondoskodtak az étellel való ellátásról. Ez a szokás néha szélsőséges formát is ölthetett, ami ellen az üldözések korának szerzői, Tertullianus és Cyprianus is felemelték a szavukat, előbbi kigúnyolta a túlhízalt mártírokat, utóbbi arra intette a hívőket, hogy ne csoportosan látogassák a bebörtönzötteket, hanem támaszkodjanak a presbiterek és diakónusok szervező munkájára. A közösség részéről ez a gondoskodás a saját identitás és összetartozás hangsúlyozását szolgálta. Megerősítette kapcsolatát a mártírokkal, hitet meríthettek belőlük, illetve reménykedhettek benne, hogy a vértanúság koronáját elnyert mártír Krisztus oldalán hasonló megkülönböztetésben és gondoskodásban fogja részesíteni az őket segítő híveket. A közösség összetartását segítette elő az is, ha a mártírok sírjánál összegyűlhetett. Mindezeknek a római hatóságok igyekeztek elejét venni: nem adták ki a kivégzettek holttestét, vagy más módon próbálták akadályozták meg a temetést, ami végeredményképpen szintén a büntetés részét képezte. Ezzel nem csupán a sírnál kialakuló kultuszt akarták megakadályozni, hanem a keresztények feltámadásba vetett hitét is kigúnyolták vele. A mártíraktákban azonban semmi nyoma annak, hogy a keresztények összefüggést láttak volna a testi feltámadás és a temetés közt. A holttestekről való gondoskodásukban inkább az nyilvánult meg, hogy a mártírok a közösség kincsei voltak.

³⁴ Cyprianus: *Epistulae i. m.* XXXVI.

TAKING CARE OF THE BODIES IN THE ACTS OF MARTYRS

Through the Acts of Martyrs, we can get an insight into certain Christian communities as they nourish the bodies of their confessors. We can draw the conclusion that they saw this care as something important, a reason for considerable efforts. There are two different aspects: comforting the martyrs of the community during the time of their imprisonment, and then, after the execution, ensuring a proper burial for their bodies. The former included visits, providing food and bribing the guards. It could sometimes take excessive forms, as Tertullian mentions, making the captivity too comfortable preventing confessors from withdrawing their profession of faith. The obligation of proper burial was also an important issue, however not primarily because of the belief in the resurrection of the body, as the pagans supposed, but for the community itself, who, gathering around the grave of their martyrs, could reinforce their faith, pray for the martyrs' patronage, and form a strong Christian identity. Nurturing the martyrs' body was a key tradition for Christian communities, and the body of the martyr became a common treasure.

Keywords Cult of martyrs, Tertullian, resurrection, feeding the martyrs, burial

GYÖNKI VIKTÓRIA

Váltságfizetés a 10–11. századi Izlandon két nemzetségi sagában

AZ IZLANDI NEMZETSÉGI sagák (*Íslendinga Sögur*) egyedülállónak tekinthetők az európai irodalomban. Nem lehet konkrét irodalmi műfajhoz sorolni őket. Legtalálhatóbb körülírásuk Jesse Byock nyomán: a sagák izlandiaknak szólnak izlandiakról.¹ A történetek nem alkotnak teljes képet az izlandi társadalom mindennapjairól – elsősorban a nemzetségek és családok közti konfliktusokat taglalják. A viszályok okai széles skálán mozognak, s megoldásként leginkább az erőszak kerül elő.

A sagák forrásként való felhasználása a mai napig vitákat kelt. Jón Jóhanesson Izland korai történetéről írott munkájában egyszerűen úgy fogalmazott: nem hiszi, hogy a sagák kitalált történetek, de nem tud velük mit kezdeni.² Tény, hogy a sagákat nem az elbeszélte történettel egy időben (10–11. század), hanem jóval később, feltehetően a 12. századdal kezdődő időszakban jegyezték le. Hasonlóan más népek gyakran mitikus gyökerű eredetmondáihoz, az izlandi nemzetségi sagák által bemutatott letelepedés és a mindennapok leírása napjainkig is fontos részét képezi az önazonosság-tudatnak.³ A sagák nem tekinthetők történelmi tények összegzésének, de közelebb visznek minket ahhoz, hogy megértsük, hogyan látják az izlandiak legkorábbi történelmüket.

A népgyűlés és a közösségek szerepe a konfliktuskezelésben

Izland benépesítését követően, 930-tól a Törvénysziklánál (*Lögberg* – itt hirdette ki a törvénytmondó (*lögsögumaður*) a törvényeket. A tektonikai mozgások miatt ma már nem látható.) és a Thing-síkon (*Þingvellir*, átírásban: *Thingvellir*)⁴ tartották a népgyű-

¹ Jesse L. Byock: *Viking Age Iceland*. London: Penguin Books, 2001. 24. Izland 1262-ben ismerte el a norvég király fennhatóságát. A sziget ezen esemény előtt azonban nem tekinthető konkrét államalakulatlak – például köztársaságnak – meglátásom szerint. Figyelembe véve a szakirodalmi hivatkozásokat, és azt, hogy Ari Thorgilsson *Íslendingabók* című művében is „Izland” néven hivatkozik a szigetre, én is ezt a gyakorlatot követem dolgozatomban.

² Uo. 21.

³ Uo. 22.

⁴ A *Þing* szó jelentése: parlament, a *vellir* szóé pedig: síkság. Ez volt az ülések helyszíne, kedvező fekvése miatt.

léseket (*Alþingi*⁵, átírásban: *Althingi*). Az esemény időpontja általában június volt, mely időszak egybeesett a háziállatok tavaszi összetételének idejével. A gyűlés 2–3 hétig tartott, és a lakosság 10–15%-a vett rajta részt.⁶ Az *Althing* a legfelsőbb fórum volt, e mellett természetesen léteztek helyi gyűlések is, úgynevezett *thingek*. Ez utóbbiak fejei a *goðik* voltak, az alájuk tartozó emberek pedig a „gyűlésbeliek”.⁷ Izland törvényhozását négy, égtájankénti országrészre osztották, miután az egyetlen, központi „bíró-ság” nem volt elégséges. A felosztást az tette szükségessé, hogy a gyér lakosság túl nagy területen élt. Az új negyedek (*ffórdung*) új törvényhozási központokat hoztak létre.⁸

A népgyűlés legfontosabb feladata a peres ügyek tárgyalása volt, de itt választották meg a *goðikat*,⁹ az esküdteket, s hirdették ki az új törvényeket.¹⁰ E dolgotban az ítékezés kapcsán előkerülő egyik megoldási lehetőséget, a váltságfizetést fogom bemutatni.¹¹ A vikingek által meghódított területeken mindenhol ismert volt a váltság intézménye,¹² de ebben az írásomban ezekre nem térek ki bővebben.

A nemzetségfők azzal is elősegíthették a békét, hogy a váltságfizetés mellé barátságukat is felajánlották, ezzel még inkább elejét véve az újabb konfliktusoknak.¹³ Ehhez hasonló gesztus, ha a váltságfizető felajánlotta a kárvallottaknak, hogy ők szabják meg

⁵ Az *Alþingi* napjainkban is létezik mint Izland parlamentje. Működését csak egy rövid időre, 1800–1845 között függesztették fel dán nyomásra.

⁶ Bernáth István (szerk.): *Három izlandi történet*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973. 42.

⁷ Uo.

⁸ Uo. 171.

⁹ A *goðik* Izland korai időszakában még papi funkciót is elláttak. Ez azonban fokozatosan háttérbe szorult, és a kereszténység felvételével el is tűnt.

¹⁰ A népgyűlés döntött olyan súlyú kérdésekben is, mint például a kereszténység felvétele, vagy a norvég király fennhatóságának elismerése (utóbbiról 1262-ben).

¹¹ Az izlandi ítékezésben nem fordult elő a halálbüntetés, a legsúlyosabb ítélet a kitasztás volt. A kitasztás büntetése kétfokozatú volt: a három éves kitasztás rövid száműzetésnek tekinthető, míg a teljes kitasztás örökre szól. Utóbbival gyakran együtt járt a vagyonek kobzás is, illetve az, hogy a teljesen kitasztott embert bárki büntetlenül megölhette.

¹² Skandináviában a vérváltság neve *mansbot*, amely megfelel az angolszász *wergeld*nek. (Peter H. Sawyer: *Kings and Vikings – Scandinavia and Europe AD 700–1100*. London–New York: Methuen, 1982. 42.) Nagy Alfréd wessexi és Guthrum dán király által kötött szerződésben (886–890) megállapodtak a vérváltságról is: „Ezután, ha egy embert levágnak, mind angolt, mind dánt egyforma összegre értékelünk, nyolc és fél márkára finomított aranyban, kivéve a ceorlt, aki más földjét műveli és az ő (ti. dánok) szabadosait, ezeket is egyforma összegre értékeljük, mindkettőt 200 shillingre.” – Angolszász Krónika (részlet). Békekötés az angolok és a dánok között. In: Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Középkori egyetlen történelmi szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999. 97.

¹³ A *Brennu-Njáls* sagában Gunnar a következő felajánlást teszi Otkellnek és Skamkellnek, miután felesége buzdítására új szolgálja meglopja a testvéreket: „Akkor meg felajánlom, hogy magam ítélekem – mondta Gunnar – itt és azonnal. Leteszem az egész összeget, és mellé még a barátságomat. És kétszeres pénzt fizetek, mint amennyi kár ért.” – A fölperzselt tanya. In: Bernáth István (szerk.): *Kopasz Grím fia Egill. A fölperzselt tanya. Két izlandi saga a 13. századból*. Budapest: Tóni Túra Utazási Iroda, 1995. 320. [Bernáth István fordítása] A nagyilelkű ajánlatot a testvérpár nem fogadta el.

a váltság mértékét. A vétséget elkövető nemzetségének osztoznia kellett a váltságfizetésben.¹⁴

Vérbosszút egy megölt emberért annak legközelebbi rokonai állhattak. Ez alól kivétel, ha bizonyos férfiak vérszerződés által testvérekké fogadták egymást. Gísli és bátyja Thorkell, valamint két sógoruk, Vésteinn és Thorgrímr ilyen köteléket akart létesíteni a *Gísli sagában*. Gísli megjósolta, hogy ez a vesztüket okozza majd, és valóban: Thorkell kivételével mind meghaltak, ráadásul egymás keze által. Ami magát a szertartást illeti, a négy férfi a talajhoz kevert vérük előtt tett esküt. A földről felszedett fűcsík alá egy lándzsát állítottak. Thorgrímr azonban az utolsó pillanatban visszakozott, mivel nem akart felelősséget vállalni Vésteinnért – a szövetség így nem jöhetett létre.¹⁵

Egy-egy kereskedelmi, harcos vagy hajós társaságot *félag*nak neveztek. Hasonló társaságok – mint amilyenről a fenti bekezdésben szoltam – egymáshoz közel eső tanyákon, kezdetleges településeken is előfordultak.¹⁶

Néhány példa a váltságfizetésre a sagairodalomban

A váltságfizetés megtagadása

A *Hrafnkels saga* (Hrafnkell története) Izland korai, 10. századi, a kereszténység előtti időszakába vezet vissza minket. Címszereplője, Hrafnkell goði megölte pásztorát, Einarrt, mert az tiltása ellenére meglovagolta Freyr isten szent lovát.¹⁷ A fiú apja hiába ment el váltságdíjat követelni a fiáért, nem kapta meg. Egyrészt a gőgös Hrafnkell senkinek nem volt hajlandó váltságot fizetni, másrészt pedig Einarr családját rangon alulinak tartotta saját maga számára. Ugyanakkor Hrafnkell tisztességes ajánlatot tett az apának azzal, hogy eltartja őt idős korában.¹⁸ Thorbjörn azonban nem fogadta el az ajánlatot, és vonakodó rokonaival perbe fogta fia gyilkosát.¹⁹

A fenti példa jól mutatja, hogy a társadalmi különbségek meghatározóak voltak. Ugyan Einarr szabad ember volt, de szegény, ezért – tekintettel saját rangjára – Hrafnkell megtagadhatta a váltságfizetést. A társadalmi különbségek a per kapcsán is előkerülnek, hiszen Thorbjörnnek és Sámrnak egy másik goði segítségét kellett kér-

¹⁴ Else Roesdahl: *A vikingek*. Budapest: General Press Kiadó, 2007. 79.

¹⁵ Gísli története. In: Bernáth István (szerk.): *Három izlandi i. m.* 82.

¹⁶ Else Roesdahl: *A vikingek i. m.* 79.

¹⁷ Hrafnkell története. In: Bernáth István (szerk.): *Három izlandi i. m.* 38.

¹⁸ Uo. 39.

¹⁹ Uo. 40–41. Korábban szó esett arról, hogy a nemzetségnek ki kellett állnia annak minden tagja mellett. A pert magára vállaló Sámrr azonban ezt mondta: „Kelletlenül bár, de megteszem – mondta ekkor Sámrr. – Legalább csak nemzetségünk okából. És ha segítetek is, tudd meg, egy ostoba emberért, érted teszem. Ekkor Sámrr kezét nyújtott Thorbjörnnek, és ezzel magára vette a pör intézését.” – Uo. 41.

nie, hogy győzelemre vigyék ügyüket a népgyűlésben.²⁰ A per Hrafnkell kitasztásával ért véget.²¹ Ez a példa jól mutatja, hogy ha a köztes konfliktuskezelés nem volt sikeres, ugyanakkor bosszúra sem került sor, az Althinghez kellett fordulni igazságszolgáltatásért.

Azokat a férfiakat, akik nem akartak váltságot fizetni gyilkosság esetén, teljes joggal kitaszíthatták. Gísli ezt akarta elkerülni a *Gísli sagában*, amikor arra kérte sógorait, hogy ajánljanak fel váltságot Thorgrímrért. A család azonban nem állt ki érte, mivel az áldozat is családtag volt, és Gíslit végül kitasztották. A tárgyaláson nem lehetett jelen, mivel már akkor is bujdokolnia kellett Thorgrímr öccse, Kövér Börkr elől.²²

A váltság megtagadása előkerül a *Kormáks sagában* is. Kormákr nem volt hajlandó fizetni Thorveig két fiáért, amiért a nő megátkozta.²³

A váltság mértékének meghatározása

A *Brennu-Njáls sagában* (A fölperzselt tanya története) Gunnar és Hallgerd, valamint Njautl és Bergthóra viszálya az asszonyok miatt kezdődik. A konfliktus oka jelen esetben nem súlyos, de a következmények annál inkább. Ez a saga a *Hrafnkels saganál* későbbi; a 10–11. századi Izland²⁴ nemzetségeit mutatja be.

<i>Gunnar és Hallgerd</i>	<i>Njautl és Bergthóra</i>
Kol (rabszolga): 12 ezüst	Svart (rabszolga): 12 ezüst
Brynjólf (szabad ember, Hallgerd rokona): 100 ezüst	Atli (szabad ember): 100 ezüst
Sigmund (szabad ember, Gunnar rokona): 200 ezüst Skjöld	Thord (szabad ember fia, Njautl fiainak nevelője): 200 ezüst
(Sigmund embere): nincs váltság	Skarphéðin és testvérei (Njautl fiai)

1. ábra: A *Brennu-Njáls sagában* fizetett váltságok Njautl és Gunnar háznépének viszálya során (William Ian Miller: *Bloodtaking and Peacemaking* i. m. 183. nyomán)

²⁰ Uo. 49.

²¹ Uo. 51.

²² Gísli története i. m. 117.

²³ „Litlu síðar ferr Kormákr at finna Þórveigu ok kveðst ekki vilja byggð hennar þar í firðinum: »Skaltu flytja þik í brott at ákveðinni stundu, en ek vil allra bóta varna um sonu þína.«” – Kormáks saga. In: Guðni Jónsson (szerk.): *Íslendinga Sögur – Sjötta Bindí, Húnavetninga Sögur I*. Reykjavík: Íslendingasagnaútgáfan, 1946. 315. Érdemes hangsúlyozni, hogy az ilyen fajta átkok nem tartoztak a hivatalosnak, vagy törvényesnek nevezhető eljáráshoz, amit a váltságfizetés megtagadása von maga után.

²⁴ I. Olaf norvég király nyomására az Althing elfogadta, hogy Izland felveszi a kereszténységet. Erre az eseményre az ezredfordulón került sor, hasonlóan a Magyar Királysághoz.

Az összegek a következő módon alakulnak: Njautl szolgájáért, Svartért 12 ezüstöt kért, amely megfelelt egy cselédért fizetendő váltságnak.²⁵ Ugyanennyit ért Gunnar cselédje, Kol is.²⁶ A következő áldozat egy szabad ember, Atli, Kol gyilkosa volt. Az érte fizetett váltság 100 ezüst, amely szintén reális, hiszen nem volt Njautl családjának rokona.²⁷ Ugyan a következő áldozat, Atli gyilkosa, Brynjólf rokona volt Hallgerdnek, Gunnar mégis csupán 100 ezüstöt kért érte.²⁸ Brynjólf gyilkosa, Szabadult fia Thórd Njautl fiainak nevelőapja volt. Nem csoda tehát, hogy érte kétszeres váltságot, azaz 200 ezüstöt követelt Njautl.²⁹ Szintén kétszeres váltság járt Gunnar rokonáért, Sigmundért.³⁰

A két család közti konfliktuson túl egy érdekes gyakorlat is megfigyelhető. Gunnar és Njautl minden egyes rajtuk esett sérelem esetén a másik felet kéri meg, hogy határozza meg a váltság mértékét. Egyikük sem lépi túl azt az összeget, ami az adott áldozat társadalmi rangjának megfelelő váltság. A családfő csak az utolsó gyilkosság esetén – amikor Njautl fiai Thordért állnak bosszút – nem akadályozza meg, hogy fiai konfliktusba keveredjenek. A megegyezés azonban ekkor is megszületett közte és Gunnar között, egyúttal pedig le is zárul a két család közti viszály.³¹ Ez a váltságfizetési ügy egy mintapéldának tekinthető, de korántsem tipikus. Njautl és Gunnar jó viszonya és az egymással szembeni konfliktuskerülés van előtérben. A váltságfizetések nagy többségében az *Althing* segítségét kérik a vitás felek egy-egy váltság meghatározásához, amennyiben készek voltak a konfliktus további gyilkosságok elkövetése nélkül elsimítani. Az önként felajánlott váltságfizetés, vagy a váltság mértékének elfogadása és kifizetése is éppen egy ilyen békés megegyezés alapjául szolgálhatott. Legtöbb esetben azonban a váltságot kérni kellett, akár a gyilkostól közvetlenül, vagy pedig az *Althingen* keresztül szintén tőle, vagy családjától. A sagák az utóbbi esetekből jóval többet vonultatnak fel.

A skandináv társadalomban, de még a sokszor „első európai demokráciának” aposztrofált Izlandon sem volt mindenki egyenrangú. Éppen ezért a vérváltság összegét az szabta meg, hogy az illető hol helyezkedett el a társadalmi ranglétrán. Norvégiában és Trøndelagban³² a felszabadítottak alacsonyabban álltak a ranglétrán, mint a született szabadok.³³ A *Brennu-Njáls saga* példája jól mutatja ezt a különbséget. Egy szolga élete sokkal kevesebbet ért, mint egy szabad emberé, tulajdonképpen nem is kellett vol-

²⁵ *A fölperzselt i. m.* 291.

²⁶ Uo. 295.

²⁷ Uo. 298.

²⁸ Uo. 301.

²⁹ Uo. 306.

³⁰ Uo. 312.

³¹ Uo. 313.

³² Norvégia középső területén található tartomány, ma Észak- és Dél-Trøndelag néven létezik. Trøndelag az 1030-as évig nagy politikai befolyással bíró régió volt a Lade-i jarlok vezetése alatt.

³³ Peter H. Sawyer: *Kings i. m.* 43.

na érte bosszút állni. Különösen azután nem, hogy a váltságot kifizették. Itt azonban pusztán arról van szó, hogy a visszavágás hasonló súlyú legyen. A sagairadalomban ez az egyetlen olyan példa, ahol ilyen kiegyenlítettségen alapuló igazságszolgáltatást láthatunk. Ugyanakkor kitűnik, hogy a szolgák uraik érdekeit szolgálták, és nagyon ritka volt a lázadás a részükről.³⁴ Szolgák vagy akár szabad emberek is lehettek eszközei két család vagy nemzetség viszályának.³⁵ Nem mindig azok álltak bosszút, akiknek kellett volna, és az áldozat sem mindig vett részt a megelőző konfliktusban.³⁶

A váltságokat bizonyos esetekben meg lehetett emelni, például ha a váltságot követelő rokonát vagy közeli ismerősét ölték meg. Sokat számított az áldozat tekintélye és megbecsültsége. Ezt tükrözi a *Brennu-Njáls saga* egyik legfontosabb mozzanata, a gyűjtogatók elleni per:

„Njautl után háromszoros váltságot szabtak meg, Bergthóra után kétszereset. Skarphéðinn megölését kiegyenlítettnek ítélték a Fehér-foki goði, Höskuld megölésével. Grím és Helgi után úgyszintén kétszeres váltság járt, az összes többi bennégett után pedig egyszeres. Kári fia Thórd megölése dolgában nem született egyezés. [...] Flosit megkérdezték, hogy kíván-e ítélkezést a rajta esett seb miatt, de ő azt felelte, nem akarja magamagát pénzre váltani. Bölverk fia Eyólf ügyében pedig úgy döntöttek, hogy hamissága miatt, és mert viszályt szított, érte senkinek nem kell váltságot fizetnie. [...] Skaptinak úgyszintén nem fizetett senki váltságot a rajta esett sebéért.”³⁷

Érdekes váltságfizetésre került sor a *Kormáks saga*ban is, mikor Asmund saját maga életét váltotta meg három márka arannyal.³⁸ A *Þórðar saga hreðu*-ban (A rémisztő Thorðr története) Thorðr 200 ezüstöt fizetett egy szabad ember, Jón megöléséért, de a hátulról rátámadó Auðulfért semmit.³⁹

³⁴ William Ian Miller: *Bloodtaking and Peacemaking – Feud, Law, and Society in Saga Iceland*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1990. 184–185.

³⁵ Uo. 185–186.

³⁶ Például Hrafnkell megölte a Bizáncból hazatérő Eyvindrt, Sámr öccsét – ez az első lépése a bosszúnak. Hrafnkell története i. m. 63.

³⁷ *A fölperzselt tanya i. m.* 538–539.

³⁸ „Þá brá Ögmundur upp sverðinu skjótt og skipti síðan í höndunum ok hjó undan Ásmundi fótinn ok tók þrjár merkur gulls í hólmlausn.” – *Kormáks saga* i. m. 300. A skandináv területeken használt márkák súlya 208 és 218 gramm között mozgott. Hóman Bálint: Magyar pénztörténet. In: *Hóman Bálint munkái*. (Arcanum életműsorozat) Budapest: Arcanum, [2003.] [elektronikus dokumentum]. Online dokumentum: <http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0004/0004/0002-231.html> (a letöltés ideje: 2012. június 15.)

³⁹ „Skyldi Þórðar greiða tvau hundruð silfrs fyrir víg Jóns, en Auðulfr falla óheilagr fyrir fjörðráð ok tilræði við Þórð” – *Þórðar saga hreðu*. In: *Íslendinga Sögur i. m.* 417.

Összegzés

Mint az a fenti példák alapján látható, a váltságfizetés működőképes lehetőség volt egy-egy konfliktus békés lezárására, de csak akkor, ha mindkét fél meg is tartotta a kölcsönös békét, amely egy megegyezés vagy egy per után kötött. A következetesség azonban nemcsak a nemzetségek közötti megegyezésből hiányzott, hanem a népgyűlés ítéleteiből is. Sok olyan tényező akad, amely felveti a kérdést: igazságos volt-e a váltságfizetés? Egy olyan világban, mint a kora középkori Izland, mindenképpen. Ez a társadalmi berendezkedés, amely fölött nem állt legfőbb királyi hatalom,⁴⁰ s a legfontosabb kapocs a család vagy a tágabb értelemben vett nemzetség volt, magában hordozta az öntörvényűség lehetőségét. Azonban minden egyes halállal végződő konfliktusért nem járhatott kitasztás, a történeteket pedig mérlegelni kellett.

RANSOM-PAYING IN TENTH–ELEVENTH-CENTURY ICELAND IN LIGHT OF TWO CLAN-SAGAS

The Icelandic society had worked according to strict rules right after the Settlement in Iceland. Since Iceland was sovereign up to 1261, its own court decided on the islanders' prejudicial cases. The two most grievous punishments of Icelandic legislation were ex-torsion and ransom. The latter provided an alternative solution to prevent deadly feud between two genera or families and to compensate those who suffered irreparable losses. The examples presented in the study stem from the sagas of Icelanders.

Keywords Icelandic sagas, legislation, ransom, social history, settlement disputes

⁴⁰ Else Roesdahl „gazdag földművesek köztársaságának”, ill. oligarchálisnak nevezi Izlandot. Ez a „köztársaság” azonban korántsem hasonlatos az általunk ismert népképviselői államalakulattal. Nincsen általános választójog, vezető pozíciók pénzért is megvásárolhatóak voltak. Izland ebben az időszakban tehát még csak első lépéseit tette a felé, amit napjainkban demokráciának vagy köztársaságnak nevezünk, és hiszünk. Else Roesdahl: *A vikingek*. Budapest: General Press Kiadó, 2007. 334.

1. kép: Jean le Clerc: Szent Zoerard-András, 1620. Martin de Vos és Jan Sadeler nyomán
Rézmetszet, papír, 24,1 × 19,2 cm, a szerző tulajdona

ILKÓ KRISZTINA

Az aszkézis gyakorlatának szélsőséges formái Szent Zoerard-András vitájában

„Ego autem, cum mihi molesti essent,
induebar cilicio.”¹

AZ 1083-BAN, I. (Szent) László király által kezdeményezett kanonizáció során – ünnepnapja alapján – elsőként Szent Zoerard-András vétetett fel a szentek közé Magyarországon.² Napjainkra talán kevésbé evidens, miért éppen a külhonból érkezett, „ex rusticitate”, azaz egyszerű származású, a világtól teljes elvonultságban élő remetével kezdődik hazánk szentjeinek sora. Egyben ő a főszereplője Boldog Mór (1000 k.–1070 k.) pécsi püspök 1064–1070 körül írt *vitájának*, amely a magyarországi hagiográfia első fennmaradt darabja.³ Amennyiben életrajzában keressük kivételes szerepére a választ, annak sarkalatos pontjait csodatételeinek ismertetése mellett egyértelműen kivételes önsanyargatásának, mértéket nem ismerő aszkézisének bemutatása adja. Mi volt olyannyira különleges Zoerard-András aszketikus gyakorlatában? Következő tanulmányomban erre próbálok választ találni.

Zoerard-András, a remete

Zoerard-Andrással nagyjából egy időben Szent Gellért is remetéskedett a Bakonyban, ahol hét évig élt „teljesen egyedül, böjtölve és imádkozva”, majd püspöksége idején is gyakran virrasztott egy apró cellába elvonulva. Az ő ideálja azonban elsődlegesen

¹ *Zsoltárok* 34:13.

² Klaniczay Gábor: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. Modellek, minták, kultúrtörténeti párhuzamok. In: Fügedi Erik (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1986. 15–16.; Sóllymos Szilveszter: *Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1996.

³ Ilkó Krisztina: A Boldog Mór pécsi püspök által írt *Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti* szöveg hagyománya a középkor és kora újkor folyamán. In: Bartók Zsófia Ágnes – Dobozy Nóra Emőke – Fölköli Gábor – Lovas Borbála – Nádor Zsófia – Szilágyi Emőke Rita (szerk.): *Mű & Szerző. Fiatal kutatók konferenciája. Tanulmánykötet*. (Arianna könyvek 4.) Budapest: ELTE BTK, 2012. 91–100.

a szelídebb, harmonikusabb itáliai mintát követő életút,⁴ amely éppen az ellenpólusát adja Zoerard-András jóval szigorúbb gyakorlatainak. Az István király asztalánál is megfordult Niederaltaichi Günther szerzetes – Regensburgi Arnold feltehetően a 13. századból ránk maradt *vitájának* tanúsága szerint – miután remeteségbe vonult, szintúgy beérte kevés élelemmel, kemény megpróbáltatásokat állt ki, önfegyelmzési módszeréről azonban ennél többet nem tud meg az olvasó,⁵ ahogyan más magyarországi remetéről sem maradtak fenn bővebb beszámolók a 11. századból.

Szent Zoerard-András *vitájában* egyfajta érdekes kettősség fedezhető fel: Mór püspök a remete önmegtartóztató gyakorlatait részletesen leírta, azonban az ezt megelőző életéről, hogy már az ezredforduló táján Magyarországra érkezett, szinte semmit nem tudunk meg. Nem ismerjük pontos származását, sőt az is heves vita tárgyát képezi majdnem fél évezredre visszamenőleg a történetírók, majd történészek között, hogy egyáltalán honnan érkezett hazánkba: Lengyelországból, avagy az isztriai Póla (Pula, Horvátország) vidékéről.⁶ Zoerardus, miután meglátogatta Pannonhalmát, a zaborhegyi Szent Ipolymonostorba ment, ahol szerzetesi fogadalma után az András nevet vette fel, és Fülöp apát engedélyével – „solitudinem subintravit” – a vadon magányába vonult.⁷

Böjt

„Magna corporis defagitatione” – írja Mór, Zoerard-András testét szigorú böjtrel kényszerítette.⁸ Három napig semmilyen ételt nem vett magához Krisztus feltámadásának tiszteletére, ez azonban még korántsem volt szokatlan gyakorlat egy remetétől.⁹

⁴ Török József: *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*. Budapest: Mikes Kiadó, 2002. 94.

⁵ Körmendi Tamás: Remete Günther és Magyarország. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 22, No. 3–4 (2010): 6.; Phyllis G. Jestice: *Wayward Monks and the Religious Revolution of the Eleventh Century*. (Brill's Studies in Intellectual History 76.) Leiden: Koninklijke Brill, 1997. 71.

⁶ Stanisław Pietrzak: „Terra Poloniensium”, z której pochodził „Zoerardus–Andreas”. In: Leszek Migrała (szerk.): *Święty Świerad i jego czasy. Materiały z sympozjum naukowego w Tropiu, 10–11 lipca 1998*. Nowy Sącz: Katolickie stowarzyszenie „Civitas Christiana”, 2001. 158–178.; Imre Boba: Saint Andreas-Zoerard. A Pole or an Istrian? *Ungarn-Jahrbuch* 7 (1976): 65–71.

⁷ F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest: Pytheas, 2000. 75.; A legendaszöveg mérvadó kritikai kiadása: Madzsar Imre (rec.): Maurus: Vita sanctorum heremitarum Zoerardi confessoris et Benedicti martiris. In: SRH II. 357–361. Két legutóbbi magyar fordítása: Csóka J. Gáspár (ford.): Szent András és Benedek legendája. In: Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999. 7–10.; Almási Tibor (ford.): Mór: Szórárd hitvalló és Benedek vértanú életrajza. In: Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 15.) Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1999. 229–236.

⁸ SRH II. 358.

⁹ Vö. Jerome Kroll – Bernard Bachrach: *The Mystic Mind. The Psychology of Medieval Mystics and Ascetics*. New York: Routledge, 2005. 83–87.

A húsvétot megelőző böjti időszakban azonban a keleti, szír-palesztin szerzetesek által gyakorolt böjtöt folytatta, amely már jóval kirívóbb példa. Fülöp apáttól negyven diót kapott a Szent Negyvennap idejére, ugyanúgy, ahogyan azt „Zosimas apát is előírta szerzetesei számára”.¹⁰ A legendaszöveg ezen pontjánál azonban rögtön felvetődik a kérdés: ki volt ez a Zosimas apát, akiről Mór többet nem árul el? Egyiptomi Mária 7. századi, Szent Sophronios (560–638) jeruzsálemi pátriárka által írt görög nyelvű életrajzában szerepel egy bizonyos Zosimas palesztin szerzetes, akinek a monostorában különleges böjti szokás élt: a barátok ugyanis a *quadregesima* kezdetén a templomba gyűltek, ahol az apát megáldotta őket, majd ünnepélyes éneklés közepette kitérték az apátság kapuit. Közülük néhányan a pusztába indultak, hogy ott töltsék a szent időszakot egészen virágvasárnapig.¹¹ Csupán annyi ételmezt vittek magukkal, amennyit teste ellátására ki-ki óhajtott vagy szükségesnek tartott: „egyesek egy kis kenyeret, mások szárított fűgét vagy datolyát [...]. Néhányan pedig semmit.”¹² Jelenleg a szakirodalomban szinte kivétel nélkül minden ugyanezt a párhuzamot említő szerző Mór szövegéből kiindulva Zosimas apátot emleget Sophronios aszkétája esetében is, az eredeti *vita* azonban semmi ilyesmit nem említ, az Egyiptomi Máriával a sivatagban találkozó egyszerű szerzetesről szól csak.¹³ Itt így némi pontosítást célszerű tenni: mindemellett nem zárható ki, hogy később apáti méltóságra emelkedett volna, legalábbis a későbbi hagyományban már egy regula is kötődött a nevéhez. Ezt sugallja az a tény is, hogy egy 17. századi hagiográfus, Pierre Poussines (1609–1686) Gázai Dorotheus (505 k.–565 k.) *Didaskaliájában* (*Διδασκαλία*) szereplő Zosimással azonosította, a *Kephalaia* (*Κεφάλαια*) szerzőjével, noha ebből az időben távoli interpretációból biztos következtetések nem vonhatók le.¹⁴ Dorotheus munkája ugyan ismert lehetett a szlávok körében már az ezredforduló előtt, és Egyiptomi Mária története szerepelt Simeon Metaphrastes a 10. század második felében keletkezett *Menologionjában*, de úgy gondolom, az sem elképzelhetetlen, hogy Zoerard-András és a zobori szerzetesek, vagy

¹⁰ „Cum autem quadregesimale tempus adveniret, exemplum vite regularis, sub qua Zosimas abbas degebat, ubi quadraginta quinque dactylis quisque quadregesimam deduxit, ipse a patre Philippo, a quo habitum religionis perceperat, quadraginta nuces accepit et eo existens victu contentus diem sancte resurrectionis cum gaudio expectavit.” – SRH II. 358.

¹¹ Σωφρονίου: Βίος Μαρίας Αιγύπτιας. S. Sophroni: Vita Mariae Aegypticae. In: Jacques Paul Migne (szerk.): *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*. I–CLXI. köt. Paris: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne, 1857–1866. LXXXVII. 3702–3703.

¹² „ὁ μὲν γὰρ ἄρτον ἐκόμιζε τῆ χρεῖα τοῦ σώματος σύμμετρον, ὁ δὲ ἰσχάδας, ἄλλος φοίνικας [...] ἄλλος δὲ οὐδὲν.οὐδὲν.” – Uo. LXXXVII. 3703.

¹³ Vö. Rónay György: Boldog Mór püspök és a zoborhegyi remeték. In: Lippay Lajos (szerk.): *Magyar szentek*. Budapest: Maecenas Könyvkiadó, [é. n.] 173.; Viliam Judák: *Hviezdy slovenského neba*. Trenčín: Naše kníhkupectvo, 1993. 45.; Richard Pražák: Mór püspök Zoerard és Benedek remetéről szóló legendája. In: Takács Imre (szerk.): *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. I–III. köt. Pannonhalma: [Szent Gellért Hittudományi Főiskola], 1996. I. 336.; Csóka J. Gáspár: Szent András i. m. 176.

¹⁴ Marina Miladinov: *Margins of Solitude. Eremitism in Central Europe between East and West*. Zagreb: Leykam International, 2008. 119.

legalábbis Mór püspök ismerték Sophronios eredeti szövegét. Ugyan a nyugati kultúrkörben is olvasták Egyiptomi Mária legendáját, amely még a *Legenda Aurea*ban is szerepelt, azonban itt Zosimas életéről és böjti gyakorlatáról semmilyen bővebb leírás nem szerepel.¹⁵ A görög forrás ismeretét sejteti továbbá az is, hogy a rá való hivatkozás igen hangsúlyosan jelenik meg a rövid legendában. Utóbbi azonban nem szükségszerűen feltételezi a remete palesztinai zarándoklatát, ahogyan azt József Tadeusz Milik, Zoerard első monográfusa elképzelte.¹⁶ Alátámasztja azonban a felvetést, hogy az eddigiekben bencés monostorként szereplő Szent Ipoly talán nem is csak nyugati szerzetesek számára szolgált lakóhelyül, hanem keleti rítusú, vagy legalábbis görög nyelvtudással és műveltséggel rendelkező barátoknak is. A Nyitra melletti kétrítusú monostor gondolata már régebben is felvetődött a szakirodalomban,¹⁷ a kérdés eldöntéséhez azonban még újabb bizonyítékok lennének szükségesek.

Egyes európai remeték, így a Nizza mellett élő Hospicius *reclusus* követhették a keleti remetét a datolyaevésben, a nagyböjti napok alatt pedig táplálkozhattak kereskedők által hozott különféle egyiptomi füvek gyökerével.¹⁸ Magyarországon azonban már csak az éghajlati adottságok is igazolják a datolyák és fügek dióra cserélését. Amellett, hogy Zoerard-Andrásnak ezzel kellett beérnie, ennek a növénynek is fontos szimbolikája volt, hiszen Szent Ágoston nyomán a középkori gondolkodók elsődlegesen Krisztusra vonatkoztatták természetét.¹⁹

A nyugati egyházban a böjti napok száma valójában 36, illetve összesen 44, a keleti egyházak éppen negyvennapos böjtje pedig szintén Palesztinából ered.²⁰ A szír szerzetesek ezen időszakon túl is közismerten szigorú szokásokkal éltek. Szent Jeromos megemlékezett egyikükről, aki éveken keresztül egy öreg ciszternában lakott és mindössze öt fűgét fogyasztott el naponta²¹ – és ez még több is, mint amennyit Zoerard-András vett magához a *Quadragesima* időszakában. A szoros keleti párhuzamok mellett az mindenesetre már Benedek regulájában is olvasható, hogy a Szent Negyvennap

¹⁵ [Georg Theodor] Graesse (szerk.): *Jacobus a Voragine: Legenda Aurea*. Lipsiae: Impensis Librariae Arnoldianae, 1801. 247–249.

¹⁶ József Tadeusz Milik: *Święty Świerad. Saint Andrew Zoerardus*. Rome: Edizioni Hosianum, 1966. 70.

¹⁷ Uo. 48.

¹⁸ „nihil aliud quam purum panem et paucos dactylos comedebat, in Quadragesima radices herbarum.” – Gregorii Turonensis episcopi opera omnia. In: PL LXXI. col. 692.

¹⁹ A gondolat egyik leghíresebb példája St. Victor-i Ádám költeménye: „Contemplemur adhuc nucem / [...] / Nux est Christus; cortex nucis / Circa carnem poena crucis; / Testa, corpus osseum, / Carne tecta Deitas, / Et Christi suavitas / Signatur per nucleum.” – Idézi Peter G. Tchamitch: *Imagining a Universe of Majesty. The Formation of the European Character 750–1151 AD*. Skara: [K. n.], 1992. 314.

²⁰ Joseph Patrich: *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism. Fourth to Seventh Centuries*. (Dumbarton Oaks Studies 32.) Dumbarton Oaks: Harvard University Press, 1995. 271.

²¹ S. Eusebii Hieronymi: *Vita S. Pauli Eremitae*. In: PL XXIII. col. 22.

ideje alatt a szokott mértéken felül vonjanak meg maguktól valamit, így akár ételt és italt a szerzetesek, amelyet pedig csakis „az apát beleegyezésével tegyenek”.²²

Találékony virrasztás

Az 5. századig visszanyúló *Apophthegmata Patrum*ban (Ἀποφθέγματα τῶν ἁγίων γερόντων) Theodosios abbánál az a mondás áll, miszerint emészti a szerzetes a testét, ha megvonja tőle a kenyeret, a virrasztás azonban még jobban emészti a testet.²³ Zoerard-András utóbbit igen találékony módszerekkel biztosította. Egy fatönkre ült, amelyet valamifajta sövénnel vett körül, és ebbe éles nádszálakat szurkált, ily módon biztosítva az „álmosságtól elnehezedett teste” számára a kitartást.²⁴ Ezzel azonban még korántsem érte be, mivel fejére egy fakorongot is illesztett, ennek négy oldalára pedig köveket függesztett, hogy – ha oldalra dől – testét az éles nádszálak rögtön megszúrják, fejét a kövek rögtön megüssék.²⁵ Zoerard-András különös gyakorlatának közvetlen párhuzama nem ismert, ám hasonlóan böjti szokásaihoz jelen esetben is a keleti kultúrkörben találhatunk megfelelő összehasonlítási alapot. A *Historia Lausiaca*ban olvasható Pakhomios (292 k.–348) kapcsán egy bizonyos θρόνος οικοδομητος ὑπιωτέρος-ról, amely a kopt aszkéta első regulájában is feltűnik (καθισματιον) és amelyet a démonok elleni küzdelemre fejlesztett ki.²⁶ Ahogyan Galatai Palladius (368. k.–431 k.) fogalmaz, ennek a háttámlás széknek az volt a lényege, hogy a szerzetes ne feküdjön vízszintesen a földön, így ülő testhelyzetben pedig nem merülhet mély és pihentető álomba.²⁷ Pakhomios görög vitája a széket az aszkéta egy másik gyakorlatából eredezteti, amelynek lényege szintén az alvásmegvonás volt, hiszen ülő helyzetben próbált elaludni anélkül, hogy oldalra dőlve a falhoz ért volna. Scythopolis-i Kyrillos (525 k.–558 k.) Meliténei Nagy Euthymiosról (377–473) írt életrajzában beszámol

²² San Benet de Núrsia: Regula Monachorum. Text llatí segons el manuscrit de Sankt-Gall. In: Ignasi M. Fossas (szerk.): *Regla per als monjos: text llatí/català*. (Subsidia Monastica 21.) Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997. XLIX. 8.

²³ [N. n.]: Ἀποφθέγματα τῶν ἁγίων γερόντων. In: Jacques Paul Migne (szerk.): *Patrologiae cursus completus. Series Graeca i. m. LXV*. 197.

²⁴ „Planatum equidem truncum quercinum sepe circumdedit et per ipsum sepe arundines acutas ex omni parte infixit. Ipse vero in trunco sedens” – SRH II. 359.

²⁵ „Insuper et ex ligno coronam factam capiti suo circumponebat, ad quam quatuor in partibus quatuor lapides suspendebat, ut si caput sopitum quocumque inclinaret, lapide percuteretur.” – Uo.

²⁶ David Brakke: *Demons and the Making of the Monk. Spiritual Combat in Early Christianity*. Cambridge: Harvard University Press, 2006. 87.

²⁷ „Καθευδέτωσαν δὲ μὴ ἀνακείμενοι, ἀλλὰ θρόνουσ οικοδομητοῦσ ὑπιωτέροσ πεποικότεσ καὶ θέντεσ αὐτῶν ἐκεῖ τὰ στρώματα καθευ δέτωσαν καθήμενοι. Φορεῖτωσαν δὲ ἐν ταῖσ νυξὶ λεβιτῶνασ λινοῦσ ἐζωσμένοισ.” – Palladius: *Historia Lausiaca* (recensio G). ΠΑΛΛΑΔΙΟΥ ΛΑΥΣΙΑΚΟΝ. In: Gerhardus Johannes Marinus Bartelink (szerk.): *Palladio: La Storia Lausiaca*. Verona: Fondazione Lorenzo Valla, 1974. 32.3.

róla, hogy az apát sosem aludt fekve, hanem gyakran egyszerűen csak ülve, vagy más-kor karjait is kikötve cellája falaihoz. A palesztin gyakorlathoz hasonlóan a szíriai szerzetesek életében is kiemelt szerepet kapott a virrasztás, olykor szintén úgy próbáltak az éjjel aludni valamennyit, hogy hátuk nem érhetne el a talaj szintjét. Nazianzi Szent Gergely számol be egy egyszerű szír remetéről, aki húsz napon keresztül böjtölt, testét bilincsekkel béklyózta meg és a puszta földön aludt.²⁸ Zoerard-András gyakorlatának és elszigeteltségének, úgy vélem, rendkívül szoros előképei voltak az ún. *dendriták* is. A 4. században kialakult keleti aszkézis követői az ismertebb *stylitákkal* szemben, akik oszlopok tetején töltötték idejüket, fákon, illetve azok odvában laktak, vagy legalábbis gyakran ott virrasztottak.²⁹ A 10. században élt Stylita Szent Lukács maga is szerzetes volt, ám éjjelente kiszökve kolostorából egy fa odvában virrasztott.³⁰ Zoerard-Andrásról szóló kora újkori metszeteken (1. kép) hasonló ábrázolásokat látunk. Természetesen ezekből konkrét következtetések nem vonhatók le a 11. századi aszketikus praktikákra nézve, azonban új ötletet adnak az anakhoréta önsanyargató eszközeinek elképzeléséhez. Mór eredeti szövege kissé homályban hagyja, hogyan is nézett ki pontosan a remete által kialakított környezet. Mivel csak egyfajta szövedékbe szurkálta az éles náddarabokat, amellyel ülőhelyét körbevette, úgy vélem, ez nem feltétlenül tartotta volna meg a testének teljes súlyát, ha eldőlt volna. Egyértelmű, hogy valamifajta szilárd támasztéknak is lennie kellett emellett. Mindebből valóban ésszerűen adódik, hogy ezt a segítséget legkönnyebben a tönk fölött magasodó fa odva nyújthatta volna.

Ennél némiképp találékonyabb módszerek azonban már az *Aphophthegmata Patrum*ban (*Ἀποφθέγματα τῶν ἁγίων γερόντων*) is olvashatóak, így Bessarión abba (?–466 k.) mondta: „Negyven napon keresztül éjjel-nappal álltam szúrós tövisbokrok közepette, és nem aludtam el”.³¹ Ugyanez a Bessarión jelentette ki azt is, hogy: „Negyven éven keresztül nem feküdtem az oldalamba, hanem ülve vagy állva aludtam”. Meglátásom szerint éppen ez a Bessarión-féle gyakorlat áll legközelebb Zoerard-Andráséhoz, mivel az előző példával ellentétben ő szintén nem csupán pihentető alvást próbálta megakadályozni, hanem virrasztása testi fájdalommal is összekapcsolódott, amikor az éles nádszálak „megfenyítették” engedetlen testét. Ugyanúgy, ahogyan Benedek tövi-

²⁸ Edward Butler: *The Lausiac History of Palladius: A Critical Discussion Together with Notes on Early Egyptian Monachism*. [H. n.]: Kessinger Publishing, 2004. 243.

²⁹ Lukas Amadeus Schachner: *The Archeology of the Stylite*. In: David M. Gwynn – Susanne Bangert (szerk.): *Religious Diversity in Late Antiquity*. (Late Antique Archaeology 6.) Leiden: Koninklijke Brill NV, 2010. 329.

³⁰ Constantine P. Charalampidis: *The Dendrites in Pre-Christian and Christian Historical-Literary Tradition and Iconography*. (Studia archaeologica 73.) Roma: L’Erma, 1995. 74.

³¹ „Εἰπὲν ὁ ἄββᾶς Βισαρίων (sic!), ὅτι Τεσσαράκοντα νυχθήμερα ἔμεινα μέσον ῥάμνων, στήκων, μὴ κοιμώμινος; Ὁ αὐτὸς ἄββᾶς Βισαρίων εἶπεν, ὅτι Τεσσαράκοντα ἔτη οὐκ ἔθικα ἑαυτὸν ἐπιπλευρὸν, ἀλλὰ καθήμενος, ἢ στήκων ἐκοιμώμιην.” – Jacques Paul Migne (szerk.): *Patrologiae cursus completus. Series Graeca i. m. LXV*. 141.

ses bokrok közé vetette magát, hogy gondolatait megtisztítsa, Zoerard-András is éles nádszálakkal parancsolt fegyelmet önmagának.

Szintén érdemes kiemelten megemlíteni a zoborhegyi remete egyik kortársát, Dominicus Loricatust (995–1060). Közismert melléknevét az általa az egyszerű szőr-csuha helyett folyamatosan viselt fémingről (*lorica*) kapta. Az ő emlékét vitte tovább Laurentius Loricatus (?–1243), az apuliai származású, subiacói remete, aki továbbfejlesztette elődje eszközeit és egyben Zoerard-András abroncsához rendkívül hasonló szerkezetet készített, szintén az elalvás megakadályozása céljából.³² Egy fémabroncsot tett a fejére, amelynek minden oldaláról fémdarabok csüngtek alá megakadályozandó a lefekvését, és ily módon állva kelljen aludnia is.³³ Elképzelhető, hogy virrasztási módszerük egy közös előképre nyúlik vissza, amelyről nem maradt fenn, vagy egyelőre még nem ismerünk írásos forrást, illetve Laurentius akár értesülhetett is Zoerard-András különös találmányáról, amelyből ihletet merített. Noha Laurentius és Zoerard-András egyaránt bencések voltak, mindketten tökéletesen megfeleltek az éppen az ezredforduló után kikristályosodó kamalduli rend remeteeszményének. Dominicus Loricatus Fonte Avvella monostorába vonulva pedig első kézből találkozhatott a formálódó új rend szellemiségével, *vitáját* maga Damiáni Szent Péter írta meg, a rendalapító Ravennai Szent Romuald legfőbb tanítványa. A kamalduli rend – a bencéseken és a pálosokon kívül, ahogyan arról az *Acta Sanctorum* bollandista hagiográfusa is említést tesz – később Zoerard-Andrást magáénak vallotta, a kora újkor hajnalán pedig reprezentációjában is fontos szerepet juttatott számára.³⁴ Ismeretes, hogy Romuald huszonnégy társával valóban Magyarországra indult 1008 körül, hogy ott térítőmunkát végezzen. Azonban Damiáni Péter feltehetően minden bizonnyal említette volna a *Vita Romualdi*-ban Zoerardust is, ha közvetlen kapcsolatban állt volna velük. Nem illik továbbá a rendalapító jóslata sem a rablók által meggyilkolt Zoborhegyi Szent Benedekre, miszerint egyikük sem fog mártírhalált halni. Végző soron pedig a zobori anakhoréta azért sem lehetett szerzetük tagja, mivel Romuald a rendet hivatalosan

³² Marina Miladinov: *Margins of Solitude i. m.* 122.

³³ „In capite vero unum circulum gestabat habentem in superiore parte duas virgas ferreas transversas in modum crucis quarum una pendebat ab occipite usque ad frontem, altera ab aure usque ad aurem pertingebat in quibus pendebant duae laminae ferreae ab utraque parte utramque tangentes mandibulam, in quarum qualibet quinque clavi affixi erant ab intus habentes aculeos ut. quando caput deponere volebat ad dormiendum penitus ab iisdem citius expergiscerentur, quare coactus erat, appodiatu rupi, stando somnum capere.” – André Vauchez: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age. D’après les procès de canonisation et les documents hagiographiques.* (Bibliothèque des Écoles française d’Athènes et de Rome 241.) Roma: École française de Rome, 1988. 226.

³⁴ Ilkó Krisztina: Sancte Andrea Zoerarde, Serve Dei, defende ecclesiam! Szent Zoerard-András (Szórád) három barokk kori ábrázolása a Santa Maria in Gradi kamalduli kolostortemplomban. In: Szávay László (szerk.): *Vidimus enim stellam eius. Konferenciakötet.* (Károli könyvek) Budapest: L’Harmattan, 2011. 183–191.

csupán 1034-ben alapította meg Camaldoliban. „Destrue te totum”³⁵ – áll Romuald kis regulájában, amely valóban tökéletesen illik Zoerard-András aszkézisére, még ha ő maga sohasem volt kamalduli szerzetes.

Cilicium

Míg Dominicus Loricatus, akit Damiani Péter a „hús sanyargatásának mestereként” említ,³⁶ közvetlenül a testén hordta fémből készült ruházatát, Zoerard-András ciliciumot viselt, ám korántsem megszokott mélységben. Minderről nem is tudott senki, csak halálát közeledni érezvén szólt a jelenlévőknek, hogy testét egyedül Fülöp apát vetkőztetheti le, hogy megmossák. Ekkor vették csak észre a ciliciumot, amelyről Mór így ír: „A lánc belül a húsba ette be magát, és kívül már bőrrel volt benőve. Hanem nem is tudták volna meg a mártíromság e módját, hacsak a köldökénél elő nem tűnt volna a lánc kötése. Amint pedig a láncot kibontották és a testből kivonták, tisztán hal-latszott, ahogy a bordákat horzsolta.”³⁷ Ugyan számos más, sokszor súlyától a testet is meggömbítő vagy heves fájdalmat okozó cilicium viselés ismert nyugati és keleti szentek életrajzaiban is, ez az egészen a húsba belenövő vezeklővön azonban még ezek közt is kivételesnek számít. Némiképp rokon megpróbáltatás olvasható Stylita Szent Simeon (392–459) életrajzában, aki egy vízmerő vödör kötelét kötötte titkon az oldalára cilicium gyanánt, és az egy év alatt „egyre beljebb vájta magát a húsába, és emésztette a testét úgy, hogy a kötél megrothadt az igaz rothadó húsától”³⁸

Zoerard-András vezeklőve később elsőszámú ereklyéje lett. Egy része bizonyosan a zoborhegyi monostorban vagy a nyitrai Szent Emmerám-székesegyházban maradt, Fülöp apát a felét pedig Mór püspöknek ajándékozta.³⁹ Ezt a darabot kérte el később Géza herceg, akinek kívánságát a nagylelkű püspök „nem tudta megtagadni”. Az ajándékozás legvalószínűbb dátuma 1064 húsvétja, amikor Salamon és Géza kibékülésüket követően Pécssett Mór vendégei voltak. Mivel erről az eseményről a legenda is szót ejt, kissé nehezen érthető az a szakirodalomban eddig Richard Pražák nyomán erősen meggyökeresedett képzet, miszerint Mór 1064 előtt fejezte volna be *vitáját*, hogy azt

³⁵ „Rombold le önmagad teljesen” – Querfurti Brunót idézi: Mary Carruthers: *The Craft of Thought. Meditation, Rhetoric, and the Making of Images, 400–1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 310.

³⁶ Richard Robert Madden: *Phantasmata or Illusions and Fanaticism of Protean Forms Productive of Great Evils*. London: T. C. Newby, 1857. 373.

³⁷ „Cathena carnes intus putrefaciens cute foris est obducta. Sed nesciri hoc genus martyrii posset, nisi ad umbilicum ligati nodus apparet metalli. Soluta vero cathena dum ex corpore trahitur, sonus costarum elisarum graviter auditur.” – SRH II. 360.

³⁸ Bugár M. István (ford.): Antonios: A Boldog Oszlopos Simeon élete és tettei. In: *Oszlop a hegyen. Stylita Szent Simeon élete*. (Eulogia 2.) Budapest: L'Harmattan, 2009. 81.

³⁹ SRH II. 360.

Gézának ajánlhassa, amikor a láncot is átnyújtotta neki.⁴⁰ Az 1064 azonban ily módon a legenda keletkezésének alsó időhatárát szolgáltatja.⁴¹

Összefoglalás

Zoerard-András előzőekben bemutatott egyedülálló aszketikus gyakorlata, nem csupán a 11. században élt magyarországi szentéletű férfiak közül emeli ki a remetét, hanem nehéz összevetési alapot nyújtani hozzá még tágabb hagiográfiai kontextusban is.

Úgy vélem, a zaborhegyi remete virrasztási és böjtölési gyakorlata előképeinek feltárása közelebb visz a Szent Ipoly-monostor gyökereinek és az abból fakadó kulturális sajátosságainak megértéséhez. Ezen előzmények esetében kiemelt szerepet kapott a keleti, főként szír–palesztin életideál, erre utal az a kivételes fegyelem is, amely Zoerard-András legsajátosabb vonása jámborsága mellett. Úgy gondolom, fontos nyomatékossítani, mennyire szoros kapcsolat állt fenn a monostora, illetve lelki irányítójuk, Fülöp apát és a remete között, amely vonás jól illeszkedik a 10–11. század hagiográfiai irodalma alapján rajzolható a szerzetesi mozgalmakról.⁴² Grimlaicus 10. században keletkezett *Regula solitaria* ugyanúgy csupán a *vita solitaria* két eltérő válfajának tartja a szerzetes és a remete hivatását. A teljes magányba vonulás előtt pedig a szerzetesség felvételét javasolja, ugyanúgy, ahogyan azt Zoerard-András tette. De igen hamar hasonló gyakorlat fejlődött ki a már többször említett kamalduli rend esetében is.⁴³ Az itáliai és görög hatás két irányból is érinthette Nyitra vidékét. Egyrészt német közvetítéssel, ezt jól mutatja a székesegyház Szent Emmerám patrocíniuma, amely regensburgi kapcsolatokat tételez fel, és a zaborhegyi Szent Ipoly-monostoré (Hyppolitus, St. Pölten), amely pedig a passauai püspökség St. Pölten-i magánmonostorának irányába mutat.⁴⁴ Vandière-i János (900 k.–974) – aki maga is remete szeretett volna lenni – itáliai zarándoklata után szintén a jóval szigorúbb bazilita szerzetesi életformát tekintette példának a gorzei reform elindítása során, amelynek meghatározó vonásai lettek a virrasztás, a szigorú aszkézis és a kemény fizikai munka.⁴⁵ Szent Wolfgang püspök (972–994) munkájának köszönhetően trieri közvetítéssel érkezett Regensburgba a mozgalom, ahonnan hatása már a 10. század végén elérte a délnémet

⁴⁰ Richard Pražák: Mór püspök i. m. 331.

⁴¹ Ilkó Krisztina: A Boldog Mór i. m. 91.

⁴² Susan Wood: *The Proprietary Church in the Medieval West*. Oxford: Oxford University Press, 2006. 130.

⁴³ Gabriela Signori: Anchorites in German-speaking Regions. In: Liz Herbert McAvoy (szerk.): *Anachoritic Traditions of Medieval Europe*. Woodbridge: Boydell Press, 2010. 46.; Roberto Bosi: Camaldolesi. In: Uő (szerk.): *Gli ordini religiosi. Storia e spiritualità*. (Biblioteca mistica 11.) Firenze: Nardini Editore, 1997. III. 45–49.

⁴⁴ Koszta László: Remeték a 11. századi Magyarországon. *Aetas* 23, No. 1 (2008): 46.

⁴⁵ Corina Walther: *Die Religiosität Ottos III. Ein mittelalterlicher Herrscher im Spannungsfeld zwischen gesellschaftlicher Erwartung und persönlichem Anspruch*. München: GRIN Verlag, 2003. 14.

és bajor területek szerzetesi közösségeit. Így Niederaltaichot is, amely önmagában is külön reformközponttá alakult.⁴⁶ Regensburg közvetíthette egyben a *Regula Concordia* szigorú szabályzatát is a 10. század végén.⁴⁷ Másrészt a Gizella és István 990 körüli házasságát követően az egyházszervezet kiépítésében is érvényesülő erős bajor hatáson túl számolnunk kell a közvetlen itáliai kapcsolatokkal is. Romuald térítőútja szintén elsősorban az anahoréta életeszményt közvetítette hazánk felé, illetve ami még ennél is jelentősebb, a Magyarországon is – igaz, csak rendkívül szűk körben – gyökeret verő bizánci, görög rítusú szerzetességgel.⁴⁸

Az előzőekben tehát Zoerard-András aszkézisének lehetséges előképeit, lehetséges forrásait próbáltam feltárni. Amit szintén érdemes hangsúlyozni, hogy életútja nem maradt teljesen gyökértelen kísérlet. Sőt, folytatója tanítványa, a szintén zoborhegyi bencés szerzetes, Benedek lett.⁴⁹ Noha a Mór által írt legenda mindkettőjük élettörténetét céljából tűzi ki bemutatni, Zoerard-András *discipulus*áról jóval kevesebb szó esik. Ez nem meglepő, hiszen mindössze három éven keresztül folytathatta mestere gyakorlatait, majd rablók ölték meg és dobták dühükben a Vág folyóba.⁵⁰ Akkor miért van szó mégis *Szent Zoerard-András és Benedek* legendájáról? Azon kívül, hogy egyetlen valódi követőjévé vált – a rendkívül szoros mester-tanítvány hierarchikus viszonya szintén a bizánci szerzetességet idézi –, egyben Benedek volt fő összekötőpontja a külvilággal, illetve elsősorban az ő tolmácsolásából értesült Mór is Zoerard-András életének részleteiről.⁵¹ Mivel származásáról nem szól külön Mór *vitája*, feltételezhető, hogy maga is Nyitra környékén született, így a nép körében ismert helyi szentté válhatott. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy *népszerűbb* lett volna akár csak a helyi lakosság körében is, hiszen életrajzuk kivétel nélkül olyan *post mortem* csodatételeket sorakoztat fel, amelyek esetében a környékbeli lakók éppen Zoerard-Andráshoz és nem Benedekhez, vagy esetleg mindkettőjükhez fohászkodtak közbenjárásért. Azonban ennek okán nem is feltétlenül kellett Zobor helyett csak Pannonhalma felé orientálnia, ahogyan azt Viliam Judák írja.⁵²

⁴⁶ Markus Osterreider: Kulturverbindungen zwischen Regensburg und Kiev (10.–13. Jh.) und die Rolle der Iren. In: Hermann Beyer-Thoma (szerk.): *Bayern und Osteuropa. Aus der Geschichte der Beziehungen Bayerns, Frankens und Schwaben mit Rußland, der Ukraine und Weißrußland*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 2000. 60–61.

⁴⁷ Török József: *A magyar föld szentjei*. Debrecen: Tulipán Könyvkiadó, 1991. 63.

⁴⁸ Koszta László: Remeték i. m. 48–49.; Moravcsik Gyula: Görög nyelvű monostorok Szent István korában. In: Serédi Jusstinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I–III. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1938. I. 225–260.

⁴⁹ Michal Repovský: *Kronika dejín Slovenska*. Košice: Typopress, 2010. 125–126.

⁵⁰ SRH II. 359.

⁵¹ „Benedictus [...], qui mihi de eodem venerabili omnia, que scripsi iam, retulit.” – SRH II. 360.

⁵² Viliam Judák: Najstaršie miesta kultu Sv. Svorada-Andreja a Beňadika na Slovensku a úcta ich relikvií. In: Leszek Migrała (szerk.): *Święty Świerad i jego czasy i. m. 222.*

Szent Zoerard-András nem csupán sokféle tradícióból építkező, kiemelkedően in-
venciózus és eltökélt aszketikus gyakorlatot valósított meg, hanem egy olyan életide-
ált, amelynek még követője, Benedek is felvételét a szentek sorába az 1083-as, első
magyarországi kanonizáció során: „O qualis meriti vir ante Deum!”⁵³

THE EXTREME FORMS OF ASCETIC PRACTICE IN THE LIFE OF SAINT ZOERARD-ANDREW

Saint Zoerard-Andrew was the first canonised person in the Hungarian Kingdom
(1083), who is the main character of the earliest piece of the Hungarian hagiography
(c. 1064–1070), written by Maurus, bishop of Pécs. Around the millennium, Zoerard-
us went abroad to the Monastery of Zobor and started practicing an extreme ascetic
and solitary life.

In my study I suggested ways to understand his uncommon self-lacerations and to
trace their origin. We know from his *Life* that Zoerard-Andrew had an extremely stiff
fasting practice, ate only one nut daily in the forty days of the Lenten period (*Quad-
ragesima*). His abbot, Philip gave the nuts to him in a similar way what we read about
the palestinian monk, abba Zosimas in the *Life of Mary the Egypt*.

Moreover the hermit of Zobor made a wooden crown with stones hanging on
four sides for himself and set on an oak-tree trunk surrounded by sharpened canes
to prevent sleep. We can mention several palestinian and syriac examples as similar
vigilation methods, like Pachomios and Euthymios the Great, but possibly the most
relevant is the practice of abba Bessarion who said that he remained standing among
thorns in the desert without sleeping for forty nights and never laid down for forty
years while he slept. Bessarion not only tried to keep vigil in some way, but he pun-
ished himself with physical pain suffered from the thorns to control his body. Some
aspects of Zoerard-Andrew's vigilation are similar to the dendrites as well, the special
type of stylites, that live or keep vigil in the hole of a tree or on the top of it. Besides
these he mortified his body with a cilice – like Simeon the Stylite –, overgrown with
his own flesh.

The relations found to Eastern Monasticism has exceeded our expectations, , al-
beit many historians identified already the probable connections of the Monastery of
Zobor to some orthodox rites. It is certain that his ascetic life was not a sole attempt,
his follower, Benedict earned his sainthood by dying as a martyr for his faith as well.

Keywords: Saint Zoerard-Andrew, asceticism, vigilation, Quadragesima, monasticism

⁵³ „Ó, milyen nagyérdemű férfi Isten előtt!” – SRH II. 361.

URBÁN MÁTÉ

A két Szent Bernát pusztasága és Paradicsoma

Bevezetés

TANULMÁNYUNKBAN A CISZTERCI és a remeterendi tájszemléletet vizsgáljuk a 12. és 13. század eleji elbeszélő források, elsősorban a hagiográfiai írások segítségével. A dolgozat elején a táj szerepét mutatjuk be ciszterci forrásokban, valamint azokban a kútfőkben, amelyeket a ciszterciekről írtak a fent említett korszakban. A továbbiakban esettanulmány keretében vetjük össze a ciszterci rend és a kevésbé ismert tironi rend tájszemléletét. Az összehasonlítás azért is indokolt, mer bár a tironi kongregáció jóval kevesebb házat számlált, mint a ciszterciek kiterjedt hálózata, mégis nagyon sok hasonlóság és párhuzam van a két rend között. A két szöveg, melyeket vizsgálunk: Saint-Thierry-i Vilmos (1085–1148?) írása a *Sancti Bernardi Vita Prima* első könyve, valamint a *Vita Bernardi Tironensis*, amely Gaufredus Grossus munkája. Mindkét szentéletrajz az adott rend „alapítójának” (vagy legalábbis szellemi atyjának) élettörténetét mutatja be, az egyik Clairvaux-i Bernátét (1090–1153), a másik Tironi Bernátét (1046?–1117). Mindkét szöveg célja a szent ember életszentségének hangsúlyozása mellett a kanonizáció előmozdítása, mindkét szentéletrajz az 1140-es évek környékén keletkezett, és mindkettőben kiemelt jelentősége van az anyamonostor megalapításának. A tájbrázolás a vizsgált hagiográfiai szövegekben szorosan kapcsolódik a helyki-választáshoz.

A táj szerepe a ciszterci forrásokban

A ciszterci elbeszélő forrásokban a tájnak gyakran kiemelt szerepe van. A tájbrázolás lehet a rendi legitimáció fontos retorikai eszköze. A szentéletrajzokban a tájleírások a hagiográfiai motívumoknak vannak alárendelve, ezekben az esetekben a szent ember által képviselt eszmény hangsúlyozásában van szerepük. Ritkábban bár, de az is előfordul, hogy az elbeszélés tárgya maga a táj, amit ezekben az esetekben *locus amoenus*ként, szemet gyönyörködtető Paradicsomkertként ábrázolnak.¹ A középkori

¹ A *locus amoenus* antik eredetű fogalom, a császárkortól kezdve széles körben elterjedt a római irodalomban, a motívum leginkább Theokritosz görög bukolikus tájbrázolásaira megy vissza. A kies táj

szerzők sohasem önmagáért dicsérik a természet szépségét, hanem abban a Teremtő munkájának tökéletességét látják.

A szakirodalom legtöbbet a ciszterci tájábrázolás legitimációs funkciójával foglalkozott a korai ciszterci dokumentumok: az *Exordium Cistercii* és az *Exordium Parvum* vizsgálata kapcsán. Az utóbbi évtizedek szakirodalma ugyanis kétségbe vonta a részben e dokumentumok alapján felvázolt „ciszterci mítosz” létjogosultságát. A klasszikus ciszterci modell szerint – amelyet az újabb történetírás a „sivatag mítosza” névvel illet – a ciszterciek lakatlan területekre, erdőbe, mocsaras vidékekre telepedtek, ahol megkezdték „úttörő” tevékenységüket, vagyis a korábban kihasználatlanul fekvő területek kolonizálását: erdőt irtottak, mocsarakat csapoltak le, feltörték a szűzföldeket.² Kolonizációs munkájuk meghozta a gyümölcsét, mert az újonnan feltört földek gyakran termékenyek voltak, melyeket a ciszterciek hatékony gazdasági módszerekkel és conversusok motivált munkaereje segítségével még termékenyebbé tettek. Mivel egyszerű életmódot folytattak, s gazdaságuk hasznát pedig óhatatlanul viszszafogarták a földekbe és ipari üzemeikbe, előbb-utóbb meggazdagodott a rend.³ A „ciszterci mítosz” fontos eleme a korai forrásokban ábrázolt puszta sivatag képe. Az *Exordium Cistercii* szerint Molesme-i Róbert és társai Cîteaux vad és félelmetes pusztaságában alapították meg az „Új Monostort”.⁴ Az *Exordium Parvum* pedig lakatlan pusztaságként ábrázolja Cîteaux-t, ahol csak vadállatok jártak, az alapítóknak pedig sok munkájába tellett a sűrű csalit és bozót kiirtása.⁵ A ciszterci sivatagot nemcsak azért kell morális és spirituális síkon értelmezni, semmint fizikain, mivel a 11. és a 12.

fontos kellékei: a csordogáló víz, az árnyas lombok és a zöldellő fű. Ezekhez gyakran kapcsolódnak még az illatozó virágok, a susogó szellő és a madárdal. Ez a retorikai motívum egészen a 16. századig alapvető jellegzetessége volt a tájleírásoknak. L. Ernst Robert Curtius: *European Literature and the Latin Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1973. 197–198. Curtius szerint a középkori szerzők kizárólag mechanikus módon használták fel az antik toposzokat tájábrázolásaikban. Ezt a nézetet azóta több szakirodalmi munka megkérdőjelezte. Ehhez l. Dieter von der Nahmer: *Über Ideallandschaften und Klostergründungsorte. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige* 84 (1973): 195–270.

² Michael Moissy Postan: *The Medieval Economy and Society. An Economic History of Britain in the Middle Ages*. Harmondsworth: Penguin Books, 1984. 102.; Norman John Greville Pounds: *The Economic History of Medieval Europe*. London: Longman, 1994. 171–173.; Hugh Trevor-Roper: *The Rise of Christian Europe*. London: Harcourt, Brace and World Inc., 1989. 121–123.

³ Richard William Southern: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Budapest: Gondolat, 1987. 307–335.

⁴ Chrysogonus Waddell (szerk.): *Exordium Cistercii*. In: Uő (szerk.): *Narrative and Legislative Texts from Early Cîteaux. Latin Text in Dual Edition with English Translation and Notes*. Cîteaux: Commentarii cistercienses, 1999. 399–404. Magyar fordítása: Lékai Lajos: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Budapest: Szent István Társulat, 1991. 414–415.

⁵ Chrysogonus Waddell (szerk.): *Exordium parvum*. In: Uő (szerk.) *Narrative and Legislative i. m.* Magyar fordítása: Lékai Lajos: *A ciszterciek i. m.* 420–428.

század fordulóján nehéz lett volna Burgundiában lakatlan ősvadont találni,⁶ hanem azért is, mivel időközben a történetírás a korai dokumentumokról kiderítette, hogy jóval a rend alapítása után keletkeztek, az 1160-as, 1170-es években. Elsősorban apologetikus iratok, amelyeknek célja annak bizonyítása, hogy a ciszterciek kánonjogiilag legitim rendet alkotnak.⁷ A *locus horribilis*nek⁸, a sűrű túskebozós vad pusztaság motívumának egyértelműen propagandisztikus célzata van a fenti forrásokban. A hely zordonsága kifejezi a rend alapítóinak önmegtartóztató életét, s ezáltal fontos szerepet tölt be a legitimációjában.⁹

A ciszterci hagiográfiai szövegekben a táj általában spirituális síkon jelenik meg. A szent emberek a táj átalakítói, akiknek jelenléte és életszentsége a pusztát sivatagot Paradicsommá változtatja. Erre legjobb példa Clairvaux tájának leírása a fent említett Szent Bernát életrajzból, amelyet részletesen fogunk elemezni. Rievaulx-i Elréd (1110–1167) életírásában a rievaulx-i monostor fekvéséről olvashatunk lírai leírást. A szerző, Walter Daniel itt a valós táj szépségét ábrázolja, amit spirituális többletjelenléssel tölt meg. Ugyanis a folyó völgyben fekvő, magas koronájú hegyekkel és színes lombú erdőkkel körülölelt völgy nemcsak *locus amoenus*, hanem egyben egy második Paradicsom is.¹⁰

Egyes ciszterci monostoralapítókat a táj szépsége mellett a bibliai tájakkal vont párhuzamok győzték meg arról, hogy letelepedjenek az általuk kiválasztott helyen. A Skóciában fekvő Melsa monostor krónikája szerint Kövér Vilmos, Albemarl grófia felajánlotta a ciszterci Ádám apátnak, hogy válasszon neki tetsző területet birtokán, és alapítson ott monostort. Az apát egy Melsa nevű szép és termékeny helyet választott, ahol meglátott egy kis dombot, felment a dombtetőre és Mikeás szavait idézve „birtokba vette” a területet: „Lesz azonban az idők végén, hogy az Úr házának hegye szilárdan áll a hegyek tetején” (Mik. 4. 1).¹¹ Az apátot az sem tudta eltéríteni szándékától,

⁶ Constance Brittain Bouchard: *Holy Entrepreneurs. Cistercian Knights and Economic Exchange in Twelfth Century Burgundy*. London: Cornell University Press, 1991. 192.

⁷ Constance Hoffmann Berman: *The Cistercian Evolution. The Invention of a Religious Order in Twelfth-Century Europe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000. 9–23.

⁸ A „locus horribilis et vastae solitudinis” formula a Deuteronomiumban, Mózes énekében jelenik meg először: „Megtalálta a pusztát földjén, a borzalom és a kietlen sivatag helyén.” – Deut. 32. 10. A pusztasivatag gyakori motívuma a középkori monasztikus hagiográfiának. Általában remeték, szerzetesek lakhelyének leírásakor használt retorikai fordulat.

⁹ Constance Berman: *The Cistercian Evolution* i. m. 11–16.

¹⁰ Walter Daniel: *Vita Ailredi, The Life of Ailred of Rievaulx*. Oxford: Clarendon Press, 1978. 12–13.

¹¹ „Erit inquit, in novissimis diebus praeparatus mons domus Domini in vertice montis.” [Mich. IV. 1.] [...] qui in hoc monticulo voluit templum suum fieri in nobis.” – Edward A. Bond (szerk.): *Chronica Monasterii de Melsa a fundatione usque ad annum 1396, auctore Thoma de Burton, abbate. Accedit continuatio ad annum 1406 a monacho quodam ipsius domus*. In: E. A. Bond (szerk.): *Thomas de Burton. Chronica monasterii de Melsa, a fundatione usque ad annum 1396, auctore Thoma de Burton, abbate. Accedit continuatio ad annum 1406 a monacho quodam ipsius domus*. (Roll Series 43.) I–III. köt. London: Longmans, 1866–1868. I. 76–77.

hogy a kiválasztott területet a gróf már körülárkoltatta, hogy vadaskertet építtessen. A legitimációt ebben a szövegben az ószövetségi ige támasztja alá.

Egy ismeretlen 13. századi ciszterci szerzetes Clairvaux tájának szépségét mutatja be túlszorduló lírai leírásában.¹² A völgyben fekvő tájat a szerző egyszerre ábrázolja szemeket gyönyörködtetőnek és hasznosnak. Clairvaux tája testi, lelki, szellemi értelemben egyaránt üdvös az ott lakó szerzetesek számára. A megszemélyesített Aube folyót nemcsak haltenyésztésre és a kertek öntözésére használják a szerzetesek, hanem energiájának segítségével mozgatják az apátság műhelyeinek számos gépezetét. A táj szépsége gyógyír a betegeknek, az erdő pihentető és kellemes munkát nyújt a szerzeteseknek. A természet egyszerre gyönyörködteti az ember összes érzékét, a táji szépség pedig szemlélődésre ösztönzi a szerzetes elméjét, akit a látottak a Biblia múltbeli és a Paradicsom eljövendő boldogságára emlékeztetnek. A leírás a mellett, hogy a teremtés szépségét magasztalja az ember munkáját is magasra értékeli, aki technikai ismeretek segítségével saját javára tudja fordítani a természeti erőket, melyekre Isten ajándékként tekint.

A táj szerepe a ciszterci rend kritikájában

A ciszterci tájat nemcsak a rend tagjai örökítették meg elbeszélő forrásaikban, hanem külső szemlélők is. A 12. és 13. század fordulóján élő udvari klerikusok munkáiban a táj gyakran jelenik meg a rend dicséretének, de még gyakrabban bírálatának eszközeként. Gerald of Wales (1146–1223) és Walter Map (1130/35–1209/10) satírát ír a szigetországban néhány évtizede megtelepedett fehér szerzetesekről. A két walesi származású szerző a reformrendek közül legártalmasabbnak a ciszterciek tevékenységét tartja, mivel az esztelen bírvágy és a fősvénység mozgatja őket. Gerald of Wales szerint mindennek az az oka, hogy a „fehér szerzetesek” eltávolodtak eredeti eszményeiktől, hiszen a kezdeti korszakban nemcsak ruhájuk, de lelkük is hófehér volt, ez utóbbi azonban az idő múlásával feketévé változott.¹³ A ciszterciek bírálatában fontos szerepe van az általuk kiválasztott tájnak, illetve a rend tájalakító tevékenységének. Gerald of Wales *Itinerarium Cambriae* című művének első fejezetében egyszerre dicséri és kárhoztatja a ciszterci rendet.¹⁴ Mind a dicséret, mind a kritika egyik fontos eszköze a tájábrázolás. A ciszterci és a clunyi szerzetesek összehasonlítása az általuk kialakított táj összetevé-

¹² Descriptio positionis seu situationis monasterii Clarae-vallensis. In: PL CLXXXV. col. 569–574. Magyar fordítása: Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999. 281–291.

¹³ Joseph C. Castora: The Cistercian Order as Portrayed in the “Speculum Ecclesiae” of Gerald of Wales. *Analecta Cisterciana* 53 (1997): 73–97., kül. 79–83.

¹⁴ Giraldus Cambrensis: *Itinerarium Cambriae*. In: John Sherren Brewer et al. (szerk.): *Giraldi Cambrensis opera*. I–VIII. köt. (Rolls Series 21.) London: Longmans, 1861–1891. VI. 45–46.

sén alapul. A szerző szerint mindkét rend élen jár a táj átalakításában, azonban ellentétes módon. A clunyi kongregáció a kapott gazdag adománybirtokokat rövid időn belül pusztasággá alakítja. Ezzel szemben a ciszterciek ugyanezen tevékenységnek a fordítottját végzik: „Ha a cisztercieket letelepíted egy kopár sivatagba és egy rettenetes erdőbe; egy vagy két év múlva ragyogó templomokat és szép monostori épületeket fogsz látni, akkora birtokkal és olyan hatalmas vagyonnal, amit el tudsz képzelni.”¹⁵ Ez a fajta tájbrázolás nagyon hasonlít a korai ciszterci dokumentumokban bemutatott tájalakításhoz.

A ciszterciek tájalakító munkájának azonban nemcsak áldásos eredményei voltak a szerző szerint. Gerald of Wales *Speculum Ecclesiae* című művében hosszú fejezetben taglalja, hogy a Hereford melletti Dore apátsága, amely a walesi határ közelében fekvő, ¹⁶ hogyan szerzett meg Oroszlánszívű Richárdtól egy hatalmas területet az 1000 acre-t számláló Treville királyi erdejéből. ¹⁷ A ciszterciek hatalmas részt irtottak ki az királyi tölgyesből és abból busásan meggazdagodtak: az épületfát háromszoros áron értékesítették, és az erdő helyét szántófölddé alakították. ¹⁸

Hasonló módon maró gúnnyal ábrázolja Walter Map a ciszterciek földszerzési stratégiáit *De nugis curialium* című művében. A szerző összeveti a hajdani sivatagi atyák kopár tájait a ciszterciek „sivatagával”: „Úgy tetszett nekik, hogy a szerzetesi élet ürügyén sivatagos tájon éljenek, de az ő sivatagjuk nem olyan volt, mint Remete Pál vagy Hilarion pusztasága [...]. Nem üregekben és barlangokban élnek, ahol Isten kivételével senki se tartózkodik. [...] kiválasztanak egy számukra megfelelő lakóhelyet, nem lakhatatlant, hanem lakatlant, ékes, termékeny, gabonatermő vidéket, amely alkalmas a magok befogadására, ligetek által körbevett, bővelkedik buzogó forrásokban, a bőség szaruja, világon kívüli hely a világ közepén, emberektől távol eső hely, emberekkel körülvéve.”¹⁹ Az egész szöveg kontrasztokra épít, ezáltal hangsúlyozván a ciszterci helykiválasztás ellentmondásosságát, az ellentétpárok közül, mint a „locum extra mundum in

¹⁵ „Illis e diverso eremum nudam et hispidam silvam assignens: intra paucos postmodum annos, non solum ecclesias et aedes insignes, verum etiam possessionum copias, et opulentias multas ibidem inveniens.” – Uo. VI. 45.

¹⁶ „finali australis Walliae parte versus Angliam et Herefordensicam provinciam, quod abbas monasterii Cisterciensis ordinis, non procul ad Herefordia, sed quasi per miliaria distantis a dextra” – Giraldus Cambrensis: *Speculum Ecclesiae*. In: John Sherren Brewer et al. (szerk.): *Giraldi Cambrensis opera i. m. IV.* 186.

¹⁷ James Bond: *Monastic Landscapes*. Stroud: Tempus, 2003. 72.

¹⁸ Giraldus Cambrensis: *Speculum Ecclesiae i. m.* 189.

¹⁹ „Placet eis tandem heremum sub pretextu religionis inhabitare, non tamen Pauli, vel Hylarionis heremum in desertis Libie [...] non in cauernis et specubus ubi nemo nisi Deus [...]. Locum igitur ad habitaculum habilem eligunt; eligunt non inhabitabilem sed inhabitatum, mundum, fecundum, responsalem frugibus, non ineptum seminibus, septum nemoribus, scaturientem fontibus, cornu copiae, locum extra mundum in corde mundi, semotum ab hominibus hominum in medio, seculum sciri nolentes, a seculo sciri volentes” – Walter Map: *De nugis curialium*. Oxford: Oxford University Press–Clarendon Press, 1983. 72–75.

corde mundi” kiderül, hogy a ciszterci táj elhagyatottsága mesterségesen létrehozott. A ciszterciek nem kivonulnak a sivatagba, hanem megteremtik maguknak azt, bármi áron.

A két Szent Bernát és életírásaik

Miután áttekintettük, hogy a tájnak milyen szerepe volt a ciszterci irodalomban és a cisztercieket magasztaló illetve kárhóztató forrásokban, rátérünk a vizsgálat tárgyát képező két hagiográfiai forrás ismertetésére.

Tironi Szent Bernát kiemelkedő alakja volt a 11–12. századi remetemozgalomnak, akinek életét a remeteség és a cenobitizmus egyaránt meghatározta. A „remete-
reneszánsz” e jellegzetes képviselőjére azonban a nyugati monaszticizmus történetírása kevésbé koncentrált. Az abbeville-i születésű Bernát a poitiers-i majd a Saint-Savin-sur-Gartempe monostorban eltöltött évei után Craon erdejébe vonult remetének. Itt az „új Egyiptomban” találkozott a kor másik két kiemelkedő remete személyiségével: Arbrisseli Róberttel és Savigny-i Vitalisszal. A remeteként töltött időszak alatt született meg benne az új közösség koncepciója.²⁰ 1107-ben alapította meg Tiron monostorát, a Blois-i grófság szélén, Normandia és Anjou határa közelében. Az apátság néhány évtizeden belül a nyugat francia és az angol arisztokrácia támogatásával számos házat számláló kongregáció fejévé vált. A tironi rend szervezete és gazdálkodása sokban hasonlított a ciszterciekéhez.²¹

Bernát életrajzát a feltehetően tironi kancellárként tevékenykedő Gaufredus Grossus írta 1147 táján. A munkát a chartres-i püspöknek ajánlotta, célja minden bizonnyal Bernát kanonizációjának előmozdítása volt. Az életrajz tudatos irodalmi szerkesztése olykor megnehezíti a történeti tények kibogozását. A középpontban Bernát életszentsége áll, akit Gaufredus Krisztus katonájának, vértelen mártírnak, a tisztaság bajnokának nevez, a szent ember Nursiai Szent Benedek követője és Aniane-i Szent Benedek utódja látnoki, prófétai és gyógyító képességekkel rendelkezik.²² A szentéletrajz az Atanáz által írt *Vita Sancti Antonii* hagiográfiai hagyományait követi. A *Vita Bernardi Tironensis*nek a kanonizáció elősegítése mellett szerepe lehetett abban is, hogy a közösséget megvédje a világi beavatkozástól, hiszen a 12. században az újonnan alapított monasztikus közösségek gyakran alapítói életrajzának megírásával próbálták legitimitásukat biztosítani.²³

²⁰ Kathleen Thompson: The Other Saint Bernard: The ‘Troubled and Varied Career’ of Bernard of Abbeville, Abbot of Tiron. *Journal of Ecclesiastical History* 60, No. 4 (2009): 657–672.

²¹ Geoffrey Grossus: *The Life of Blessed Bernard of Tiron*. Washington: The Catholic University of America Press, 2009. xvi – xxiii.

²² Geoffrey Grossus: *The Life of Blessed Bernard of Tiron* i. m. xi–xv.

²³ Kathleen Thompson: The Other Saint Bernard i. m. 657–672.

Clairvaux-i Bernát életírása, a *Vita prima* több szerző munkája. Az életírást Saint-Thierry Vilmos kezdte el írni, és annak első könyvéig jutott. Vilmos a Reims környéki Saint-Nicaise szerzetese, majd Saint-Thierry bencés monostor apátja volt. Amikor apátsága kapcsolatba került a ciszterciekkel, a bencés apát felvételét kérte a „fehér szerzetesek” közé. A misztikus írásairól híres Vilmos szoros barátságban állott Szent Bernáttal.²⁴ Az életrajz első könyvét Vilmos még Bernát életében írta az 1140-es években. Az életírás apologetikus iratnak is tekinthető, célja ugyanis a clairvaux-i apát későbbi kanonizációjának előkészítése mellett a Bernátot fenyegető esetleges támadások elhárítása. Bernát ellentmondásos személyiségével, kora egyházpolitikájában történő aktív részvételével és monostorának gyakori elhagyásával több kortársának bírálatát vívta ki. A szerző célja a *Vita prima* első fejezetének megírásával elsősorban nem az volt, hogy Bernát életszentségét bizonyítsa – ezt munkájának folytatóira bízta az apát halála után –, hanem sokkal inkább a kortárs kritikáktól szeretné megvédeni a clairvaux-i apátot. Ezért Bernátnak a ciszterci renden belüli és azon kívüli tevékenységét egyaránt úgy ábrázolta, mint az isteni akarat megnyilatkozását.²⁵ Clairvaux korai időszakának ábrázolása szintén apologetikus szerepet tölt be az életírásban. Vilmos túlzottan eszményi képet fest az apátság első lakóinak életéről, önmegtartóztatásáról, épületeik egyszerűségéről, amely nem feltétlenül tekinthető elfogulatlan leírásnak a korai ciszterci közösségről.²⁶

Az Üröm-völgyből Fényes-völgy lesz

Saint-Thierry Vilmos tájbrázolásának középpontjában a táj spirituális átalakítása áll. A hagiográfus a hangsúlyt elsősorban arra a kontrasztra helyezi, ami Clairvaux táját jellemezte Szent Bernát és társainak megérkezése előtt, illetve azután. „Clara-vallis a langres-i térségben feküdt, nem messze az Alba folyótól. Régen latrok tanyája volt, és Ürömvölgynek nevezték, vagy azért, mivel nagy bőségben tenyésztett ott az üröm, vagy azoknak a keserű fájdalom miatt, akik a rablók kezére kerültek. Ott tehát a borzalmak és a vad pusztaság helyén telepedetek meg a férfiak, és erényeikkel a latrok barlangját Isten templomává és imaházzá tették.”²⁷ Clairvaux valós tájáról csak nagyon keveset tudunk meg: a hozzávetőleges elhelyezkedését, hogy melyik

²⁴ Adriaan Hendrik Bredero: *Bernard of Clairvaux. Between Cult and History*. Grand Rapids: W. B. Eerdmans, 1996. 118–140.

²⁵ Adriaan Bredero: *Bernard of Clairvaux i. m.* 77–89.

²⁶ Uo.

²⁷ „Erat autem Clara-Vallis locus in territorio in Lingonensi, non longe a fluvio Alba, antiqua spelunca latronum, quae anticuitus dicebatur Vallis absinthialis, seu propter abundantis ibi absinthii copiam, seu propter amaritudinem doloris incidentium ibi manus latronum. Ibi ergo in loco horroris et vastae solitudinis consederunt viri illi virtutis, facturi de spelunca latronum templum Dei, et domum orationis.” – Guillelmus: *Vita et res gestae Sancti Bernardi. Liber I*. In: PL CLXXXV. col. 241.

vidéken és melyik folyó mentén fekszik. A leírás sokkal többet árul el a spirituális Clairvaux-ról. Szent Bernát és társainak érkezésekor Clairvaux a *locus horribilis* képét mutatta. A borzalmak és a vad pusztaság helye ugyanannak az ószövetségi toposznak a megisméltése, amely az *Exordium Parvum*ban is megjelenik. A rablók garázdálkodásának kiemelése szintén gyakori motívum a korabeli vadon leírásokban. Az Üröm-völgy keserűségét is lelki síkon kell érteni. A *locus horribilis* ábrázolás azt sugallja, hogy Clairvaux a ciszterciek megérkezése előtt Istentől elhagyatott hely volt. A szent ember tájalakító munkáját a hagiográfiai forrásokban általában a *locus horribilis locus amoenus*sá történő átalakításával ábrázolják. A fenti szövegben azonban egyetlen utalás sincs a szép és kies tájra, a szent emberek sokkal inkább szakrális helyé alakítják a lelki pusztaságot.

Clairvaux leírása után az életírás rátér Szent Bernát látomására, amely Clairvaux végleges helyének megtalálására utal. Bernát egyik éjjeli ima után a kolostor környékén sétálgatott imádkozván, egyszer csak külső szemei becsukódtak, lelki szemei kinyíltak és látta, hogy a legkülönbözőbb helyzetű és öltözetű emberek sokasága ereszkedik le a völgybe, akiknek tömegét a völgy nem tudta befogadni.²⁸

Nem ez volt az egyetlen látomása Bernátnak a monostor áthelyezésére vonatkozólag. A második látomás Clairvaux aranykorának az *aurea seculának* a leírásához kapcsolódik. Bernát szokás szerint éjjeli imájában volt elmerülve, amikor hirtelen elaludt és: „olyan hangokat hallott, mintha egy nagy sokaság haladt volna át a völgyön. Fölkelvén még erősebben hallotta a hangokat, kilépett cellájából és elindult a zajok irányába, hamarosan egy sűrű tövissel, bozóttal és burjánzó csalittal borított helyre ért, ott látott egy kettéosztott kórust amint énekel, és a szent férfiú hallgatta zenéjüket, és gyönyörködött benne.”²⁹ Az apát csak néhány évvel később fejtette meg a látomás értelmét, amikor monostorukat helyszűke miatt odébb kellett költöztetni a völgyben. Ekkor az oratóriumot a látomás helyszínén építették meg. Nem véletlen, hogy az elbeszélés szerint a mennyei kórus egy csalitos és bozotos helyen jelenik meg: ez a *locus horribilis* mennyei tájjá alakításának motívuma.

Az elszigetelt, hegyekkel és erdőkkel körbevett tájnak legitimációs szerepe is van Clairvaux-i Bernát életírásában. Vilmos szerint ugyanis ez a táj nemcsak a magányos szemlélődő életmódnak kedvez, hanem a hagiográfiai hagyomány szerint is ez illik leginkább a ciszterciekhez: „Annak a helynek a magánya, ahol Isten szolgái elrejtöztek – az árnyas erdők és a szomszédos hegyszorosok között – vala-

²⁸ Uo. col. 242.

²⁹ „tenuiter soporatus voces audivit tanquam transeuntis multitudinis copiosae. Evigilans autem et easdem voces plenus audiens, cellam quoque in qua jacebat egreditur, et prosequitur abeuntes. Haud procul aberat locus densis adhuc spinarum veprumque frutetibus abundans, sed nunc longe mutatus ab illo. Super hunc aliquandiu stabant velut alternantes chori hinc inde dispositi, et Vir sanctus audiebat, et delectabatur. Cujus tamen mysterium visionis non prius agnovit quam, translatis post aliquot annos aedificiis monasterii, eodem loco positum oratorium cerneret, ubi voces illas audisset.” – Uo. col. 247.

mi módon megjelenítette Szent Benedek atyánk ama barlangját, ahol a pásztorok valaha megtalálták.”³⁰ A „fehér szerzetesek” tehát többek között azért költöztek magányos tájra, hogy példaképüket Nursiai Szent Benedeket kövessék. A korai ciszterciek szándéka az volt, hogy a bencés regulát szigorúbban tartásuk be, mint a kortárs bencések, elsősorban ezért vonultak ki a „pusztaságba”. Az „új szerzetesek” újítása az „új monostorban” a regula újfajta interpretációja volt.³¹ A regula szellemiségének hangsúlyozása a korai ciszterci forrásokban apologetikus szerepet is betöltött, ugyanis egy aszketikus közösség alapítása Cluny közelében már önmagában a korabeli bencések kritikájának tűnt, ezért a cisztercieknek saját védelmük érdekében ki kellett emelniük, hogy mozgalmuk nem újítás, hanem visszatérés Szent Benedek eszméihez.³²

Clairvaux lelki tája még egyszer megjelenik az életírásban a monostor filiációjának leírása kapcsán. „attól az időtől kezdve az a völgy Fényes völgygé lett, bizonyos isteni fény sugarai, mintha az égből jönnének az erények fénycsóváival elárasztották lejtőinek földjeit. És azóta abban a völgyben, amelyet korábban a keserűség és az üröm völgyének neveztek, a hegyek elkezdtek édességet csepegtetni. Ami egykor üres volt és minden jótól mentes, most bőséges lelki gabonát terem, az égi harmattól és az isteni áldástól az egész pusztaság szerfelett termékeny lett”.³³ A ciszterci rendnek köszönhető lelki áldásokat, az életrajzíró a monostor földjének termékenységgel való visszaállítását bizonyítja. A természeti képek itt a lelki fejlődés és a rend áldásos növekedésének kifejezői. A 12. században a reformrendeket nemcsak az elveszett vallásos eszmények megújítóinak tekintették, hanem egy új korszak képviselőinek Isten rendjében, akiknek feladatuk az ember újraformálása.³⁴ Ezért a reform retorikájában nagyon gyakran megjelennek a növekedést, fejlődést, megújulást kifejező természeti képek.³⁵ Clairvaux spirituális tája fényárban úszó Paradicsom, amely hasonlatos a Mennyei Jeruzsálemhez. Bernát monostorának leírása tehát a spirituális tájbrázolás legmagasabb szintje.

³⁰ „Loci vero ipsius solitudo inter opaca silvarum, et vicinorum hincinde montium angustias, in quo servi Dei latebant, speluncam illam sancti Benedicti patris nostri quodammodo repraesentabat, in qua aliquando pastoribus inventus est: ut cujus imitabantur vitam, habitationem eius ac solitudinis formam” – Uo. col. 247–248.

³¹ Benedicta Ward: *The Desert Myth: Reflections on the Desert Ideal in Early Cistercian Monasticism*. In: M. Basil Pennington (szerk.): *One Yet Two. Monastic Tradition, East and West*. (Cistercian Studies 29.) Kalamazoo: Cistercian Publications, 1976. 183–199., kül. 184–185.

³² Lékai Lajos: *A ciszterciek i. m.* 32–34.

³³ Guillelmus: *Vita Sancti Bernardi i. m.* In: PL CLXXXV. col. 260–261.

³⁴ Giles Constable: *Renewal and Reform in Religious Life*. In: *Uő* – Robert Louise Benson – Carol Dana Lanham (szerk.): *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*. Oxford: Clarendon Press, 1985. 58–63.

³⁵ Martha Newman: *The Boundaries of Charity. Cistercian Culture and Ecclesiastical Reform, 1098–1180*. Stanford: Stanford University Press, 1996.

Sivatag és Paradicsom a mester és tanítványok szemével

A remeterendek megtelepedési stratégiájának és az ehhez kapcsolódó eszményi tájnak a legrészletesebb hagiográfiai megjelenítése a 12. században Tironi Szent Bernát életrajzában található. A *Vita Bernardi Tironensis*ben az alapítás többlépcsős és igen bonyolult folyamatként jelenik meg. Az alapító életszentségét ebben a forrásban nem a táj átalakítása fejezi ki, mint Clairvaux esetében, hanem annak több nézőpontból történő ábrázolása. Bernát, miután hosszú időt töltött vándorprédikátorként Normandiában, a bretagne-i partokkal szemben fekvő Chausey szigetén telepedett le. Amikor híveinek sokasága nem tudta elérni elhatározta, hogy a szárazföldre költözik. Először tanítványaival Chenedet vidékén telepedett le, Fulgère-i Rudolf (Raoul Fulgère) nemes úr erdejében, egy vadaskert közelében. A földesúr hamarosan Savigny erdejébe költöztette őket, amely hat mérföldnyire feküdt várától. A közelben lakott Bernát korábbi remetetársa Savigny-i Vitalis, aki néhány év múlva megalapította a savigny-i kongregációt. Az életírás az erdőt termékeny és szép *locus amoenus*nak írja le. A hely azonban szűknek bizonyult, ugyanis Bernát szerette volna összegyűjteni Bretagne-ban és Normandiában élő összes tanítványát. „Ezért elküldte a legkisebbeket tanítványai közül, hogy keressenek egy bizonyos pusztát sivatagot, ahol olyan tágas lakhelyet építhetnek, ahol mindnyájan együtt lehetnek”.³⁶ A tanítványok azonban nem jártak sikerrel, nem találták az óhajtott pusztaságot. Ekkor az egyik tanítvány álmában isteni látomást látott. A látomásban megjelent egy ragyogó arcú ifjú, hófehér köntösben, és azt tanácsolta, hogy keressék fel Rotrocus perche-i „konzult”, a keresett hely az ő birtokán lesz.³⁷ Később a tanítványok fellekeresték a várurat és előadták kérésüket. Rotrocus megígérte a remetéknek, hogy Arcissa nevezetű birtokát nekik adományozza.

Bernát a pusztát sivatagot kereste, a kiválasztott földterület viszont Gaufredus Grossus leírása szerint sokkal inkább paradicsomi szépségével tűnt ki: „A termékeny földet minden oldalról erdők veszik körül, források és vizek által öntözött, a szem elé tűnik rétjeinek szépsége, szőlőtermesztésre és építkezésre alkalmas, mindenféle tevékenységre megfelelő, a várúr elődei ott már oratóriumot építettek, tavat készítettek és facsemetéket ültettek.”³⁸ Arcissa termékeny tája azonban nem lett Bernát remetéinek lakhelye. Az adományozás nem ment zökkenőmentesen, az adományozó ugyanis anyja parancsának engedelmeskedve visszavonta előző adományát. Rotrocus anyja, Beat-

³⁶ „Quapropter minorem ex discipulis suis misit ad inquirendam alicuius eremi vastitatem, in qua sibi tam amplam fabricarent habitationem, quae omnes simul capere possent” – Gauffridus Grossus: *Vita Beati Bernardi fundatoris congregationis de Tironio in Gallia*. In: PL CLXXII. col. 1405.

³⁷ Uo.

³⁸ „solo terrae fecundum, silvis ab omni latere contiguum fontibus et aquis irriguum, pratorum amoenitate conspicuum, vinearum culturae ac domorum aedificationi congruum, omniumque rerum usibus opportunum; in eo antecessores sui oratorium construxerant atque stagnum fecerant et virgulta plantaverant.” – Uo. col. 1404–1406.

rix nem tartotta kívánatosnak egy remete csoport jelenlétét azon a birtokon, mivel a környéken már clunyi szerzetesek éltek.

Ekkor a várúr felajánlotta Bernátnak, hogy fogadjon el tőle egy másik birtokot. Bernát elküldte két tanítványát, hogy nézzék meg a felajánlott helyet. A tanítványok egy Tiron (Tiron-Brunelles) nevezetű helyre mentek. De úgy találták, hogy az a hely nem alkalmas számukra, mivel mindenféle vadállat lakik ott és emberi tevékenység folytatására nem használható. Éjszaka azonban a szent ember látomást látott: azon a helyen, amelyet a gróf nekik akart adományozni vörös lángok lebegtek és fényük betöltötte az egész tartományt. Reggel Bernát maga ment el a kijelölt birtokra: „Egy Tiron nevezetű erdőbe ért, azt a helyet alapos érdeklődéssel szemügyre vette, és elhelyezkedése, valamint a hely látványa annyira megtetszett neki, hogy később lelkéből azt nem tudta kiragadni. Nem csupán a hely szépsége, a birtok terjedelme, valamint rétjeinek és folyóinak kellemetes ékessége, továbbá a gyümölcsöző és bőséges termékenység miatt ivódott be az a hely a lelkébe, hanem mivel az útmutató látomásnak teljesen megfelelt.”³⁹

A vizsgált szöveg tájázolásában több paradoxont találunk. Bernát azért hagyja el Chausey szigetét, hogy hívei minél könnyebben megközelíthessék, ennek ellenére a puszta sivatagra vágyakozik. Célja, hogy a társadalomtól kevésbé legyen elszigetelve, az általa elképzelt ideális táj viszont az elszigeteltséget szimbolizálja. A helyeket azonban, ahol letelepednek, az életírás kivétel nélkül a *locus amoenus* terminológiájával írja le.

A két látomás is a hagiográfiai eszményt hangsúlyozza, ugyanis az ideiglenes lakhelyre vonatkozó látomás a tanítvány, a végleges lakhelyre utaló vízió pedig a szent ember álmában jelenik meg. Ezzel a fokozással Bernát látomását hierarchikusan magasabbra helyezi a hagiográfus, a valódi kinyilatkoztatást csak ő kaphatja meg, akit életszentsége tanítványai fölé emel. Szintén ugyanezen hagiográfiai célt szolgálja Tiron megtalálásának bonyolult ábrázolása. A kiküldött tanítványok Tiron táját alkalmatlannak találják az alapításra. Az ő szemükben a táj *locus horribilis*. Bernát ugyanabban a tájban teljes mértékben ellenkezőjét látja, mint a tanítványok. Számára Tiron a leg-tökéletesebb *locus amoenus* csordogáló folyókkal, zöld rétekkal, termékeny földdel és roskadozó gyümölcsfákkal. A vizsgált szövegben a szent ember életszentségét nem a táj átalakításával szemlélteti a szerző, hanem azáltal, hogy különböző nézőpontokból mutatja be ugyanazon tájat.

Tironi Bernát életírásában gyakran előforduló motívum a *locus horribilis*, a puszta sivatag. Amikor Bernát először hagyta el monostorát (feltehetően 1097-ben), hogy remeteéletet éljen, felkereste Stellai Pétert és arra kérte, hogy vezesse ismeretlen, ma-

³⁹ „Qui veniens ad silvam, quae Tiro dicitur, eam studiosius peragrare curavit: et sibi situs et loci facies sic placuit, quod ab ipso postea mens ejus avelli non potuit. Non tamen sibi ita animum illius agglutinavit, vel amoenitas regionis vel amplitudo possessionis, vel pratorum aut fluviorum jucunda speciositas, aut vinearum copia, vel frugiferi soli fertilis fecunditas; sed divinae dispositionis per praemonstratam revelationem imposita necessitas.” – Uo. col. 1406–1407.

gányos, puszta helyekre. Gaufredus néhány mondattal később az akkori Bretagne és Tourainne határvidékét egyenesen második Egyiptomnak (*altera Aegyptus*) nevezi, mivel az itteni vad pusztaságokban (*vastae solitudines*) remetek sokasága élt cellákban.⁴⁰ A puszta sivatag motívuma leginkább Bernát és társainak vadonban eltöltött remeteéletéhez kapcsolódva jelenik meg az életírásban. A szerző többször hangoztatja, hogy a szent emberek az erdőkben és a kopár szigetek sziklái között eltűrik az időjárás viszontagságait.⁴¹

Úgy tűnik, hogy a hagiográfus a tájat *locus horribilis*nek ábrázolja, ha a magányos életvitelt vagy az erdei remeteéletet szeretné kiemelni. Viszont a letelepedettséghez és a monasztikus keretek elnyeréséhez kapcsolódó tájakat paradicsomi szépséggel ruházza fel. A *locus amoenus* tehát a struktúrába történő betagozódás egyik szimbóluma az életírásban.

Hasonlóságok és különbségek

A két kortárs szentéletrajz tájbrázolása között több hasonlóság található. A sivatag motívuma mindkét életírásban csak hagiográfiai toposzként jelenik meg, a valós tájhoz nincsen sok köze. A sivatag legfeljebb a viszonylagos elszigeteltséget jelentheti, de amint láttuk Tiron csak néhány mérföldnyire volt a földesúr várától, Clairvaux pedig nem feküdt messze a jelentős kereskedelmi útvonalaktól. A két Szent Bernát helykiválasztási stratégiája között is van némi hasonlóság. A monostor továbbköltésének mindkét esetben a közösség gyarapodása, és a hely szűkössege az oka. Mindkét esetben látomás mutat utat a helykiválasztáshoz. Tiron és Clairvaux esetében is két látomást ismertet a hagiográfus. Bár a két alapító látomásai eltérőek, a fényjelenségek és a fényszimbolika mind Tiron, mind Clairvaux leírásánál megjelennek. Tironi Bernát *vitájában* az alapító álmában vörös lángok lebegnek Tiron tája fölött, Clairvaux-i Bernát életírásában pedig Clairvaux völgyét betöltik az isteni sugarak. A sugárzó fényjelenségek mindét esetben arra utalnak, hogy az anyaaptságok fénysugárhoz hasonlóan bocsátották ki szerzeteseik sokaságát az új monostorok alapítására. Az anyamonostor tája mindkét forrásban megjelenik *locus horribilis* és *locus amoenus* képében egyaránt. Clairvaux korábban vad pusztaság volt, amit a ciszterciek mennyei tájjá alakítottak. Tiron pedig a tanítványok szemében vad pusztaság, az alapító szemében viszont termékeny Paradicsom.

A hasonlóságok mellett sokkal több a különbség a két hagiográfiai forrás tájbrázolása között. Clairvaux valós tájáról Vilmos a lehető legkevesebb információt közli. A fényes völgyet szinte kizárólag lelki tájként írja le, egy alkalommal ugyan említi, hogy hegyek és erdők vették körül, de ezt is csak a hagiográfiai párhuzam kedvéért, hogy

⁴⁰ Uo. col. 138o.

⁴¹ Uo. col. 139i.

Szent Benedek subiacói barlangjához hasonlítsa a tájat. Clairvaux tájának ábrázolása sokkal inkább a ciszterci monasztikus élet dicséretének tekinthető semmint tájleírásnak. A *locus horribilis* ellentéte itt nem a *locus amoenus*, hanem egy fényárban úszó mennyei táj.

Tironi Bernát *vitájában* a tájábrázolás jóval összetettebb. Az itt megjelenő táj egyaránt értelmezhető spirituális és valós síkon. A szokásos toposzok mellett Gaufrédus a kiválasztott helyekről viszonylag részletes topográfiai leírást is ad. Térben pontosan lokalizálja a helyeket, felsorolja a természeti táj jellegzetességeit és az emberi kéz munkájának nyomait. Utal a tájhasználatra: megjelenik nála az erdei vadaskert, illetve szót ejt a szomszédos szerzetesi közösségről is.

A két Szent Bernát *vitáinak* tájábrázolását összevetve azt láthatjuk, hogy egyazon korszakban a monasztikus hagiográfia táj- és természetszemlélete igen változatos képet mutat. Az alapvető toposzok ugyanazok, de azon túl sok eltérés lehet a tájleírásokban még két nagyon hasonló szerzetesrend esetében is.

THE DESERT AND PARADISE OF THE TWO SAINT BERNARDS: THE MOTIVE OF LANDSCAPE IN TWELFTH-CENTURY MONASTIC HAGIOGRAPHY

The purpose of the article is the comparison of two hagiographical sources: The *Sancti Bernardi Vita Prima* from Guillaume of Saint-Thierry (1085–1148?) and the *Vita Bernardi Tironensis* from Geoffrey Grossus. The two *vitae* are similar in many details. Both of them write about the life of a founder of a reform order of the twelfth century: Bernard of Clairvaux (1090–1153) and Bernard of Tiron (1046?–1117). The article concentrates on the narration of the foundation of the main monasteries of the two orders: the Tironians and the Cistercians. The description of the landscape is a very crucial motive in both *vitae*. The research demonstrates the differences and the similarities of the hagiographical landscape in the lives of the two Bernards. Both founders had divine inspiration for the foundation in the form of vision. Both communities had to move into a more spacious location. The hagiographers describe both landscapes in the terms of the *locus horribilis* (the horrible desert) and they use the motive of *locus amoenus* (the beautiful Paradise) as well. Besides the similarities there are a lot of differences in the hagiographical landscape of the two sources. In the Life of Bernard of Clairvaux there are very few references to the physical landscape, Bernard and his companions transform the spiritual desert to a heavenly landscape, the description is exclusively spiritual. The landscape of Clairvaux is much more the allegory of the Cistercian monastic life than the description of an earthly place, while the other *vita* depicts both the physical and the spiritual landscape. There are references to the

topography of the mentioned places. Geoffrey describes the natural and the human made features of the landscape, mentioning rivers, an oratory, mills, orchards and a deer park. Bernard of Tiron and his disciples do not transform the landscape as the Cistercians. The *vita* describes the hagiographical landscape from different points of view. The disciples saw the landscape of Tiron as a horrible desert, while Bernard, the leader of the community, the holy man saw an earthly Paradise in it. The comparison between the two lives demonstrates how complex the landscape perception was in 12th century monastic hagiography.

Keywords Cistercians, Tironians, hagiography, monastic landscape, spiritual landscape

VAJDA TAMÁS

Árpád- és Anjou-kori vízimalmaink tájalakító hatása

VÍZIMALMOKKAL FOGLALKOZÓ CIKKEK, tanulmányok és könyvrészletek az 1830-as évek óta található tudományos irodalmunkban. A történeti érdeklődésű műszaki,¹ néprajzos,² geográfus³ szakemberek írtak (és írnak jelenleg is) molinológiai munkákat. Ezeken belül természetesen a középkori malmok technika-, gazdaság-,⁴

- ¹ Pongrácz Pál: *A mezőgazdasági jellegű ipari építészet műemlékei. A malmok*. Budapest: [Műszaki Könyvkiadó], 1957.; Károlyi Zsigmond: *A vízhasznosítás, vízépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1960.; Pongrácz Pál: *Régi malomépítészet*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1967.; Ihrig Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*. Budapest: [Országos Vízügyi Hivatal], 1973.; Kádár Péter: *A vízimalmoktól a vízerőművekig*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2010.
- ² Takáts Sándor: *A magyar malom. Századok* 41, No. 3 (1907): 143–160., 41, No. 4 (1907): 236–249.; Lambrecht Kálmán: *A magyar malmok könyve: történeti anyag*. Budapest: Lampel, 1915.; Bátky Zsigmond: *Mesterkedés és táplálkozás*. In: Czákó Elemér (s. a. r.): *A magyarság néprajza*. I–IV. köt. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1933–1937]. Repr. Szekszárd, Babits Magyar-Amerikai Kiadó Rt., 1991². I. 304–380.; Filep Antal: *Folyami malom*. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. I–V. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977–1982. II. 193–195.; Filep Antal: *Patakmalom*. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi i. m.* IV. 216–219.; Filep Antal: *Vízimalom*. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi i. m.* V. 580–584.; Juhász Antal: *Malmok, molnárság, sütő vagy pékmesterség*. In: Paládi-Kovács Attila et al. (szerk.): *Magyar néprajz*. I–VIII. köt. Budapest: [Akadémiai Kiadó], 1988–2011. III. 157–213.; Vajkai Zsófia: *Középkori malmaink*. In: Endrei Walter (szerk.): *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995. 36–47.; Márton László: *Vízimalmok Erdélyben*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 2003.; Ozsváth Gábor Dániel: *Patakmalomok a Kárpát-medence keleti felében*. Budapest: Terc Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., 2011.
- ³ Somogyi Sándor: *Természeti és társadalmi hatások a Duna mai vízrendszerében. Földrajzi Értesítő* 50, No. 1–4 (2001): 299–309.; Frisnyák Sándor: *A vízenergia használata a Kárpát-medencében a 11. századtól 1920-ig. Földrajzi Közlemények* 135, No. 3 (2011): 275–289.
- ⁴ Gáthy János: *A malmokról. Tudományos Gyűjtemény* 16, (1832): 67–75.; László Makkai: *Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit. Agrártörténeti Szemle* 16, No. Suppl. (1974): 1–53.; Makkai László: *Az európai feudalizmus energiagazdálkodása. Történelmi Szemle* 27, No. 1–2 (1984): 34–41.; Udó: *A malom mint a középkori Európa erő- és munkagépe*. In: Endrei Walter (szerk.): *Műszaki innovációk i. m.* 29–35.; Kófalvi Tamás: *Malmok és malomhelyek a pécsváradi konvent hiteleshelyi gyakorlatában (1254–1526)*. In: Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva (szerk.): *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza 60. születésnapjára*. Budapest: MOL, 2005. 155–164.; Ferenczi László: *Vízgazdálkodás a középkori Magyarországon*. In: Kubinyi

jog-,⁵ társadalom-, egyház-⁶ és hadtörténeti szempontú vizsgálatára is található példa. Némiképp szerényebb számban és felettébb esetlegesen akadnak azonban az utóbbi két évtizedben divatosabbá vált környezettörténeti szemléletű munkák is.

Jelen dolgozat célja, hogy az Árpád- és Anjou-kori források alapján a középkori vízimalmok, valamint a hozzájuk kapcsolódó kisegítő berendezések (pl. kereszt vagy hosszirányú gátak, csatornák, mesterséges medrek, víztározók, hidak stb.) környezet- és tájtörténeti szerepét és jelentőségét ismertesse.

Középkori eredetű régészeti leletek

Tekintetbe véve a folyók árterében többnyire természetes, időnként pedig antropogén okokból bekövetkező katasztrofális méretű és pusztítású árvizek felszínformáló erejét és jelentőségét, nem csodálkozhatunk azon, hogy eddig viszonylag alacsony számban kerültek a felszínre középkori eredetűnek meghatározott vízimalmok, illetve azokra utaló nyomok a hazai feltárásokon. A mennyiségi kérdés mellett további problémát okoznak a kronológiai meghatározásokban rejlő, egyes esetekben igen jelentős bizonytalanságok, valamint az a kedvezőtlen körülmény is, hogy az ilyen régészeti feltárások eddig többnyire meglehetősen esetleges információkat szolgáltattak a vízimalmokról.

<i>Helyszín</i>	<i>Datálás</i>	<i>Megjegyzés</i>
Boldogkőváralja (alsó vár D-i lakóépülete) ⁷	késő középkor	sziklaszintbe vájt medence kivezető csatornával és cölöplyukkal
Dombóvár, Köztársaság utca ⁸	középkor	a malomtó üledékében 13–14. századi kőfaragványok voltak
Esztergom, Hévízi kerület ⁹	Árpád-kor	–
Körmend, Mónus Illés utca 15. ¹⁰	középkor	–

András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság, gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2008. 341–361.

⁵ Tringli István: A magyar szokásjog a malomépítésről. In: Neumann Tibor (szerk.): *Tanulmányok a középkorról*. (Analecta Mediaevalia I.) [Budapest–Piliscsaba]: Argumentum Kiadó–PPKE, 2001. 251–268.

⁶ Ferenczi László: A ciszterci birtokszervezés és tájatalakítás elemei a borsmonostori apátság példáján. *Soproni Szemle* 64, No. 2 (2010): 115–138.

⁷ K. Végh Katalin: Boldogkőváralja. *Régészeti Füzetek* 17 (1965): 92–93.

⁸ Boruzs Katalin – Szabó Géza: Dombóvár, Köztársaság utca. *Régészeti kutatások Magyarországon 2009*. 12 (2010): 189–192.

⁹ Molnár Erzsébet: Esztergom–Hévízi kerület. *Régészeti Füzetek* 36 (1984): 98.; Horváth István – Lázár Sarolta: Esztergom–Hévízi malom. *Régészeti Füzetek* 39 (1987): 87–88.

¹⁰ Siklósi Gyula: Körmend, Mónus Illés u. 15. *Régészeti kutatások Magyarországon 2007*. 10 (2008): 239–240.

ÁRPÁD- ÉS ANJOU-KORI VÍZIMALMAINK TÁJALAKÍTÓ HATÁSA

Helyszín	Datálás	Megjegyzés
Márianosztra-Toronyalja ¹¹	13–16. század	sziklába vájt malomcsatorna + 8,8 m-es alagút + 18. századi térképek Molendini locus jelzése
Mosonmagyaróvár, uradalmi malom ¹²	középkor	–
Nagymaros, Malom-völgy	középkor	–
Pilisszentkereszt, ciszterci apátság ¹³	13. század	–
Sopron, Kismalom-tóköz ¹⁴	11. század	a gát mögött, a víztározóban lerakódott üledék alapján
Székesfehérvár, Fürdő sor ¹⁵	középkor	a középkori periódus kváderkő falazása
Székesfehérvár, püspöki székesegyház ¹⁶	10–11. század	habarcsos vízteknős vízvezetési rendszer (vízimalomhoz?)
Zalalövő, Zala-meder ¹⁷	9–16. század	malom terelógátjának gerendái

1. táblázat: Középkori vízimalomra utaló régészeti feltárások a mai Magyarország területén

- ¹¹ Miklós Zsuzsa: Márianosztra–Toronyalja. *Régészeti Füzetek* 42 (1990): 77.; Uő: Falvak, városok, kolostorok a Dél-Börzsönyben. *Váci könyvek: A Tragor Ignác Múzeum Közleményei [ÚF]* 8 (1997): 46–48.
- ¹² Lővei Pál: Mosonmagyaróvár–Uradalmi malom. *Régészeti Füzetek* 44 (1992): 82.
- ¹³ László Gerevich: Pilis Abbey a Cultural Center. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29 (1977): 155–198.; Uő: Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienserabtei Pilis. *Analecta Cisterciensia* 29 (1983): 281–310.; Gerevich László: A pilisi ciszterci apátság. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1984. (1987.) 19.; Uő: A pilisi ciszterci apátság. *Studia Comitatus* 17 (1985): 544.; László Gerevich: Ergebnisse der Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienser-Abtei Pilis. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 37 (1985): 111–152.; Torma István (szerk.): *Pest megye régészeti topográfiája. XIII/1. köt. A budai és szentendrei járás* (Magyarország régészeti topográfiája 7.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986. 159–164.; Laszlovszky József – F. Romhányi Beatrix: Székesegyházak, kolostorok, templomok: középkori egyházi emlékeink kutatása. In: Visy Zsolt (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Teleki László Alapítvány, 2003. 374.; Laszlovszky József: Középkori kolostorok a tájban, középkori kolostortájak. In: Kovács Gyöngyi (szerk.): „Quasi liber et pictura”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE Régészettudományi Intézet, 2004. 341.
- ¹⁴ Dr. Sümegi Pál szóbeli közlése. Segítségéért ezúton is köszönetet mondok.
- ¹⁵ Siklósi Gyula: Székesfehérvár, Fürdő sor. *Régészeti Füzetek* 42 (1990): 90.
- ¹⁶ Kralovánszky Alán: Székesfehérvár–Püspöki Székesegyház. *Régészeti Füzetek* 22 (1970): 71
- ¹⁷ Miholics József: Völgyfejlődés vizsgálata az Őrségben és a Vendvidéken. *Földrajzi Értesítő* 17, No. 1 (1968): 49.; Bendefy László – V. Nagy Imre: *A Balaton évszázados partvonalváltozásai*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1969. 24.; Vándor László: Zalalövő–Zala meder. *Régészeti Füzetek* 27 (1975): 108.

Különös kronológiai és módszertani problémák merülnek fel a zalalövői vízimalom datálása körül. A korabeli szakirodalom szerint Frech (Füzes) Miklós és Sági Károly muzeológus a helyszínen talált római és Árpád-kori leletekből következtetett a roncsok korára.¹⁸ Ennek ellenére az 1955-ös helyszíni munkálatokról semmiféle korabeli hivatalos régészeti dokumentáció vagy felmérés nem készült.¹⁹ A Zalalövön napvilágra került vízimalom datálása kapcsán mégis megjelent a szakirodalomban a 9–11. századi keltezési eredmény.²⁰ Növeli a gyanút az 1955-ös feltárás kormeghatározásával szemben, hogy 1974-ben Zalalövönél a közúti hídtól K-re kb. 200 m-re egy árvíz során a Zala magaspártja leszakadt, s az üledékek alól egy vízimalom keresztgátjának cölöpsora került elő. A helyszínen kikerülő régészek a nagy mennyiségű kerámialelet alapján az egykori vízimalmot meglehetősen biztonsággal késő középkorinak határozták meg. Az 1974-es leletmentést végző Vándor László és általában a középkorral foglalkozó régészszakma nem tud semmit az állítólagos 1955-ös zalalövői malomfeltárásról. Minden régészeti adatbázisban csak az 1974-es malomlelet szerepel. Amennyiben figyelembe vesszük az 1955-ben előkerült vízimalom terelőgátjának cölöpsorairól készült és már 1969-ben publikált fényképeket, a képekről kirajzolódó fejlett komplexum (terelőgát, malom, dorongút, híd) inkább a késő középkori datálást valószínűsíti, mint a 9–11. századit.²¹ Az 1955-ben látott és lefényképezett rejtélyes zalalövői vízimalom vagy malmok pontos és megnyugtató datálásához az egykori és az 1955-ben készült (1969-ben közzétett) fényképeken jól látható cölöpök dendrokronológiai elemzése lenne szükséges, de a cölöpöket sem 1955-ben, sem 1974-ben nem gyűjtötték be, így azok mára már kutathatatlanok.

Nem kevésbé problémás a pilisszentkereszti egykori ciszterci apátság vízimalmának pontos értelmezése és datálása. Gerevich László az 1970–1980-as években végzett feltárási alapján a 13. század elejére datálta a felülcsapó vízimalom, a hozzá kapcsolódó a víztározó, valamint a vasolvasztó műhely építését. Újabban azonban Benkő Elek a pénzletek, továbbá a salakrögökben zárványként megmaradt faszén maradványok ¹⁴C vizsgálata alapján a 16. századi keltezést valószínűsíti.²² Holl Imre szerint a műhely keltezésére nézve megtévesztő lehet a feltárt (a műhely tevékenységének legvégén hát-

¹⁸ Miholics József: Völgyfejlődés vizsgálata i. m. 49.

¹⁹ Az 1955-ös leletről sem a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára, sem a Zala Megyei Múzeum, sem pedig a keszthelyi Balaton Múzeum munkatársai nem rendelkeznek semmiféle dokumentációval.

²⁰ Bendefy László – V. Nagy Imre: *A Balaton i. m.* 22–23.

²¹ Vajda Tamás: Régészeti adatok középkori malmainkról. In: G. Tóth Péter – Szabó Pál (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2010. 314.

²² Benkő Elek: A pilisi apátság régészeti kutatása. In: Hervay Ferenc Levente – Benkő Elek – Takács Imre: *Ciszterci apátság Pilisszentkereszten*. Budapest: Mikes Kiadó, 2007. 25.; Benkő Elek: A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. I–II. köt. Budapest: MTA Régészeti Intézet, 2010. I. 415.; Benkő Elek:

rahagyott) salakhalom 16. század eleji leletanyaga, az épület kezdeteit sokkal inkább a kváderekből falazott malomcsatorna kövein fennmaradt, a 14. század utolsó harmadára keltezhető kőfaragójelek jelzik, valószínűleg szoros összefüggésben a monostor 14. századi nagy megújításával.²³ A kérdés további vizsgálata során a végleges tisztázás érdekében figyelembe kellene venni a malomgát mögött kialakított víztározóban lerakódott üledék geoökológiai elemzését, amely a datálásra is választ szolgáltatathatna.

Az eddig felsorolt eseteknél lényegesen több környezettörténeti információval szolgálhatnak az utóbbi évtizedben megindult és számos esetben már eddig is figyelemreméltó eredményeket hozó tájrégészeti kutatások. Hiszen az egykori gátak, csatornák, halastavak utólagos eltüntetése aránytalanul sok munkát emésztett volna fel az eredeti funkció elvesztését követően. Így az egykori nagyszabású talaj- és felszínrendezési munkák eredménye számos esetben ma is szembeötlő, s a középkori mesterséges táj nagy valószínűséggel rekonstruálható. Erre szolgáltatott példát Belényesy Károly az abaúji pálos kolostorok esetében.²⁴

Tájalakítás malomépítéssel

Középkori vízimalmaink többféle tájalakító hatást is kifejtettek környezetükre.

Először is számolni kell azzal az eshetőséggel, hogy a vízimalmot nem minden esetben építették a patak vagy folyó eredeti medrének partjára, hanem gyakorta a természetes mederből kiágazó mesterséges csatorna mentén alakították ki a legnagyobb esést biztosító mikrokörnyezetet. Ezt időnként olyan nagy léptékben valósították meg, hogy a természetes mederben nemcsak csökkent, de egyenesen el is apadt a vízhozam, s a kiszáradt mederben megszűnt a vízfolyás. Egyes esetekben tehát az eredeti mederben súlyos vízhiányt idéztek elő a malom megépítésével.

Más esetekben a patak vagy folyó partjára épített malom érdekében egy nagyobb keresztgát segítségével jelentős duzzasztást hajtottak végre annak érdekében, hogy a szeszélyesebb vízjárású patak esetében a nyári aszály idején is a malom folyamatos működését biztosító mennyiségű víz álljon rendelkezésükre. Ilyen esetekben számolnunk kell a vízszint megemelkedésével, a (malom keresztgátjától a folyó folyásirányát figyelembe véve) följebb elhelyezkedő parti területek elárasztásával (esetleg a patakon

Fémfeldolgozás a középkorban. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete i. m.* II. 693.

²³ Imre Holl: *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis.* (Varia archaeologica Hungarica 11.) Budapest: MTA Régészeti Intézet, 2000. 45., 132–133.

²⁴ Belényesy Károly: *Pálos kolostorok az Abaúji-hegylán.* (Borsod–Abaúj–Zemplén megye régészeti emlékei 3.) Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2004.

följebb lévő malmok károsodásával),²⁵ és amennyiben az oldalsó töltéseket nem kellő mértékben és körültekintéssel készítették el, számos mesterséges eredetű árvízzel.

A vízjárás megváltoztatása mellett a malom-, gát- vagy csatornaépítés nagy mennyiségű (számos esetben jól meghatározható minőségű és fajtájú) faanyagot is igényelt, ezért az ilyen berendezések kialakítása során jelentős erdőirtás is megvalósult.

A felépítést követően a malom működése is eredményezhetett tájalakítást, hiszen a malomba jelentős forgalom irányult, az őrlés idején ott várakozók, a ki- és berakodók állatai gyakorta kaszálókat, legelőket és vetéseket károsítottak.

Folyók és patakok elterelésére, vízhiányra utaló adatok

Jelen dolgozatban a továbbiakban elsősorban a vízimalmok építése és működése által előidézett folyó- és patakelterelésekre, mesterséges eredetű vízhiányra utaló forrásokkal kívánom bemutatni a malmokkal megvalósított 13–14. századi tájalakító hatásokat.

Folyók vagy patakok elterelésére utaló első írott adatunk az 1225. június 6-án írásba foglalt ún. grazi békében található. Ebben az osztrák fél elismeri, a magyarok számára „Szabad nekik a vízre malmokat is építeni, és a malmoknál bárki hasznosíthatja mindkét partot, ahogy neki tetszik. A vizet azonban nem lehet elvezetni a mederből anélkül, hogy ne maradjon a víz nagyobb része a mederben.”²⁶ („Licet etiam eis facere super aquam molendina et quilibet debet uti utroque littore in molendinis, prout ei placuit. Aquam etiam non educatur ab alveo, quin maior pars remaneat in alveo.”²⁷)

²⁵ A sátoraljaújhelyi ágostonos remeték és a sárospataki pálosok között az 1320-as években vette kezdetét egy pereskedés, mert az ágostonosok utóbb alul épített malmának gátja annyira visszaduzzasztotta a Ronyva vizét, hogy a korábban épült felső malom kereke a magas vízben leállt. Az ítélet szerint két alkalmas és a malommesterségben járatos férfit küldtek ki („duos viros idoneos et in arte molendinaria peritos et expertos”), akik a helyszínen a malmokat (és gátjaik magasságát) úgy állították be, hogy egyik se okozzon kárt a másik számára. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. köt. Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1878–1891. II. 202. 182. sz.; *Anjou IX*. 178. 314. sz.; Vajda Tamás: Hazai vízimalmaink 1301–1325 közötti okleveles adatai. In: Weisz Boglárka (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2003. 198.; F. Romhányi Beatrix: *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkorban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2010. 74–75. Hasonló jogeset még pontosabb okleveles megfogalmazással: Tringli István: A magyar szokásjog i. m. 258–261.; *Perényi* 128. 223. sz. A két malom egymáshoz viszonyított fekvését részletesen és pontosan ábrázolja: Tringli István: Sátoraljaújhely egyházai a reformáció előtt. In: Juan Cabello – C. Tóth Norbert (szerk.): *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. (A Jósza András Múzeum Múzeum kiadványai 68.) Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2011. 396.

²⁶ Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin: *Magyar békeszerződések 1000–1526*. Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 2000. 60.

²⁷ Hans Wagner – Irntraut Lindeck-Pozza (szerk.): *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. I–IV. köt. (Publikationen des Instituts für

Megfontolva, hogy a szerződésben olvasható tiltó formula a kivitelezés technikai realitására utal, beláthatjuk, hogy a 13. század első negyedében a malomépítésben jártas ácsok számára már nem jelentett megoldhatatlan kihívást patakok és kisebb folyócskák egész vizét elvezetni egy újonnan kialakított mesterséges mederbe. A vízhozam kisebb részének a természetes mederből történő kivezetését a grazi béke sem tiltja, mindössze arra a szintre korlátozza azt az országhatárt jelképező (talán a Lapincs vagy a Sár²⁸) folyóból, hogy továbbra is a folyó eredeti medre maradjon a főág.²⁹

1282-ben az Esztergom megyei Patacs faluban (ma Kamenný Most határában, SK)³⁰ Simon már meglévő és működő vízimalma közelében két gyarmati jobbágy egy újabb malmot kívánt felépíteni. Ennek a korábbi malom tulajdonosa, Simon ellentmondott. Végül a falu földbirtokosaként eljáró esztergomi káptalan a dékánt küldte ki molnárkodásban járatos malommesterekkel („cum peritis molendinariis et molendinorum magistris”) az építendő malom helyének megszemlélésére („ad inspeciendum dictum locum molendini”). A helyszíni vizsgálat alapján született döntés szerint „Simonnak a malma számára az előbb mondott malom vagy malmok építése által nem fog akadály keletkezni” („molendino eiusdem Simonis per construcciones predictorum molendinorum seu molendini fieri impedimentum non possit”). Majd az ítélettel a továbbiakban konkrétan ki is fejté a hosszú távú békesség részleteit: „a malmok gátjai vagy építményei által az ott folyó Garam vize sem magasabbra nem emelkedhet, sem alacsonyabbra nem süllyedhet, mint manapság a természetes folyásban, helyzetben és mozgásban ingadozik és lebeg” („ut per clausuras molendinorum vel construcciones, aqua Grane ibi currentis nec altius extollatur, nec etiam submittatur, quam nunc naturali cursu et situ ac meatu labitur et decurrit”). Az eset mindenképpen arról tanúskodik, hogy vitás esetekben vízépítésben jártas szakemberek helyszíni méréseivel vizsgálták meg a gátak és mesterséges csatornák hatásait, s a bíraskodás során figyelembe vették a folyó természetes vízjárását, valamint annak antropogén megváltoztatását is.³¹

1331. február 8-án a Sáros megyei telepítés kapcsán kiadott engedély 2 malomkerék telepítésére szólt, s megjegyezte, ha a patak kiszáradna, akkor a vár alatt folyó patakra építhet malmot a kedvezményezett.³²

Österreichische Geschichtsforschung VII/1–5.) Wien–Graz–Köln: Verlag Hermann Böhlau, 1955–1999. I. 102. 142. sz.

²⁸ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. köt. Budapest: Athenaeum Kiadó, 1899². II. 89.

²⁹ Vajda Tamás: Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmairól. In: Marton Szabolcs – Teiszler Éva (szerk.): *Medievisztikai tanulmányok. A IV. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2005. 200.

³⁰ ÁMTF II. 305–306.

³¹ Vajda Tamás: Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmairól i. m. 202.

³² *Anjou XV.* 30. 49. sz.

1335. március 11-i oklevél szerint az Ung megyei Sislóc birtokon³³ (ma Sislivci, UA) az Ung folyó elvezetése, új malom építése, a rekesztékek készítése és a vízhiány miatt elpusztult és semmivé lett egy régebbi malom. A panasz kapcsán a nádor utasította az alispánt és a szolgabírókat, hogy vizsgálódjanak: az új malomnak és az Ung folyó új folyásának károsodása nélkül a régi malom helyreállítható-e, illetve újjáépíthető-e.³⁴ Az 1335. április 29-i válasz szerint: a rekesztékek felemelése és az újabban épült malom lerombolása nélkül is visszaállítható a régi.³⁵

1351-ben a nyitrai káptalan és a zobori konvent helyszíni vizsgálata egyaránt megerősítette, hogy Iuvenis János volt újbányai ispán a Bars megyei Újbányán (ma Nová Baňa, SK)³⁶ a garamszentbenedeki monostor birtokának határául szolgáló felső patakot Újbányán egy újonnan épített malomhoz terelte („unum construxisset molendinum in possessione monasterii, ad quod molendinum superiorem rivulum, qui est meta monasterii Sancti Benedicti, a suo vero meatu abstrahens ad ipsum molendinum duxisset”). E mesterséges csatornával („per eundem aqueductum”) pedig a monostor földjéből nagy darabot elbitorolt.³⁷

1354. április 29-i oklevél szerint 1353 decemberében Péter szentgotthárdi apát jobbagyaival tönkretétette Egervári Mihálynak a Vas megyei Boldogasszonyfalván (ma Vasboldogasszonyfalva Zala megyében)³⁸ lévő malmát, mert az a vizet medréből egy újonnan ásott csatornával elvezette, hogy ott magának építsen malmot („ipsamque aquam a meatu suo fossario ad magnum spacium educi et pro se molendinum fieri et ipsum molendinum”).³⁹ Egervári Mihály malma az oklevél szerint feljebb volt, mint az apátságé, így a mederben kiépített keresztgát segítségével szárazabb időben a Sárvíz vizét teljes egészében a malmához vezető csatornába tudta terelni, s a gáttól lentebb eső apátsági malmok víz hiányában leállni kényszerültek. A korábban épült apátsági malmok védelme érdekében szóratta tehát szét az apát a malmai számára káros és szabályellenesen épített gátat. Végül 1355-ben megegyezés zárta le az ügyet. Eszerint mindketten sehol máshol, csak a folyón („non alio loco, nisi super corporali fluvio

³³ Csánki I. 398.; Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Baja: Talma Könyvkiadó, 1998². 526.

³⁴ *Anjou* XIX. 52. 100. sz.

³⁵ Uo. XIX. 102. 225. sz.

³⁶ ÁMTF I. 482.; Lelkes György: *Magyar i. m.* 612.

³⁷ Ferdinandus Knauz – Lodovicus Crescens Dedek – Gabriel Dreska – Geysa Érszegi – Andreas Hegedűs – Tiburtius Neumann – Cornelius Szovák – Stephanus Tringli (szerk.): *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. I–IV. köt. Strigonii–Budapestini. Ae. Horák–Argumentum Kiadó, 1999. IV. 53–54. 20–21. sz. Az újbányai polgárok és a garamszentbenedeki apátság közötti pereskedés háttéréről bővebben: Keglevich Kristóf: A garamszentbenedeki bencések és Újbánya polgárai a 14. század közepén. In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Tiszteletkőr. Tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 137–144.

³⁸ Csánki II. 764.; Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997⁴. II. 740.; Lelkes György: *Magyar i. m.* 633.; Herényi István: *Helytörténeti lexikon 800–1400. Nyugat-Magyarország az Árpádok és Anjouk korában*. Velem: [Szerzői kiadás], 2000. 128.

³⁹ Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): *Anjoukori okmánytár i. m.* VI. 200–201. 122. sz.

Sarvize”) építhetnek malmot: Egervári a birtokot érintő Sárvíz felső szakaszán, a szentgotthárdi apát pedig az alsón építhetett magának malmot.⁴⁰

A Zala megyei Gyulakeszin⁴¹ a Sár patakon szintén több földbirtokosnak működött vízimalma. 1366-ban pereskedés vette kezdetét. Az 1366. február 25-i oklevélben foglaltak szerint Miklós azzal, hogy a tihanyi apátságtól bérelt gyulakeszi malmát („molendinum feudale”) önkényesen és a folyónak is más medret ásva más helyre vitte, a veszprémi káptalannak a sajátja fölött álló malmát tönkretette.⁴² Az 1370. január 19-i oklevél megfogalmazása szerint Miklós önhatalmúlag máshová helyezte át bérelt malmát, s a folyót – árok segítségével – régi medréből elvezetve a saját malmához vezette. Miklós védekezése során megemlítette, hogy a malmot azért helyezte át, hogy javítson vele („pro meliori reformatione”) a tihanyi apátság földjén, s bár valóban új medret alakított ezzel ki a folyónak, a veszprémi káptalan malma azonban szerinte nem ezért ment tönkre, hanem, mert a káptalan nem viselte gondját („quia capitulum cum molendino curam habere recusassent”).⁴³ Miklós az 1366. február 25-i megegyezés szerint vállalta, ha bérelt malma kárára lenne a káptalani malomnak, visszaviszi eredeti helyére. Nemkülönbön tapasztalt malomépítő mesterek előírása szerint, s a patakon lévő más malmok mintájára („iuxta modum aliorum molendinorum in eodem rivulo adiacentium”) újjáépíteti a káptalan malmát: a malomárkot kitisztítva, a gátak lezárásával, házzal, malomkerekekkel, két malomkövel, malomvassal és egyebekkel felszerelve („scilicet fossati expurgatione, clausure expurgatione, domo, rotis, lapidibus utrisque, ferro et aliis [...] necessariis, prout periti magistri ipsius operis stabile fore decernerent”).⁴⁴

A gyulakeszi eset arra világít rá, hogy bizonyos esetekben a folyó elterelését akkor is szándékos és jogellenes károkozásként igyekeztek beállítani a szomszédok, ha azal számukra nem okozhattak kárt, hiszen a folyó vizének keresztgáttal és mesterséges csatornával történő elterelése a gáttól följebb elhelyezkedő malom számára vajmi kevés kárt és problémát okozhatott. Ezekben az esetekben a bírósági eljárás során volt lehetőség a valós okok tisztázására és annak megállapítására, hogy a följebb elhelyezkedő malom nem a mesterséges elterelés, hanem a szükséges karbantartások elmaradása folytán ment tönkre.

A mederváltozások birtokjogi következményei tekintetében Degré Alajos mutatta ki *Magyar halászati jog a középkorban* című jogtörténeti munkájában, hogy a középkori joggyakorlat élesen különbséget tett a mesterséges és természetes eredetű mederváltozás között. Amennyiben egy birtokhatárként is funkcionáló folyó vagy patak természetes

⁴⁰ Kalász Elek: *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban.* (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből 5.) Budapest: [Szerzői kiadás], 1932. 143.

⁴¹ Csánki III. 71.

⁴² Kumorovitz L. Bernát: *Veszprémi regeszták (1301–1387).* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953. 232. 595. sz.

⁴³ Uo. 253. 656. sz.

⁴⁴ Uo. 232. 595. sz.

okból változtatta meg futásának irányát, akkor a birtokok határa, valamint a birtokosok jogai – igazodva a változásokhoz – követték a megváltozott viszonyokat, s a két meder közti ingatlanok gazdát cseréltek.⁴⁵ Ha azonban mesterséges okok vezettek a meder megváltozásához, akkor nem következett be a birtokjogi változás, mert a régi birtokos eredeti tulajdonjoga és feudális kiváltságai az új állapotok között is szigorúan megmaradtak, sőt többnyire kötelezték az okozót az eredeti vízrajzi helyzet visszaállítására.⁴⁶ Ennek a jogszokásnak következtében a középkori ítélkezési gyakorlatban a perek során gyakorta hosszadalmas és aprólékos helyszíni vízrajzi vizsgálatokra került sor a mederváltozás okának megállapítása és a birtokjogi következmények meghatározása céljából.⁴⁷ Ezzel szemben Werbőczy István *Hármaskönyve* szerint, ha valamely határuól szolgáló folyó medre – akár természetes, akár mesterséges okból kifolyólag – megváltozik, és a folyó más irányba tér, a jövőben is a régi, elhagyott meder szolgál a birtokok határául, s a régi mederben feudális vízjoggal rendelkező személyek az új mederben is gyakorolhatták kiváltságait (pl. malomjog, halászati jog, révjog stb.).⁴⁸ Werbőczy újítása következtében szükségtelen és haszonnélküli a mesterséges mederváltozások előidézése és a bírósági perek folyamán a továbbiakban nem nyomoztak ilyesfajta ügyekben.

A 14. századi malomgátak és malomárkok

1326. július 10-i oklevél a Torontál megyei *Sumug* birtok és *Eyche* folyó Imre és Jakab közötti két részre osztása kapcsán arról tájékoztat, hogy Imre köteles készíteni egy malmok részére alkalmas gátat („unam clausuram pro molendinis”), – azon a helyen, ahol Imre mester már elkezdte építeni vagy másutt („in loco ubi antea idem magister Emricus facere vel construere inceperat, vel in alio loco”) – mindkét fél építhet malmot a saját részén. A gát javítására Imre ad malom- vagy házépítéshez megfelelő fát („lignamina sufficiencia pro molendino et utensilibus eiusdem et domo apta”). S amennyiben valamelyikük a gátat nem gondozná, akkor a másik fél az egész gátat saját hasznárára zárhatja le, amíg a gát építésének költségeit a másik fél vissza nem adja.

⁴⁵ Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula (szerk.): *Zala vármegye története. Oklevéltár.* I–II. köt. Budapest: Zala vármegye közönsége, 1886–1890. II. 186. 61. sz.; Fejér X/7. 128. XXIX. sz.

⁴⁶ Degré Alajos: *Magyar halászati jog a középkorban.* (Az Illés Szeminárium kiadványai 5.) Budapest: [Sárkány ny.], 1939. 138–139.

⁴⁷ Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): *Anjoukori okmánytár i. m.* VI. 200–201. 122. sz.; Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula (szerk.): *Zala vármegye története i. m.* II. 186. 61. sz.; Mihályi János (szerk.): *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból.* Máramarossziget: Mayer és Berger Könyvnyomdája, 1900. 130. 75. sz.; Ortvay Tivadar: *Temesvármegye és Temesvár város története a legrégebb időktől a jelenkorig.* Pozsony: Franklin Nyomda, 1896–1914. IV. 508. 310. sz., 543–544. 343. sz., 546. 346. sz., 558. 361. sz., 593. 388. sz.; Fejér X/7. 128. XXIX. sz.; Házi I/3. 2. 2. sz.; *Zichy X.* 333. 236. sz.

⁴⁸ „Az erdők, rétek és szántóföldek ugyanannak tulajdonában maradnak, akie előbb voltak, és aki azoknak békés birtokában állt.” – Werbőczy István: *Tripartitum.* I. könyv 87. fejezet Bevezetés és 1–3.§.

Egymás malmaitól terményt hozó harmadik személyeket nem tiltanak el, és egymást sértő módon nem zavarják („neutra partium homines ad molendinum eorum fruges deferentes, debeat prohibere vel in aliquo molestare prout ordinarunt”).⁴⁹

1329. október 4-én a Nógrád megyei Pöstyén (ma Szécsény határ része)⁵⁰ birtokról született megállapodás szerint a malom helyreállítása esetén két rész jár Petőnek és egy Dávidnak. Minthogy a Petőnek jutó Kürt híján van a rendbehozatalhoz szükséges erdőnek, („Kyurth appellata paucissimam habens silvam et pro refeccione molendini silva omnino sit nihil de silva”) ezért erdőből – a helyreállítás szükségletére tekintettel („ex pari voluntate ad ipsius reparationem”) – az északi felében lévő *Sulmosscheg* nevű szögletet a kürti részhez tartozónak tekintenek. Ha a malmot nem lehet megcsinálni, úgy az erdő jövedelmének kétharmada Petőt, egyharmada pedig Dávidot illeti („dicto molendino ipsorum tali modo, quod si ipsum reedificare non possent tunc duas partes lucri ipsius silve sustinebit Petheu terciam autem David tollet”).⁵¹

1337. június 16-án a Nógrád megyei Nénye (ma Nénince része, SK)⁵² birtok felosztása kapcsán megegyeznek két malomhely jogán: valaki malmot akarna építeni, és a saját részén nem tudna, lehetősége lesz a másik részén malomárkot ásni („quod si qua partium, vel unus ex eis molendinum facere voluerit, extunc fossatum, si aliter fieri non posset, super portione alterutrius partis pro molendino facere liberam habebit facultatem”).⁵³

Egy 1343. július 21-i oklevél szerint a Nógrád megyei Kalonda⁵⁴ birtokon (ma Kalonda, SK) egy április 23-ai hatalmaskodás alkalmával a malom gátját (*clausura*) átvágták, ezzel a malmot tönkretették.⁵⁵

A fenti leírások megerősítik, hogy a 14. század közepén épült malomgátak és malomárkok nagy mennyiségű és meghatározott építőanyagból készült jelentős beruházásoknak számítottak. Ilyen többletkiadásra pedig többnyire csak akkor vállalkozott egy birtokos, ha számíthatott arra, hogy a saját jobbágysai és a szekérrel néhány óra alatt megjárható távolságon belül lakó egyéb emberek örletéséből a következő esztendőben megtérülhetnek a költségei és fáradásai. A korszak malomgátjai mögött már hatalmas mennyiségű vizet halmoztak fel, mely a gát átvágása során elemi pusztító erővel semmisítette meg a malomszerkezetet, de a jelentős károk okozására volt képes a közeli földbirtokok szántóföldjein is.⁵⁶

⁴⁹ *Anjou* X. 183–184. 283. sz.

⁵⁰ Csánki I. 105.; ÁMTF IV. 286.

⁵¹ *Anjou* XIII. 322. 538. sz.

⁵² Lelkes György: *Magyar i. m.* 373.

⁵³ *Anjou* XXI. 188. 333. sz.

⁵⁴ Csánki I. 100.; ÁMTF IV. 255.; Lelkes György: *Magyar i. m.* 287.

⁵⁵ *Anjou* XXVII. 314. 500. sz.

⁵⁶ Vajda Tamás: 1326 és 1344 közötti okleveles adatok a hazai vízimalmokról. In: Kiss Attila – Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 7. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2012. 375–407.

A környezeti adottságokhoz való alkalmazkodás

Nem minden falu határában akadt vízimalom építésére alkalmas természeti adottságú terület, ezért fontos, hogy már 1327-től okleveles adatok találhatók a folyóra telepített hajómalom működésére vonatkozóan.⁵⁷ Egy 1327. május 15-i és egy május 27-i oklevél arról tanúskodik, hogy az előbbi előtt négy nappal a Tolna megyei Újfaluban⁵⁸ egy hatalmaskodás keretében többek között a Dunán lévő malom tartókötelét elvágták, és a vízen szabadjára engedték azt („molendinum ipsius magistri Egidy in Danubio existens ablatis frugibus suis et ferro preciso fune quoipsum molendinum tenebatur abire permisissent”).⁵⁹ Egy 1337. március 16-i diploma szerint a Bodrog megyei Tóti⁶⁰ birtokról (ma puszta Nagybaracska mellett délkeletre) elvitték a Vajas folyón úszó malmot egy hajóval, amelyen sok vasszerszám volt.⁶¹ A fenti oklevelek tanúsága alapján tehát a 14. század elején – a legkorábról fennmaradt nyugat-európai adatokat mintegy 250 esztendővel követve⁶² – már a szokványos, partra épített folyami malmok alkalmazását lehetővé nem tévő (kis esésű és nagyon nagy vízszintingadozással jellemezhető) alföldi folyókon is megjelent a vízi energia felhasználása. A szakirodalom korábbi állításával ellentétben⁶³ ez a folyamat nem a 14. század végén vagy a 15. században⁶⁴ indult meg, hanem már a század középső harmadában (1327). Ez a 14. század első felében megkezdődött folyamat eredményezte, hogy a 16–17. században a nagy alföldi folyókon szinte csak hajómalomok működtek.⁶⁵

Szintén a gépi meghajtás elterjedésére, az energetika 14. századi jelentőségére utal az állati eredetű szárazmalom oklevelekkel igazolható megjelenése. Ahol ugyanis a malom meghajtásához szükséges vízi erő (a folyótól való nagy távolság vagy a folyóvíz malomépítésre alkalmatlan volta miatt) nem állt rendelkezésre,⁶⁶ állat hajtotta járgánnyal vagy taposókerékkel üzemelő szárazmalommal is őröltek.⁶⁷ Erre a legkorábbi hazai okleveles adat egy 1342. december 7-én kelt diplomában maradt fenn, amely a Szabolcs megyei Eszláron (ma Tiszaeszlár)⁶⁸ a falu közepén „Zarrazmolun” nevű malmot említi.⁶⁹

⁵⁷ Endrei Walter: A magyar hajómalom. *Technikatörténeti Szemle* 21 (1995): 10.

⁵⁸ Csánki III. 455–456.

⁵⁹ *Anjou* XI. 105. 219. sz., XI. 119–120. 249. sz.

⁶⁰ Iványi István: *Bács–Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helységnévtára*. I–II. köt. Szabadka: Horváth István Könyvnyomdája, 1909. (reprint: 1991²). I. 134–138.; Csánki II. 211.; ÁMTF I. 730–731.

⁶¹ *Anjou* XXI. 111. sz.

⁶² Középkori hajómalomok már 1158-ban ismertek a Rajnán. Endrei Walter: Középkori munkamódszerek. *Századok* 91, No. 1–4 (1957): 129.

⁶³ Endrei Walter: Malom. In: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994. 441.

⁶⁴ Balázs György: Szárazmalomok. In: Endrei Walter (szerk.): *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. Malomipar – vaskohászat – textilipar*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995. 70.; Vajkai Zsófia: Középkori malmaink i. m. 43.

⁶⁵ Takáts Sándor: A magyar malom i. m. 147.

⁶⁶ Gáthy János: A malmokról i. m. 71.

⁶⁷ Endrei Walter: Malom i. m. 441.

⁶⁸ Csánki I. 514.; Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza: Ethnica Kiadó, 1997. 72–73.; Lelkes György: *Magyar i. m.* 594.

⁶⁹ *Anjou* XXVI. 422. 635. sz.

ÁRPÁD- ÉS ANJOU-KORI VÍZIMALMAINK TÁJALAKÍTÓ HATÁSA

<i>Birtok</i>	<i>Telkek száma</i>		<i>Szárazmalom</i>
	<i>Lakott</i>	<i>Pusztá</i>	
Anyarch/Anarcs (Szabolcs m.) ⁷⁰	27	4	2
Kenez/Kenéz/Újkenéz (Szabolcs m.) ⁷¹	10	21	2
Ladan/Ladány/Mezőladány (Szabolcs m.) ⁷²	22	10	3
Benk/Benk (Szabolcs m.) ⁷³	19	6	1
Monyoros/Mogyorós/Tiszaomgyorós (Szabolcs m.) ⁷⁴	22	5	2
Zygan/Cigánd/Cigánd (Zemplén m.) ⁷⁵	5	4	1
Berench/Berencs/Rétközberencs (Szabolcs m.) ⁷⁶	8	15	1
Monustur/Monostor/ psz. Debrecentől É-ra (Bihar m.) ⁷⁷	23	14	3
Hymus/Himes (Szabolcs m.) ⁷⁸	22	3	1

2. táblázat: Az 1375. évi oklevélben említett szárazmalmok ⁷⁹

- ⁷⁰ Németh Péter: *A középkori Szabolcs i. m.* 21–22.; Kiss Lajos: *Földrajzi nevek i. m.* I. 98.; Lelkes György: *Magyar i. m.* 81.
- ⁷¹ Csánki I. 514.; Németh Péter: *A középkori Szabolcs i. m.* 106.; Kiss Lajos: *Földrajzi nevek i. m.* II. 699.; Lelkes György: *Magyar i. m.* 615.
- ⁷² Csánki I. 519., 522.; Németh Péter: *A középkori Szabolcs i. m.* 117–118.; Kiss Lajos: *Földrajzi nevek i. m.* II. 132.; Lelkes György: *Magyar i. m.* 398
- ⁷³ Csánki I. 511.; Németh Péter: *A középkori Szabolcs i. m.* 37–38.; Kiss Lajos: *Földrajzi nevek i. m.* I. 195.; Lelkes György: *Magyar i. m.* 111.
- ⁷⁴ Csánki I. 521.; Németh Péter: *A középkori Szabolcs i. m.* 134–135.; Kiss Lajos: *Földrajzi nevek i. m.* II. 652.; Lelkes György: *Magyar i. m.* 595.
- ⁷⁵ Csánki I. 345.; Kiss Lajos: *Földrajzi nevek i. m.* I. 288.; Lelkes György: *Magyar i. m.* 144.
- ⁷⁶ Csánki I. 511.; Németh Péter: *A középkori Szabolcs i. m.* 39.; Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító i. m.* 505.
- ⁷⁷ Zoltai Lajos: *Települések, egyházak és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI–XV-ik században. (A gróf Tisza István Tudományos Társaság honismertető bizottsága közleményeinek I. pótfüzete).* Debrecen: Méliusz Kiadó, 1925. 44.; Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt. (Település- és népiségtörténeti értekezések 5.)* Budapest: Sylvester Nyomda, 1940. (repr. Kolozsvár: EMÉ Nagyvárad-i Fiókszervezete–Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, 2007.) 304.; ÁMTF I. 645.
- ⁷⁸ Csánki I. 516.; Németh Péter: *A középkori Szabolcs i. m.* 93.
- ⁷⁹ DL 96 505. Kiadása: Piti Ferenc: *A Vay család berkeszi levéltárának 1342–1382 közötti oklevelei. A Jóna András Múzeum Évkönyve 52 (2010): 500–501.* (klny.: Nyíregyháza: [Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága], 2011. 114–115. 330. sz.)

Kilenc faluban 16 állati erővel vontatott szárazmalmot foglal számba egy 1375. május 16-án keltezett országbírói ítélettel a Felső-Tisza menti birtokok felosztása alkalmával.⁸⁰ A kilenc falu lakott és puszta jobbágytelkeinek, valamint malmainak számbavétele során átlagosan 9–25 családra jutott egy-egy állati erővel vontatott malom, ez az arány időjárástól függetlenül is bőségesen elegendő őrlési kapacitást jelentett a lakosság lisztszükségletének biztosításához. A birtokok között felsorolt Szabolcs megyei Berencs esetében az oklevél külön kitér arra a körülményre, hogy a faluban az állati erővel hajtott malom mellett egy kiszáradt helyen még egy malmot is találtak, ami a vizek áradása idején működik, de a birtokok felmérésekor éppen vízhiány volt.⁸¹ A korábbi gazdaságtörténeti szakirodalom a szárazmalmok hazai elterjedését egy 1412-es okleveles adathoz kötötte.⁸² Az 1342. és 1375. évi adatok arra utalnak, hogy az őrlést a 14. század közepétől még a vízi energiában szegény helyeken sem végezték már emberi erővel, tehát az állati erővel meghajtott szárazmalmok mintegy 70 évvel korábban kezdték meg egykorú oklevelekkel is igazolható működésüket hazánkban.

6. Alul- és felül csapott malom értékének aránya

Az 1340. október 6. és 13. között kiállított oklevélben a Szepes megyei Őr faluban 1 kerekű felülcsapó malomról („cum molendino unius rote per aquam defluentem desuper per cannales pulsas”), a Sáros megyei Heimburg faluban 2 kerekű felülcsapó malomról („duarum rotarum per aquam in cannalibus defluentem similiter desuper pulsarum”) értesülünk.⁸³ Az alulcsapó malomhoz képest nagyobb energiát biztosító szerkezet⁸⁴ és meghajtási mód, a korábbinál többféle felhasználást tesz lehetővé, tulajdonképpen ezzel válik a vízimalom a középkor univerzális erőgépévé, amely már nemcsak a gabona megőrlését, de ércek és egyéb nyersanyagok nagytömegű feldolgozását is lehetővé teszi.

Technikai szempontból tehát megkérdőjelezhetetlen a felülcsapott malom fölénye a korábbi és lényegesen kevesebb célra felhasználható alulcsapott típussal szemben. 13. és 14. századi oklevelek segítségével a két malomtípus átlagos árának arányáról is képet alkothatunk. Egy 1277. május 12-én kelt oklevél szerint egy veszprémi malom felét elcserélik két csopaki felülcsapó malomért („duo molendina volubilia ducto aque

⁸⁰ Piti Ferenc: A Vay család i. m. 500–501. [klny. 115.] 330. sz.

⁸¹ Uo. 501. [klny. 115.] 330. sz.

⁸² Szamota István – Zolnai Gyula: *Magyar oklevél-szótár. Lexicon vocabulorum Hungaricorum.* Budapest: Hornyánszky Nyomda, 1902–1906. (repr. Budapest: ÁKV, 1984.) 887. Ennek nyomán: Juhász Antal: *Malmok, molnárság* i. m. 163.

⁸³ *Anjou* XXIV. 266. 586. sz.

⁸⁴ Endrei Walter: *Középkori munkamódszerek* i. m. 139.

desuper ad vasorum receptacula parvulorum”) és két paloznaki szőlőért.⁸⁵ Egy 1369. április 22-i diploma a Veszprém megyei Bogárfölde nevű birtokon említ egy alulcsapó malmot a Veszprém folyón („molendinum in fluvio Vesprem alolchapo vocatum”).⁸⁶ Majd három évvel később, 1372. május 16-án az országbíró elmarasztalta a peres felet, mert az – az 1369. április 22-i oklevéllel szemben – a Veszprém megyei Bogárfölde nevű birtok⁸⁷ területén elég sebesen és nagy erővel folyó vízen lévő malmot nem alulhajtottnak jelentette („eo quod molendinum in facie eiusdem habitum in aqua satis valide et agiliter decurrente et fluente existere et non desubtangens et tundens fore referebatur”),⁸⁸ ezáltal kevesebbe értékelték volna. „Ebből a két adatból gondoljuk, hogy az alulcsapó malmot többre tartották, pedig tudjuk, hogy a felülcsapó vízikerekek hatásfoka jobb volt az alulcsapókénál.”⁸⁹

Középkori és kora újkori bíróságaink birtokok résztulajdonának, illetve leánynegyed vagy az özvegyek hitbére megváltásának, valamint a perköltségek és az elmarasztalt fél birtokának értébecslésekor leggyakrabban a közbecsű (*aestimatio communis*) eszközt alkalmazták.⁹⁰ Werbőczy *Hármaskönyvében* közzétett egy közbecsű értéktáblázatot, amely a különféle malomtípusok értékének arányait is megvilágítja, s ezek az arányok a 13–14. századi oklevelek 2:1 arányával mutatnak egyezést. Így tehát az Árpád- és Anjou-kori oklevelek, valamint a Werbőczy számára forrásul szolgáló 15. századi becsléjegyzékek és a *Hármaskönyv* vonatkozó szakaszai kölcsönösen erősítik egymás hitelét, s meggyőzően utalnak arra, hogy Magyarországon a késő középkorban az alacsonyabb hatékonyságú és kevesebb célra felhasználható alulcsapó vízimalmot tartották értékesebbnek. Ebben a nyugat-európai gyakorlattól eltérő, a malmok technikai fejlettségét és energialeadási hatékonyságát tagadó szemléletben a Kárpát-medence Nyugat-Európánál kontinentálisabb éghajlata (vagyis ingadozó vízjárás és a zord telek alkalmával a fagyérzékenyebb felülcsapós malmok számára hosszabb kényszerzünet), a kis esésű alföldi területek nagyobb aránya (tehát a felülcsapott malom kiépítésére és használatára való kevésbé alkalmas természeti adottságok), valamint a magyar nemesség gabonaközpontú értékítélete játszhatott szerepet.

⁸⁵ Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula (szerk.): *Zala vármegye története i. m. I. 84–87.*; Gutheil Jenő: *Veszprém város okmánytára 1002–1523.* (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.) Veszprém: Veszprémi Érseki és Főkáptalani Könyvtár – Veszprémi Érseki Könyvtár, 2007. 73. 41. sz.

⁸⁶ Kumorovitz L. Bernát: *Veszprémi regeszták i. m. 245. 634. sz.*

⁸⁷ Csánki III. 223.

⁸⁸ Kumorovitz L. Bernát: *Veszprémi regeszták i. m. 264. 678. sz.*

⁸⁹ Vajkai Zsófia: *Középkori malmaink i. m. 40.*; Miklós Zsuzsa: *Falvak, városok, kolostorok a Dél-Börzsönyben i. m. 48.*

⁹⁰ Márkus Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon.* I–VI. köt. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1898–1907. I. 652.; Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. Tradicionális jog.* Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2009². 69.; Homoki Nagy Mária: *A magyar magánjog történetének vázlatja 1848-ig.* Szeged: JATE Press, 2001. 46.; Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet.* Budapest: Osiris Kiadó, 2007⁴. 100.; Pomogyi László: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár.* Budapest: Mérték Kiadó, 2008. 99.

<i>Malomtípus</i>	<i>Magyi János formuláskönyve</i>	<i>1486. évi törvény</i>	<i>Leleszi jegyzék</i>	<i>Somogyvári jegyzék</i>	<i>Hármaskönyv</i>
Nyáron is járó alulcsapó malom	10	10	10	10	10
Nyáron nem járó alulcsapó malom	6	6	—	6	6
Nyáron is járó felülcsapó malom	5	5	—	5	5
Nyáron nem járó felülcsapó malom	3	3	—	3	3
Alulcsapó malom elhagyott helye	—	—	—	—	3
Felülcsapó malom elhagyott helye	—	—	—	—	1,5

3. táblázat: 15–16. századi közbecsűjegyzékek malomtarifái⁹¹

Összegzésként megállapítható, hogy a 13–14. századi oklevelek utalásai alapján a korszak vízimalmaihoz kapcsolódóan már több esetben jelentős tájtalakítást eredményező nagyszabású beruházások valósultak meg (pl. mesterséges új meder és csatorna kiépítése vagy keresztgáttal megemelt vízállás). A partra épített vízimalmok működtetésére alkalmatlan alföldi területeken pedig megjelentek a folyami hajómalmok vagy a vizektől távolabbi területeken az állati erővel hajtott szárazmalmok.⁹²

⁹¹ Bónis György: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 167–168.

⁹² Témavezetőmnek, dr. Koszta Lászlónak ezúton is kifejezem köszönetemet kutatásom támogatásáért.

WATER MILLS AS DRIVING FORCES OF LANDSCAPE CHANGE IN THE ÁRPÁDIAN AND ANGEVIN PERIOD

Based on data from 1225 it is justified that river and brook distraction connected to mill-constructing were present in the in the Carpathian Basin by the 13th century. In 1282 in the village of Patacs (in Esztergom county) the dean of cathedral chapter of Esztergom, who was conducting a trial, visited the construction site of a water-mill with some mill-masters (“cum peritis molendinariis et molendinorum magistris”) to examine the allocation of the building. As the result of that investigation there was established: “the level of Hron cannot be risen higher than the level of the mill’s dams, or his other buildings, neither could be decreased more, than it vacillates between the level, situation, motion and floats, of the natural flow nowadays” (“ut per clausuras molendinorum vel constructiones, aqua Grane ibi currentis nec altios extollatur, nec etiam submittatur, quam nunc naturali cursu et situ ac meatu labitur et decurrit”). This case testifies that local measurements were made by craftsmen of hydraulic construction to reveal the potential effects of the dams and artificial channels, and during a trial even the natural fluctuation of the rivers was considered. According to other legal cases it can be supposed, that some neighbors tried to claim that the distraction of the river was conscious and illicit action, but in the above analysed case it can not be so as distraction of the river with dam and embankment could not cause damage to the mill above the dam. In such case during trials there was opportunity to clarify the real reasons. Based on many certified data it can be verified, that the constructions of water-mills in the 13th and 14th century were significant land forming projects.

Keywords Water-mills, building-construction, environmental history, river distraction, historical hydrology

KANYÓ FERENC

Óbudától „Ősbudáig”

EGY MÍTOSZ HISTORIOGRÁFIÁJA

Bevezető

ÖNMAGÁBAN AZ ÁLTUDOMÁNYOS nézetek megcáfolása nem jelent tudományos értelemben vett szellemi teljesítményt. Mégis, ha a tudomány művelésének vagy a történelmi hivatás velejárójának tekintjük, hogy az elért eredményeinket nemcsak a szűkebb értelemben vett szakmai fórumok, hanem a szélesebb közönség is megismerje, akkor igenis szükséges, hogy mind a közvélemény, mind pedig a tudományos közönség előtt bemutassunk dilettáns nézeteket, s egyúttal rámutassunk azok tipikus hibáira.

Manapság az „áltudományosnak”, „alternatívának”, „dilettánsnak” nevezett nézetek számos történelmi korszakot és kérdést ölelnek fel. Ezek gyakran nem mentesek politikai motivációktól vagy személyi ambícióktól, sőt, olykor egymásnak is ellentmondanak és egyetértésük csak a történettudomány szerintük különféle okokból elkövetett tévedéseire vagy hazugságaira vonatkozik.¹ A különféle alternatív vagy áltudományos teóriák a magyar történelem területén általában két korszakra koncentrálnak, egyfelől a 20. századi eseményekre, másfelől pedig a magyar őstörténetre vagy szélesebb értelemben véve a magyar középkorra.

A magyar őstörténet és a magyar középkor már a korábbi időszakokban is az önjelölt történészek egyik kedvelt terepe volt – ennek oka többnyire a csekély forrásanyag és az identitásképző nemzeti múlt iránti kiemelt érdeklődés. A rendszerváltás óta eltelt időszakban a felerősödő politikai motiváció mellett egy vallási–kulturális vonal is jellemzi azokat az őstörténeti mítoszokat, amely a Pilist egy ősi, szakrális helynek tekintik. Ennek a „szinkretikus jellegű mitológiának” a része az a gondolat, amely szerint valahol a Pilisben létezett egy ősi, uralkodói és szakrális központ, amely a magyarok

¹ A tudományos élet időről időre foglalkozott ezekkel az elméletekkel, l. Zsirai Miklós: *Őstörténeti csodabogarak*. In: Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Budapest: Magyarságtudományi Intézet, 1943. 266–289.; Komoróczy Géza: *Sumer és magyar*. Budapest: Magvető, 1976.; Rédei Károly: *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája*. (Magyar őstörténeti könyvtár 11.) Budapest: Balassi Kiadó, 1998.; Honti László (szerk.): *A nyelvrokonságról. Az török sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2010.

nak, hunoknak (Attilának) a székhelye volt, és amelyet a Habsburgok pusztítottak el, a „Habsburg-elynyomást” követően pedig a nemzetellenes kommunista rezsim eltitkolta a magyarság elől. A mai utódaiknak a MTA intézményét vagy általában „a történészeket” tekintik, így nagyon sok áltudományos írásban ők képviselik az „ellenséget”.

Ezzel az ellenségképpel találkozhatunk az „Ősbudával” kapcsolatos írásokban is. „Ősbuda” vagy a róla szóló elméletek sokkal régebben jelentek meg a modern vallásosságra jellemző Pilis-mítoszoknál, mégis utóbbiakba szervesen beépültek. Vetus Buda amatőr kutatása időben és helyszín alapján is három elkülöníthető szakaszra osztható. Az „Ősbuda”-elméletek úttörője Sashegyi Sándor volt, aki az 1930-as évektől Pomáz térségében kereste az eltűnt székvárost. Őt a pilismaróti „helyszín” hívei, Noszlopi Németh Péter, majd Vértessy György követték. A harmadik hullám, amely napjainkig is tart, főleg Budakalász térségében keresi az ősi Budát.

„Ősbuda” mint fogalom egy kényszerűségből alkalmazott terminus technicus. Kutatói maguk is gyakran utalnak arra, hogy ez egy konstruált név. Ahhoz szükséges, hogy különbséget tudjanak tenni a modern Óbuda és az ősi „Vetus Buda”, azaz a saját maguk által kitalált, történeti helynévként soha sem létezett „Ősbuda” között. Elképzelésük szerint a mai Óbuda területén általában nem vagy csak korlátozott mértékben ismernek el középkori előzményeket, a forrásokban előforduló Vetus Buda, Sicambria, Etilburg, Alt Ofen és más történelmi helyszíneket pedig nem a mai Óbudán, hanem „Ősbudán” vélnek azonosítani.

Az „Ősbuda”-elméletek előzményei még abban az időszakban jelentek meg, amikor az Óbudával kapcsolatos történeti és a régészeti kutatás nem tartott egymással lépést, és a történeti forrásokban szereplő épületeket a régész ásója még nem tárta fel.

Az első elmélet, amely egy harmadik Budát keresett a történeti források alapján, Horvát István nevéhez fűződik. Ő Szent Margit életrajzában talált rá a Nova Buda kifejezésre, amelyből azt a következtetést vonta le, hogy Óbuda, azaz Vetus Buda mellett létezett a IV. Béla által felépített Várhegyen álló Buda, illetve az óbudai prépost által építtetett Új-Buda, amely a későbbi történeti munkákban Budaújlak néven fordul elő.² A budaújlaki várról szóló elképzelése hosszú ideig élt a 19. századi történeti kutatásban. Rupp Jakab ugyan határozottan cáfolta Horvát István nézeteit,³ Gömöri Havas Sándor viszont elfogadta érvelését és az Óbudáról szóló összefoglalójában létező várnak tekintette a budaújlaki várat.⁴ Utóbbi szerint ez a harmadik budai vár a Mátyás-hegy keleti oldalán lett volna, egyúttal pedig azonos lett volna a forrásokban említett Etilburggal is.⁵

² Horvát István: *Pest szabad királyi városnak régi Ofen német nevééről*. Pest: [Trattner Mátyás], 1810. 16–18.

³ Rupp Jakab: *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*. Pest: [Eggenberger Ferdinánd], 1868. 7–10.

⁴ Gömöri Havas Sándor: Budapest múltja és a királyi várak Óbudán. *Budapest Régiségei* 3 (1891): 13–14., 29–33.

⁵ Uo. 30–31.

A budaujlaki vár kérdését Gerevich László zárta le 1962-ben. Szerinte a vélt romok az 1212. évi és az 1355. évi határjárásokban megtalálható 'Uzaháza hegye' nevű helyre utalnak, amely a Kartal nemzetség központja volt. Ennek az azóta elhordott falmaradványait gondolhatta Horvát István és Gömöri Havas Sándor Budaujlaknak.⁶

Óbuda régészeti kutatása az „Ósbuda”-elmélet első képviselőjének, Sashegyi Sándornak a fellépéséig igen lassú előrehaladást tudott csak felmutatni. A Victoria téglagyár telkén (a Bécsi úton álló bevásárlóközpont helyén) 19. század második felében megtalált kolostorromokról hosszas polémia után mondta ki a kutatás, hogy azok a Mátyás által a fehéregyházi plébániatemplom közelében alapított kolostor romjai. Ezek a viták azonban még az 1930-as években is tartottak. Ráadásul az a közvéleményt mindig is izgató kérdés, hogy hol nyugszik a honfoglaló Árpád vezér, lezáratlan maradt, hiszen a kutatók semmilyen látható emléket nem tudtak felmutatni, a téglagyár által elbányászott romok pedig aligha voltak alkalmasak arra, hogy az újra és újra felmerülő kételyeket eloszlassák.⁷ A református parókia telkén megtalált romokat pedig sokáig az óbudai prépostság maradványainak tekintették, így szerepelt a korabeli műemléki összefoglalóban is.⁸

Sashegyi Sándor és a pomázi „Ósbuda”

Az „Ósbuda” elnevezést Sashegyinél olvashatjuk először abban az értelemben, ahogyan manapság elterjedt.⁹ Sashegyi Sándor amatőr régész volt, történeti vagy régészeti tanulmányokat nem végzett. Iskoláinak befejezése után a Ganz Hajógyárnál, majd pedig a Duna Gőzhajózási Társaságnál dolgozott. 1937-es rokkantnyugdíjazása után idejének nagy részét régészeti érdeklődésének szentelte és számos jelentést küldött a Magyar Nemzeti Múzeum számára. A Szentendrei Múzeum megalakulásáig járási régészeti megbízott is volt, majd ezt követően az újonnan megalakult intézmény restaurátori műhelyében dolgozott.¹⁰ Módszerét alapvetően az jellemezte, hogy a meglévő régészeti emlékek mellé rendelt történeti forrásokat. Két fontosabb állítása a következő: egyfelől a Pomáz-Klissza-dombon talált épületegyüttes „Vetus Budával” azonosítható, másfelől, hogy Árpád sírja valahol a Pomáz melletti Holdvilág-árokban található.

1939-ben jelent meg Sashegyi Pomázzal szóló kismonográfiája, amelyet Belitzky Jánossal közösen írt meg. Sashegyi tényként kezeli Sicambria pomázi létezését, ame-

⁶ Gerevich László: Az óbudai királynéi vár maradványai a Kálvin közben. In: Horler Miklós (szerk.): *Budapest műemlékei*. I–II. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962. II. 380–381.

⁷ Kanyó Ferenc: *Elméletek az Árpád-kori Magyarország királyi székhelyeiről (fikció és valóság)*. Történelemszakos szakdolgozat. Budapest: ELTE BTK, 2010. 30–40.

⁸ Lechner Jenő (szerk.): *Budapest műemlékei*. Budapest: Budapest székesfőváros–Műemlékek Országos Bizottsága, 1924. 49–50.

⁹ Belitzky János – Sashegyi Sándor: *Pomáz*. (A magyar föld emlékei) Budapest: Anonymus, 1939. 15.

¹⁰ Erdélyi István: Sashegyi Sándor (1900–1958). *Archaeologiai Értesítő* 87, No. 2 (1960): 225.

lyet a Képes Krónikára alapozott, csakúgy, mint azt, hogy az ókorban a Duna mellett Pomázon a „Sican-hegy” alatt a Trójából elmenekült lakosok alapították meg a várost.¹¹ Sashegyi szerint az a történelmi elgondolás, miszerint Sicambria valójában Aquincum volt, téves, mert a mai Óbuda területén számottevő hun leletanyag nem került elő, Pomáz térségében viszont igen.¹² Sicambriát, vagyis Etilburgot később a Noé-hegyén táborot verő Árpád vezér hódította meg. Ezt a Noé-hegyet Sashegyi a Pomáz melletti Kő-heggyel azonosította.¹³ Az azonosítás alapjául az szolgált, hogy az ott élők szerint a Kő-hegyen feneklett meg Noé bárkája. (Sashegyi a középkori Noé-hegy helynévből eredezteti ezt a helyi hagyományt.)¹⁴

Sashegyi szerint a tatárjárás utáni Óbudára vonatkozó oklevelek valójában „Ósbudára” vonatkoztatandóak, az ott épült 13. századi királyi palota romjait pedig meggyőződése szerint, a pomázi Klissza-dombon tárta föl.¹⁵ 1541-ben „Ósbuda” és a klisszai palota elpusztult, de a romok sorsa végül 1701 után pecsételődött meg, amikor is a Habsburgok, hogy „Rákóczi felkelő seregei védelmi célul ne használhassák”, felrobbantották a klisszai királyi kastélyt, sőt, az Udvari Kamara szorgalmazta a romok elbontását a környékbeli építkezésekhez.¹⁶

Mi a helyzet a klisszai romokkal? A Klissza-dombon először Sashegyi végzett ásatásokat 1937-ben. Eredményei felkeltették az addig levelekkel hiába bombázott Nemzeti Múzeum figyelmét is, ezért Nagy Tibor római koros régészt küldték a helyszínre. Mivel az ásatások zömmel csak középkori leletanyagot eredményeztek, ezért Domanovszky György és Gallus Sándor vették át az ásatások irányítását, 1940–42 között. A munkálatokról Domanovszky vezetett feljegyzéseket, amelyek azonban a világháborúban megsemmisültek. 1944-ben Bottyán Árpád is ásott a területen egy csapat cserkész segítségével, azonban összetűzésbe keveredett Sashegyivel, akit ezért kitiltott az ásatásáról.¹⁷ 1995–98 között több hitelesítő ásatás folyt a területen, amellyel sikerült tisztázni az addigi kutatások bizonytalanságait.¹⁸

A régészeti emlékek alapján az alábbiakat állapíthatjuk meg: a 11–12. századtól kezdve egy Árpád-kori falu fejlődött ki a Klissza-dombon, mellette pedig egy román stílusú

¹¹ Uo. 9.

¹² Uo. 15.

¹³ ÁMTF II. 397. Győrffy a települést a Fehérvár közelében állt Novaj faluval azonosítja, okleveles forrásokban Noé néven is szerepelt.

¹⁴ Belitzky János – Sashegyi Sándor: *Pomáz i. m.* 16.

¹⁵ Uo. 19–21.

¹⁶ Uo. 27–28.

¹⁷ Gábor Virágos: *The Social Archaeology of Residential Sites. Hungarian Noble Residences and their Social Context in the Thirteenth through to the Sixteenth Century.* (BAR International Series 1583 = Central European Series 1.) Oxford: Archeopress, 2006.; Virágos Gábor: A Klissza régészeti emlékei. In: Laszlovszky József (szerk.): *Pomáz. Természeti kincseink, történelmünk, kulturális örökségünk.* Pomáz: Pomáz Város Önkormányzata, 2001. 38.

¹⁸ Uo. 40.

templom épült, körülötte temetővel. A falu életében egy alapincézett kőépület megjelenése hozott változást a 13. században, amely vélhetően egy nemesi lakhely lehetett. Az épületet a 14. század közepén jelentősen kibővítették és a falu helyén egy rezidencia alakult ki. A templomot is megnagyobbították gótikus stílusban. Ezt követően nagyobb változások már nem történtek, a 16. században pedig a lelőhely elpusztult.¹⁹ A fentebbiek alapján biztosan állíthatjuk, hogy ez a rezidencia a tatárjárást megelőzően nem volt királyi központ. Ha összehasonlítjuk a feltárt óbudai emlékekkel, akkor pedig azt is láthatjuk, hogy a kicsiny klisszai *curia* sem méreteiben, sem pedig az ott felhasznált anyagok minőségében nem veheti fel a versenyt az óbudai romokkal.²⁰

Sashegyi Sándor a Pomáz melletti Holdvilág-árokban sejtette Árpád sírját, mert véleménye szerint az Árpád sírjánál kőmederben folyó patak anonymusi leírása megfelel ennek a helyszínnek. Ez a korabeli sajtóban sokkal nagyobb hangsúlyt kapott, mint a klisszai ásatások. Kutatásainak összefoglalója sokáig csak a Szentendrei Múzeumban őrzött kéziratos hagyatékában volt elérhető, amelyet 1998-ban Szörényi Levente és Csathó Pál megjelentettek. A könyv kiváló összefoglalója mindazon nehézségeknek, amelyekkel Sashegyi szembesült: a korabeli bulvársajtó ugyanis kiszivárogtatta az Árpád sírjáról szóló elméletét, szembeállítva vele csaknem az egész történész és régész szakmát.²¹ Mindemellett meg kellett küzdenie a vármegyei hatóságokkal, az anyagi nehézségekkel és olykor a rosszindulatú vádaskodásokkal is. A Holdvilág-árokban állítása szerint két kunbabát talált, ezek egyikét 1944-ben a szentendrei közúzó bezúzatta, míg a róla készült fotó a második világháborúban megsemmisült, így csak Sashegyi rajza alapján ismerhetjük.²² A másik kunbaba pedig már az ásatáson darabjaira hullott szét.²³ Az általa feltárt, csak az ő rajzából ismert Mithrász-süvegnek tartott leletet pedig a munkásai ellopták az ásatás helyszínéről.²⁴

A fentiek a legkevésbé sem erősítették meg Sashegyi ásatásainak hitelességét. Gallus Sándor segítségével az ún. Nagysziklafal tövében egy középkori sírt tárt fel, amit Nemeskéri János vizsgált meg. Utóbb többen azzal vádolták meg Sashegyit, hogy a közeli Lugi-dűlőből hozatta az ásatás helyszínére a csontvázat, amely egyébként az ásatás leletanyagával együtt a Magyar Nemzeti Múzeumba került, de ott megsemmisült a második világháborúban.²⁵

Sashegyi Sándoron kívül mások is kutatták a Holdvilág-árkot. A földrajzi név egyébként valószínűleg újkori eredetű, 19. századi térképeken sincs még feltüntetve. A benne

¹⁹ Uo. 40–41.

²⁰ Uo. 49–50.

²¹ Kanyó Ferenc: *Elméletek i. m.* 57.

²² Csathó Pál – Szörényi Levente (szerk.): *Holdvilágárok-Holtvilágárok. Sashegyi Sándor 1955. év végén készített tanulmányának szerkesztett változata.* (Betemetett magyar múlt) Budapest: Design & Quality, 1998. 17–18.

²³ Uo. 57–59.

²⁴ Uo. 27.

²⁵ Uo. 59–62.; Erdélyi István: Akadémiai ásatások a Holdvilág-árokban. *Turán* 29 (1999): 73.

folyó Asina-patak a szerb 'jasina' (szakadék) szóból eredhet.²⁶ Erdélyi István 1962-ben, 1963-ban, majd 1966-ban szintén szervezett itt ásatást. Utóbbinak a munkatársa volt az a Vértessy György is, aki később fontos szerephez jutott az „Ősbuda”-kutatásban.²⁷ Erdélyi szerint az itt fellelt régészeti jelenségek a középkori Kovácsi faluhoz kapcsolható bányászattal függhetnek össze.²⁸ A Sashegyi által is megemlített kaptárkövek zöme pedig a féldomesztikációs méhészettel kapcsolatos, amely közelben lévő Födemes falu méhészetéhez kapcsolódott, Mihály Péter ugyanakkor megjegyezte, hogy egyes kaptárkövek esetén a méhészeti felhasználás feltételezése problémákba ütközhet.²⁹

Összességében kijelenthetjük, hogy a Sashegyi Sándor által végzett azonosítások nem állják meg a helyüket, különösen problémás a középkori források kritika nélküli felhasználása és a róluk szóló történeti irodalom ismeretének nagyfokú hiánya. Tény, hogy az ő idejében valós tudományos alternatíva lehetett volna a Pomáz-Klissza-domb „Vetus Budával” azonosítására, de a régészeti és történeti kutatás túllépett Sashegyi megállapításain. A Holdvilág-árok ismert régészeti jelenségei pedig nem támasztják alá azt, hogy ott valaha is egy honfoglaláskori fejedelmi személy nyugodott volna. „Ősbuda” Habsburgok általi lerombolása pedig fikció, mai tudásunk a magyarországi várak eltűnésének okairól alapvetően megváltozott.³⁰

A pilismaróti „Ősbuda”

Sashegyi Sándor halála idején tűnt fel az „Ősbuda”-elméletek egy másik fontos szereplője: Noszlopi Németh Péter (1907–1971). Ő Pilismarót térségében kereste „Őbudát”. Elképzeléseit eleinte magyarországi lapokban, majd a nyugati emigráció magyar folyóirataiban publikálta. Németh Péter Sashegyitől teljesen eltérő módszert választott. Sashegyi az egyes régészeti objektumokat rendelte az adott középkori forrásokhoz. Németh viszont felismerte azt, hogy „Ősbuda” Pilismarót térségében történő lokalizációjához szükséges minden egyes óbudai középkori objektum régészeti és történeti kutatásban megjelent eredményét megkérdőjelezni. 1971-ben bekövetkezett halála miatt könyve már nem jelenhetett meg. Írását és jegyzeteit a középkori Székesfehérvár létét tagadó Bradák Károly közreműködésével jelentették meg, majd a nagy sikerrel való tekintettel 2003-ban változatlan utánnyomással újra kiadták.

²⁶ Erdélyi István: Pomáz-Holdvilágárok. *Archaeologiai Értesítő* 98 (1971): 85.

²⁷ Erdélyi István: Akadémiai ásatások i. m. 74.

²⁸ Uo. 76.; Virágosi Gábor: *A Klissza régészeti i. m.* 43–44.

²⁹ Virágosi Gábor: *A Klissza régészeti i. m.* 45.; Mihály Péter: A Pomáz-Holdvilágárok ásatások elemzése (1941–1981). *Turán* 29 (1999): 78., 83–85.

³⁰ Oross András: Az 1702. évi magyarországi várrombolások (tervezet és valóság). *Castrum Bene* 2 (2005): 89–100.; Oross András: Rendelet és intézkedés-tervezetek a magyarországi várak lerombolásáról (1699–1702). *Fons* 12, No. 2 (2005): 257–294.

Legfontosabb forrásai Anonymus és Kézai Simon, akiknek a krónikáiban³¹ elbeszélte történeteiket vitathatatlan hitelességüknek fogadja el. Indoklása szerint Aquincum azért nem lehetett Vetus Buda, vagyis Etilburg, mert mind Kézai, mind pedig Anonymus beszámolt az ott zajló építkezésekről, amelyeket még Attila rendelt el. Mivel ezek nyomát Németh Péter állítása szerint a mai Óbudán nem találja, ezért Óbuda nem lehet Vetus Buda.³² Emellett – Csemegi Józsefhez hivatkozva – azt is megállapította, hogy a mai Óbuda területén 13. századnál korábbi maradványok nem voltak, mert ezt a korszakot a római építkezés előzi meg időben. Így az Anonymus és Kézai által leírt Árpád-kori épületek nem lehettek Óbudán.³³ Ez az Attila-féle város 455-ben pusztult el egy földrengés során, és ugyanezt a várost rabolta ki Nagy Károly az után, hogy a 790-es évek során legyőzte az avarokat. Bonfini szerint ennek emlékére a helyszínen templomot is emeltetett.

Következő állítása, hogy az Ofen név azonos Pesttel és a mai Budát a németek már 1235-ben Ofennek nevezték. A mai Óbuda legrégebbi neve tehát Ofen, vagyis Pest, míg később az Alt Ofen (Öreg-Pest) nevet kapta meg a várhegyi Buda felépítése után. Az Altofen nevet azzal egy időben használták, amikor az igazi Budát Etilburgnak nevezték. Mivel mindkettőt a németek használták, a mai Óbuda nem lehet azonos Alt-Ofennel, Attila városával.³⁴

Az Árpád sírjával kapcsolatos kutatások sikertelenségének az okát abban látja, hogy a jezsuita történetíró Katona István (1732–1811) helytelenül Óbudán azonosította Vetus Budát. Ennek oka részben az volt, hogy a török időben a lakosság teljesen kipusztult, részben pedig az, hogy a Habsburgok szándékosan és tudatosan felrobbantották, elplanírozták és megsemmisítették a régi Buda nyomait. Sommás, és részleteiben ki nem fejtett véleményében, az ötvenes évek kultúrpolitikájának hatására azt is az osztrák történészek és politikusok bűnéül rója fel, hogy szándékosan odáig hatottak, hogy a magyar nép elfelejtse az egykori királyi vár helyét.³⁵

Az óbudai emlékek közül számos középkori objektumot hiányol: Fehéregyházát, a prépostsági templomot, az óbudai klarissza és a ferences kolostort. Minderre az ötvenes évek kutatásaiból hoz különböző idézeteket.³⁶ Hiányolja Óbudáról a hun és Árpád-kori leleteket, amelyek bizonyítanák az itt fekvő Attila-város, Etilburg óbudai létezését. Bár számos faragványt ismer, amelyek „lehetnek Árpád-koriak is”, az ezt igazoló keltező értékű leleteket mégis hiányolja művében.³⁷ Mindezen állításait pedig az egyes régészeti emlékeken végigmenő szisztematikus cáfolattal igyekeznek bizonyítani.

³¹ Noha Anonymus műve műfajilag geszta, az Ósbuda-hívők következetesen krónikaként nevezik meg.

³² Noszlopi Németh Péter: *Az Árpád-kori Buda nyomai a Pilisben*. Budapest: Püski Kiadó, 1998. 9–10. Tegyük rögtön hozzá, hogy Németh Péter már nem élt a hetvenes évek kiterjedt óbudai ásatásai idején.

³³ Uo. 11.

³⁴ Noszlopi Németh Péter: Ismeretlen romok a Pilisben. Új történelmi felfedezése. *Országépítő* 18, No. 2 (1990): 18–19.; Noszlopi Németh Péter: *Az Árpád-kori Buda i. m.* 13–14.

³⁵ Noszlopi Németh Péter: *Az Árpád-kori Buda i. m.* 18.

³⁶ Uo. 22.

³⁷ Uo. 24.

Alba Ecclesiáról megjegyzi, hogy a Victoria-téglagyár területén feltárt romcsoport kizárt, hogy 15. századnál korábbi, éppen ezért nem lehet Árpád sírja. Ennek megállapításakor pedig a *Budapest műemlékei* vonatkozó fejezetére hivatkozik.³⁸ Az óbudai királynéi várról megállapítja, hogy az előkerült leletanyag csekély számú, ezért nem is lehet azonos a várral, amely pedig a 10–11. században már állt.³⁹ Az óbudai prépostsági templomról azt írja, hogy annak a romjai csak 15. századiak, hiába találtak a közelben Árpád-kori faragványokat, ezeken kívül további Árpád-kori leletek nem kerültek elő.⁴⁰ Ugyanitt tárgyalja azt is, hogy vannak ugyan feltételezések, melyek szerint a Lajos utca 158. szám alatt van a klarissza kolostor, valójában ez az épületegyüttes nem került elő.⁴¹ A Budakeszi út 93. szám alatt azonosított budaszentlőrinci pálos kolostorról hasonló véleménnyel van. Szerinte nincs olyan lelet, ami igazolná ezt a feltevést. Sőt, mivel létezik egy 1541-es oklevél, amelyet a szentlőrinci kolostorból kelteztek, ezért az nem lehetett Buda területén, mivel annak környékét 15 évvel korábban teljesen feldúlták.⁴² A pálos kolostor valójában Pilisszentkereszt közelében lehetett, ahogy a szentléleki kolostor is Pilisszentlélek mellett található.⁴³

Merre is található tehát akkor „Ósbuda”, ha nem a mai Óbudán? Noszlopi Németh Péter első azonosítási pontja a Pilismarót közelében fekvő Herculia volt. Ez szerinte a római korban fontos vallási központ volt, Herculesről ugyanis általában olyan helyeket neveztek el, amelyeknél meleg vizű forrás volt. Az, hogy jelenleg ilyen forrás Pilismarót közelében nincs, még nem zárja ki azt, hogy valaha ne lett volna. A Pilismarót közelében lévő Basaharc településnél találtak egy „Ad Herculiam” nevű útjelző követet, tehát a környéken, a pilisi hegyek között létezett ez a település. A meleg vizű forrásokat Noszlopi szerint valószínűleg egy földrengés pusztította el.⁴⁴ Herculiát Finály Gábor Pilismaróton ásta ki, erről pedig a Noszlopi által korabelinek titulált források, így Wolfgang Lazius és Abraham Ortelius megjegyzik, hogy azonos volt Sicambriával.⁴⁵ Evlia Cselebi szerint Buda Esztergomtól két kanakra volt, Kanizsától viszont negyvenre, ez pedig – szól Noszlopi érvelése – csak akkor lehet megbízható adat, ha az Esztergom–Pilismarót távolságot vesszük kettőnek, különben a Kanizsa–Buda távolság több mint 1000 km-re nő.⁴⁶

³⁸ Uo. 25–26.; Horler Miklós (szerk.): *Budapest i. m.* [II. köt.] 499–501.

³⁹ Noszlopi Németh Péter: *Az Árpád-kori Buda i. m.* 26.; Gerevich László: *Az óbudai királynéi i. m.* 372–382.

⁴⁰ Noszlopi Németh Péter: *Az Árpád-kori Buda i. m.*; Horler Miklós: A III. kerület elpusztult római műemlékei. In: Horler Miklós (szerk.): *Budapest i. m.* 399–400.

⁴¹ Noszlopi Németh Péter: *Az Árpád-kori Buda i. m.* 29.

⁴² Uo. 29–30.

⁴³ Uo. 30.

⁴⁴ Uo. 31–32.

⁴⁵ Noszlopi Németh Péter: *Ismeretlen romok i. m.* 21., a jelzett szerzők Noszlopi közlésével ellentétben kora újkoriak.

⁴⁶ Noszlopi Németh Péter: *Az Árpád-kori Buda i. m.* 35–37.

Árpád és Attila sírja ezen a helyen található, amiről a Tarikhi Üngürüs megjegyzi, hogy Attilát a régi Buda mellett temették el. Kézai erről a temetkezésről annyit ír, hogy a „Köveazoa” nevű helyen temették el Attilát az országút mellett a Bálvány-kőnél, ott, ahol a hun kapitányokat, Bélát, Kevét és Kadocsát. (A Köveazoa helynév valójában már kiejtéshez igazított átírás, az eredeti forrásban Cuwe Azoa szerepel.⁴⁷) Ez a Bálvány-kő nem más vélekedése szerint, mint a Pilismarót–Basaharc közelében található Szamár-hegy, amely régen Szamár-kő volt és ez pedig a pogány Bálvány-kőre utal.⁴⁸ Ezt a feltételezést erősíti szerinte, hogy az 1212. évi II. András-féle határjáró oklevélben az esztergomi nagy út kifejezés mellett szerepel a Szamárkő és a Köves-völgy megnevezés is. (A határjáró oklevél az 1212. évi II. András által a budai káptalannak adott oklevél, csak Noszlopi hozza összefüggésbe Pilismaróttal.)⁴⁹

A pálos kolostornak, amelyet Mátyás rendelkezésére bocsátottak a pálosok kezére, Pilismaróton is vannak jelei, a maróti pálos kolostor ugyanis ugyanebben az időben kezdi meg a működését. Romjai Noszlopi Németh Péter idejében még láthatóak voltak.⁵⁰

Dömös és Dobogókő között van egy Árpád-vár nevű hegy, amelynek tetején található az Árpád-vár, egy teljesen lerombolt, a „szakemberek” által középkori eredetű várként meghatározott objektum.⁵¹ Az Árpád-váron kívül további várak még találhatóak a Szakó-, a Hosszú- és a Szamár-hegyen is.⁵² A Pilis tehát egykor egy nagyon sűrűn lakott vidék lehetett Németh Péter szerint. Ez a terület a török időkben szenvedte el az első nagy pusztítást, amikor a lakosságot kiirtották és az épületek köveit is eladták. A tervszerű megsemmisítést betetőzte a Habsburgok rombolása, akik elleneztek azt, hogy egy ősi kultúrájú magyar központ létezzen ezen a vidéken.⁵³

Röviden így szól tehát Noszlopi Németh Péter „Ősbuda”-viziója. Bizonyítási eljárása két részre bontható: egyfelől az Óbudán megtalált emlékek azonosítását támadja, rámutat a régészeti leletek hiányára és a kronológiai ellentmondásokra, másfelől az egyes objektumokat áthelyezi a mai Óbudáról Pilismarót közelébe és megpróbálja kimutatni, hogy azok valójában ott vannak, az oklevelek leírásának pedig az új helyszín jobban megfelel. Míg a régészeti megfigyelésekről alkotott ítélete magyarázható azzal, hogy az 1971-ben bekövetkezett halála miatt az újabb feltárásokat már nem kísérhette figyelemmel, addig történeti megállapításai során számos hibát követett el, és állításait ezekre építette.

⁴⁷ Uo. 37–38., a Bálvány-kő Noszlopi állításával szemben Kézainál nem található meg, Alexander Domanovszky (szerk.): *Simonis de Keza: Gesta Hungarorum*. In: SRH I. 150. vö. még uo. I. 260. ÁMTF II. 389–390.

⁴⁸ Noszlopi Németh Péter: *Az Árpád-kori Buda i. m.* 38.

⁴⁹ Noszlopi Németh Péter: *Ismeretlen romok i. m.* 22.; Szentpétery Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1923–1943. I. 87.

⁵⁰ Noszlopi Németh Péter: *Az Árpád-kori Buda i. m.* 43–46.

⁵¹ Uo. 49.

⁵² Uo. 50–51.

⁵³ Uo. 54–55.

Elméletének egyik legsúlyosabb problémája a római korról kapcsolatos. A római történelemmel kapcsolatban Anonymust és Kézait használja fel. Azonban egyikük sem bír semmilyen relevanciával a római-kori történelem kapcsán, az ókorra nézve nem tekinthetőek elsődleges forrásnak. E szerzők ismerhettek ugyan korlátozott mértékben ókori forrásokat, de ennél sokkal nagyobb számú és mélységű római kori kútfő volt ismeretlen Anonymus és Kézai előtt, mint amennyi ma már számunkra elérhető (különböző elbeszélő források, feliratos emlékek stb.). Ennélfogva Noszlopi Németh Péter anakronisztikus érvei, amelyek szerint Kézai és Anonymus nyomán „Ósbudán” keresnünk kellene nagyméretű római romokat és azok felett Attila által emelt falakat, nem állják meg a helyüket.⁵⁴ Téved tehát akkor is, amikor Sicambiát római településként írja le. A valóság ezzel szemben az, hogy semmilyen ókori forrás vagy epigráfiai emlék nem erősítette meg azt, hogy valaha is létezett volna ilyen néven város az ókorban.⁵⁵

A Sicambria szó az ókori sugamberek törzsnéből származtatható. Róluk az ókori kútfők úgy tudósítanak, hogy a Rajna alsó szakaszán élt germán nép voltak. A város legendája a francia kultúrkörből kerül át Magyarországra és így terjed el itt a középkori forrásokban, kultúrtörténeti vonatkozásait Eckhardt Sándor tárta föl.⁵⁶ A francia mondakörből származó elnevezés valamikor a 12–13. században honosodott meg Magyarországon. Sicambria mint helynév természetesen előfordul a magyarországi középkori forrásokban is, a 13. század krónikás hagyományából ugyanis átkerült az okleveles gyakorlatba. A 14. századtól kezdve az óbudai klarissza kolostor kapcsán bukkant elő ez a helynév, majd a 16. században már egy konkrét helyet, Aquincum romjait jelöli.⁵⁷ Az elnevezés különösen a 16. században lesz feltűnően gyakori, a Magyarországon is elterjedő historizáló humanista hatás miatt. Mindezek ellenére a hagyományos Vetus Buda elnevezéshez képest Sicambria kifejezetten ritkán szerepelt helynévként az oklevelekben, felbukkanása szórványosnak tekinthető.⁵⁸

Castra ad Herculem valóban létezett Pilismarót közelében, ugyanakkor nem öltött semmilyen városias jelleget.⁵⁹ Az *Itinerarium Antonii* szerint Solvától 12, Cirpítől

⁵⁴ Uo. 11.

⁵⁵ Pl. Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990. A városok és különböző jogállású települések köréből a név teljesen hiányzik, valószínűtlen, hogy a római kori régészet egyetlen feliratos emléket se talált volna az ókori Sicambria városáról.

⁵⁶ Eckhardt Sándor: *Sicambria. Egy középkori monda életrajza*. Különlenyomat a *Minerva* 1927. évfolyamából. Budapest: [Minerva Társaság], 1928. 27–31. (eredetileg megjelent: *Minerva* 6 [1927]: 156–201.); Eckhardt Sándor: A pannóniai hún történet keletkezése. *Századok* 62, No. 1–3 (1928): 480–487, 4–6 (1928): 605–632.; Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában. *Századok* 107, No. 3 (1973): 573–580.

⁵⁷ Kanyó Ferenc: *Elméletek i. m.* 65–68.

⁵⁸ Uo. 76–77.

⁵⁹ Mónika Merczi: Pilismarót Fort. In: Zsolt Visy (szerk.): *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Pécs: Teleki László Foundation, 2003. 89–90.

9 mérföldre volt. Az erődöt i. sz. 294–297 között Diocletianus parancsára emelték, majd I. Valentinianus császár alatt a 4. században újjáépítették. Területén az *equites Dalmati* és az *auxilii Herculensia* csapatok állomásoztak, 70–80 síros temetőjét a késő császárkorban is használták.⁶⁰ A területet azonban soha nem hívták Sicambriának a római időkben.

Németh Péter azon a várakozásai tehát, amelyek egy nagyméretű hun-kori várost feltételeznek Óbuda alatt, megalapozatlanok. A kérdés folytatása az, hogy joggal vonja-e kétségbe, hogy itt bármilyen Árpád-kori maradvány előkerült? A válasz azért nehéz, mert a kutató időnként pontatlanul fogalmaz: egyszer elismeri, hogy vannak 13. századi faragványok Óbudáról,⁶¹ máskor viszont a teljes Árpád-kort hiányolja.⁶² Amint fentebb is láthattuk, nincs okunk rá, hogy egy Sicambriának nevezett római, hun, majd kora Árpád-kori várost képzeljünk Óbuda alá vagy „Ősbuda” helyére.

Nézzük végig a megtalált emlékek Noszlopi-féle kritikáját. Fontos megemlítenem, hogy korántsem ismerhette valamennyi feltárást, mert ezek zömét csak a szerző 1971-ben bekövetkezett halála után végezték el és publikálták. Fehéregyháza, vagyis Alba Ecclesia kapcsán azt írja, hogy a megtalált romok 15. századinál nem korábbiak, tehát nem lehetnek egy 11. századinál korábbi templom romjai.⁶³ Ez a kritika kétségkívül jogosnak nevezhető. Noha idézi a *Budapest műemlékei* II. kötetének leírását, Noszlopi Németh Péter egy sort sem ír a Tholt Titusz által fellelt korai romokról, amelyekről viszont az általa idézett kötet megemlékezik.⁶⁴ Vagyis Noszlopi Németh Péter ebben az esetben szelektált a forrásai között, nem említve meg a Tholt-féle romokat. Az óbudai királynéi vár kapcsán a legújabb szakirodalom szintén nem fordulhatott meg Németh Péter kezében, ezért forrásául továbbra is csak a *Budapest műemlékei* II. kötetét választotta. Itt is azzal a feltételezéssel indította vizsgálódását, hogy a várnak már állnia kellett a 10–11. században.⁶⁵ Fentebb már utaltunk rá, hogy ez az elvárás az okleveles anyag alapján megalapozatlan. Így hát az előkerült leletanyag, amely a 13. századtól indul, pontosan lefedi a királynéi várral szemben támasztott történeti és régészeti kívánalmakat.⁶⁶

⁶⁰ Visy Zsolt: *A római limes Magyarországon*. Budapest: [Corvina Kiadó], 1989. 68–70.; Mónika Merczi: Pilismarót Fort i. m. 90.

⁶¹ Noszlopi Németh Péter: *Az Árpád-kori Buda i. m. 27–28.*

⁶² Uo. 24.

⁶³ Uo. 27.

⁶⁴ Horler Miklós (szerk.): *Budapest i. m. II. 500.*

⁶⁵ Noszlopi Németh Péter: *Az Árpád-kori Buda i. m. 26.*

⁶⁶ Altmann Júlia: Újabb kutatások az óbudai királyi, illetve királynéi vár területén. *Budapest Régiségei* 24, No. 1 (1976): 249–251.; Bertalan Vilmosné: Óbuda – Vetus Buda – a régészeti kutatások alapján (1973–84). *Budapest Régiségei* 25 (1984): 35–42.; Júlia Altmann – Hertha Bertalan: Óbuda von 11. bis 13. Jahrhundert. In: Gerd Biegel (szerk.): *Budapest im Mittelalter*. Braunschweig: Braunschweigisches Landesmuseum, 1991. 113–131.; Júlia Altmann – Bertalan Hertha: Óbuda im Spätmittelalter. In: Gerd

Az óbudai prépostsági templom kapcsán két ellentétes véleményt is idéz, mivel ekkoriban még bizonytalan volt a romok azonosítása.⁶⁷ A modern kutatás azonban ezt a templomot megtalálta.⁶⁸ 12–13. századi kőfaragványok mutatják azt, hogy a feltárások nem csak 15. századi emlékeket hoztak a felszínre, annak ellenére, hogy Noszlopi Németh Péter ezt állította.⁶⁹ Ő még úgy tudta, hogy a Lajos u. 158. szám alatt található meg a klarissza kolostor, de azóta ezt az óbudai épületegyüttest szintén feltárták.⁷⁰

Hogyan összegezhethetjük tehát Noszlopi Németh Péter munkáját az Árpád-kori Budáról? Először is a módszertani alapvetése helyes: ahhoz, hogy Vetus Budát valahol máshol azonosítsuk, a ma ismert óbudai középkori emlékek mindegyikéről be kell bizonyítani, hogy velük kapcsolatban a kutatás tévedett. Noszlopi Németh korában még számos emlék ismeretlen volt a történészek és a régészek előtt, mai ismereteink alapján azonban legtöbb kifogása idejétmúlt, sőt, az általa hiányolt objektumok és egyes korszakok emlékeit is felszínre hozta a régészeti kutatás. Az „Ósbudaként” megjelölt területen talált kicsiny római rom, valamint a Pilismarót térségébe vetített okleveles adatok nem rajzolják meg olyan pontosan az egykori Vetus Buda helyrajzát, ahogyan azt ma a feltárt emlékek alapján megismerhetjük Óbudán. Németh Péter tehát részben helyes módszerekkel, de eredménytelenül próbálta meg bizonygatni a maga igazát arról, hogy a mai Óbuda nem volt azonos Vetus Budával. Hatása a kortársaira csekély volt, azonban könyvének 1998-as, majd 2003-as kiadása ismertté tette az „Ósbuda”-kutatók körében, így az általa elkövetett módszertani hibák és tévedések szerves részévé váltak az „Ósbudáról” folyó diskurzusnak.

Noszlopi Németh Péternek és a pilismaróti „Ósbuda”-elméletnek azonban követője is akadt, Noszlopi 1971-es halála után ugyanis Vértessy György folytatta az elmélet kifejtését. Vértessy a hetvenes években aktívan publikált, még a Valóság c. folyóiratban is megjelenhetett egy írása. Noha Vértessy – Noszlopi Németh Péterhez hasonlóan – Pilismarót és Esztergom környékén ismeri fel „Ósbudát”, kiindulópontja és módszertana teljesen különbözik a Németh Péter által megkíséreltektől. Röviden szólva egy harmadik Budát feltételez Esztergom mellett.⁷¹

Biegel (szerk.): *Budapest i. m.* 185–200.; Havasi Krisztina: Az óbudai királyi, utóbb királynéi vár köemlékei. *Budapest Régiségei* 40 (2006): 221–242.

⁶⁷ Noszlopi Németh Péter: *Az Árpád-kori Buda i. m.* 28–29.

⁶⁸ Altmann Júlia – Bertalan Vilmosné – Kárpáti Zoltán: A budai (óbudai) társaskáptalan Péter temploma. *Budapest Régiségei* 37 (2003): 39–62.

⁶⁹ Altmann Júlia – Bertalan Vilmosné: A középkori Óbuda. In: Kiss Csongor – Mocsy Ferenc (szerk.): *Óbuda évszázadai*. Budapest: [Kortárs Kiadó], 1995. 155–158.

⁷⁰ Bertalan Vilmosné: Adatok Óbuda középkori helyrajzához. *Budapest Régiségei* 23 (1973): 105., a klarissza kolostorról általában: Bertalan Vilmosné: Az óbudai klarissza kolostor. *Budapest Régiségei* 24, No 1. (1976): 269–278.; Vilmosné Bertalan: Das Klarissenkloster von Óbuda aus dem 14. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Hungarica* 34 (1982): 151–176.

⁷¹ Érvelését részletesen l. Kanyó Ferenc: *Elméletek i. m.* 80–89. Munkásságát l. Vértessy György: Fehérgyeháza kérdése. (1. közlemény). *Dunakanyar tájékoztató* 9, No. 2. (1974): 46–63.; Vértessy György:

A modern „Ősbuda”-elméletek

Vértessy Györgyöt követően a rendszerváltás korszakáig kellett várni az „Ősbuda”-kutatás újabb hullámára. 1990-ben az Országépítő nevű építészeti folyóirat szentelt egy teljes számot „Ősbudának”, közölve benne Pap Gábor, Noszlopi Németh Péter és Sashegyi Sándor írásait. Ezt követően 1996-ban jelent meg egy újabb írás „Ősbudával” kapcsolatban, ezúttal Szörényi Levente tollából. Szörényi Levente édesapja, Szörényi Gyula révén került kapcsolatba az „Ősbuda”-elképzelésekkel, ő ugyanis Sashegyi Sándor ásatásán dolgozott. Anonymus és Kézai Sicambriára vonatkozó adatait teljesen helytállóan tekinti, viszont szerinte azok nem vonatkoztathatóak Óbuda és Aquincum környékére.⁷² Noszlopi Németh Péter mintájára próbálja meg összeszedni az Etilburgra vonatkozó adatokat. Zolnay Lászlónak a már említett művét elemezve arra jut, hogy Zolnay munkája alkalmatlan arra, hogy Sicambriát megtaláljuk.⁷³

Ezt követően pedig a metszetekre és a régi térképekre fordítja a figyelmét. Figyelmét Jacobus Tollus *Epistolae Itinariae* című művében Jan van Vianen által készített metszet keltette fel leginkább.⁷⁴ Azonban semmilyen hivatkozást nem találunk arról, hogy az ábrázolás egy korábbi munka felhasználásával, nem pedig újonnan a helyszínen készült. (A budai polgárok 1595-ös kimenekítését ábrázoló Dilich-féle ábrázolásról van szó.)⁷⁵ A képi források vizsgálata kapcsán arra jut, hogy az ott ábrázolt épületek előfordulnak más metszeteken is, ezért az hiteles, és erre jut Michael Wening 1684-es rézmetszete alapján is. Ezekből arra következtet, hogy az „Alt Ofen” felirat a Békásmegyér és Budakalász határában húzódó Ezüst-hegyre utal. Hasonló következtetéseket von le a régi térképekből is, mégpedig oly módon, hogy azok Szentendre–„Vetus Buda”–Buda távolságát hasonlítja össze és vetíti a mai térképekre, ám a módszer finoman szólva is megbízhatatlan. Használja John Speed (1626), Marsigli (1741), Tomka-Szászky János (1750) és Hell Miksa (1772) térképeit is.⁷⁶ Meg sem említi ugyanakkor Kneidinger András térképét (1768), amelyen Vetus Buda jól láthatóan a mai helyen

Fehéregyháza kérdése. (2. közlemény). *Dunakanyar tájékoztató* 11, No. 2. (1975): 87–119.; Vértessy György: A régi térképek és metszetek jelentősége a helytörténeti kutatásokban. *Geodézia és kartográfia* 27, No. 4 (1975): 273–287.; Vértessy György: Történelmi barangolás Fehéregyháza körül. *Valóság* 19, No. 6 (1976): 67–80.; Vértessy György: Fehéregyháza kérdése. (3. közlemény). *Dunakanyar tájékoztató* 12, No. 2 (1976): 19–46.; Vértessy György: Buda középkori történetének földrajzi ellentmondásai. *Geodézia és kartográfia* 28, No. 5 (1976): 375–383.; Vértessy György: Fehéregyháza kérdése. (4. közlemény). *Dunakanyar tájékoztató* 13, No. 1 (1977): 3–33.; Vértessy György: A harmadik Buda térképes emlékei. *Geodézia és kartográfia* 29, No. 2 (1977): 114–119.; Vértessy György: Gondolatok Árpád fejedelem sírjáról. *Országépítő* 1, No. 2 (1990): 29–33.

⁷² Zolnay László: *Az elátkozott Buda. Buda aranykora*. Budapest: Magvető Kiadó, 1981.; Szörényi Levente: *Az eltűnt Ősbuda nyomában*. Budapest: [Design & Quality], 1996. 9–10.

⁷³ Uo. 19–22.

⁷⁴ Uo. 22–23.

⁷⁵ Uo. 38.

⁷⁶ Uo. 46–49.

található.⁷⁷ További hibája Szörényinek, hogy a szakirodalmat, különös tekintettel a régészeti szakirodalmat, teljes mértékben figyelmen kívül hagyta. Györffy György munkáján, és Zolnay László már említett munkáján kívül Sashegyi Sándor, Noszlopi Németh Péter és Pap Gábor írásait használta fel.⁷⁸

A modern „Ósbuda”-kutatás kétségkívül legaktívabb alakja Lánszki Imre ökológus, aki a budakalászi kőbányánál és közvetlen környezetében véli felfedezni „Ósbudát”. Az elmúlt években szerepelt már különböző televíziós és rádiós műsorokban, honlapokon, beleértve a közszolgálati televíziót és rádiót. Elméletéről rendszeresen tart előadásokat, továbbá helyszíni kirándulásokat is vezet „Ósbudán”. Mivel saját bevétele szerint a „hivatalos tudomány” elzárkózik tőle, ezért választotta a tudományos igényű közlések helyett az ismertetés ezen formáját. Lánszki Imre először 2002–2003 folyamán jelentkezett elméletével közéleti lapokban, illetve az Országépítő nevű építészeti folyóiratban. Saját elmondása szerint gombászás közben sétált fel a Kevélyek oldalában lévő kisebb csúcsra, ahol hosszú és száraz nyári időszak után talált olyan nyomokat, amelyek víz jelenlétére utaltak. A jelzett helyen ráadásul emberkéz alkotta kövekre, falmaradványokra és egyéb építészeti jelenségekre is bukkant.⁷⁹ Ezek a jelenségek akkor nyerték el Lánszki Imre számára az értelmüket, amikor megpillantotta a budakalászi polgármesteri hivatalban a FÖMI által 1992-ben készített infravörös térképet, amely a helyszínről készült. Szerinte ezt a helyszínt ábrázolja egy 1685-ben készült olasz metszet, amelynek a feliratában „citta di Alba Regale” olvasható.⁸⁰

Bár „szakemberek és lelkes érdeklődők hada” kutatta már a rejtélyesen eltűnt „Ósbudát” a mai Óbudán, Kiscelltől Csillaghegyig, ám mindezen kutatások Lánszki Imre szerint nem jártak eredménnyel. Rogerius és Bonfini is a Duna közelébe, a Pilisbe helyezte „Ósbudát”, ez a leírás viszont nem illik Székesfehérvárra (sic!), ezért a történészek ezeket a megjegyzéseket nem vették komolyan.⁸¹ Heltai Gáspár szerint Mátyás király testét ötven hajó vitte Bécsből Fehérvárra, ez pedig a mai Székesfehérvár esetén nem lehetséges.⁸² Fontos bizonyítéka továbbá, hogy egy 1601-ben készült metszet és az 1:10 000-es kartográfiai térkép pontosan egymásra helyezhető.⁸³

⁷⁷ Kneidinger térképét l. Bártfai Szabó László: *Óbuda egyházi intézményei a középkorban*. Budapest: [Kertész József könyvnyomdája], 1935. 22–23.

⁷⁸ Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997.; Zolnay László: *Az elátkozott i. m.*; Pap Gábor: *A Pilis szindróma. Országépítő* 1, No. 2. (1990): 2–11.

⁷⁹ Lánszki Imre: *Ósbuda. Hol volt, hová lett a honfoglaló Árpád vára és földi nyughelye?* Online dokumentum: http://osbuda.hu/core/prospektus/Os_Buda_CMYK.pdf (a letöltés ideje: 2009. augusztus 15.)

⁸⁰ Lánszki Imre: *Vár állott, most kóhalom. Országépítő* 13, No. 4 (2002): 23–24.

⁸¹ Uo. 22. Rogerius és Bonfini természetesen nem a Pilisbe tették Ósbudát, mi több, Vetus Buda vagy Sicambria említése kapcsán sehol sem beszélnek a Pilisről.

⁸² Uo. 19.

⁸³ Uo. 24.

Lánszki Imre tollából a két rövid közleményt követően hosszú ideig nem jelent meg a nyomtatott sajtóban semmilyen összefoglaló. Ám 2008-ban elérkezettnek látta az időt, hogy egy négy részes publikációt írjon a budakalászi „Ősbuda”-elmületről. Az első közleményében vall írásának indítékairól: „Két okból fogtam tollat, hogy e szakmai fórumon tárjam a kedves olvasó elé a hét év hordalékát: egyrészt olyan következtetések birtokába jutottunk, melyek részben megerősítenek korábban elvetett téziseket, új ismeretként azonosíthatóak, s nem jelentéktelen a korábbi megállapításokat cáfoló információhalmaz sem. Kutakodásom és nyitottságom így lehetőséget teremthet a társadalomtudományok területéhez sorolt történelemkutatás és az ökológia, mint szintetizáló természettudomány együttműködéséhez. Tudjuk, hogy számtalan történelmi következtetés, régészeti feltárás háttérben az azokat természettudományos alapossággal eljárók megelőző tevékenysége rejlett. Másrészt az együttműködés hiányában oly mély szakadék tátong a felek között, hogy nemcsak az áthallás hiányával, hanem a közvetlen ki- és megtagadással kell szembesülnünk. Mély indulatok, számtalan téves álláspont és sorolhatnám az okokat, melyek ellehetetlenítették a magyarság múltjának tisztességes kutatását és tisztázását.”⁸⁴

Ezt követően rátér a már ismert érvekre: Bradák Károly joggal vonta kétségbe Székesfehérvár létezését, ezért nyilvánvalóvá vált, hogy meg kell keresni „Ősbudát”. Mivel a Dísz téren látható márványtábla szerint IV. Béla csak 1256-tól lakott a várhegyi budai várban, ezért meg kell találni a tatárjárás előtti Budát.⁸⁵ Új elem a korábbiakhoz képest, hogy a Homagius-féle Székesfehérvárról készített metszetet is bevonja a bizonyításba, mondván, hogy a háttérben látható hegyvonulat az „Ősbuda” mögötti hegyvonulattal azonos, többek között látható a 17. századi metszeten Solyomár vára is.⁸⁶ Ugyanezen metszeten felbukkan a Vaczon felirat, amely Bradák Károly nyomán azonosít Váccal.⁸⁷

A következő közleményében Georg Keller, Hans Siebmacher, Wilhelm Peter Zimmermann és Mathias Merian metszetét veszi górcső alá, utóbbinak a keletkezésését önkényesen 1691-ről 1601-re módosítva.⁸⁸ Ez utóbbit arra a feltevésére alapozza, hogy a Szent István által 1018 táján alapított székesegyházát Mátyás a IV. Sixtus pápához

⁸⁴ Lánszki Imre: Ős-Buda, Fehéregyháza és a fejedelmi sírok. *Országépítő* 19, No. 1 (2008): 52.

⁸⁵ Uo. 52–53.

⁸⁶ Uo. 55.

⁸⁷ Bradák Károly: *Fehérvár – fehér folt: hol volt, hol nem volt királyaink koronázó és temetkező városa?* Budapest, Design and Quality, 1995., kritikáját l. Siklósi Gyula: Néhány gondolat Fehérvárról és Budáról. *E-Világ* 2003. augusztus. Online dokumentum: <http://www.pointernet.pds.hu/ujsagok/evilag/2003-ev/06/20070309223235911000000146.html> (a letöltés ideje: 2012. november 14.); Kiss Erika Mária: *Fehérvár – fehér folt? Hol volt királyaink koronázó és temetkező városa.* Székesfehérvár: [Regia Rex], 2006.

⁸⁸ Lánszki Imre: Ős-Buda, Fehéregyháza és azok pusztulása. Történelmi vádirat a XVI–XVII. századi események, dokumentumok tükrében. *Országépítő* 19, No. 2 (2008): 18–22.

1480. július 23-án írt levele szerint fel akarta újíttani és a metszeten látható kéttornyú templom csak az 1601-es pusztítás után válhatott egytornyúvá.⁸⁹

A harmadik közleményben azt írja, hogy Szent István „Ősbuda” alatt, 1018-ban alapította a fehéregyházi kolostort (sic!), amit Mátyás újíttatott fel, és amelynek maradványai láthatóak a különböző légifotókon.⁹⁰ Új elem, hogy Sicambria városát 16. századi térképes források alapján szintén a budakalászi helyszínre lokalizálja. Bevonja Zimmermann 1595-ös Óbudáról készített és a Jacobus Tollius munkájában látható metszetet is, amelyeken többek közt a Mátyás- és a Hármashatár-hegyet is felismerte.⁹¹

A negyedik és egyben sorozatzáró írásában a Sicambria-témakörrel kezd, megemlítve, hogy itt temették el a hun kapitányokat, itt uralkodott és ide temették el Attilát. Ős-Buda, Etlzilburg és Fehérvár pedig ugyanazt a területet jelölte.⁹² Szól arról is, hogy Anonymus Árpádot Attila mellé temetve (sic!) említi, továbbá a Névtelen Jegyző – Lánsszki Imre szerint – azt is leírja, hogy III. Béla egyetlen nap alatt lovagolt el Fehérvárról Esztergomba, onnan Visegrádra, majd vissza.⁹³

Kutatásának honlapja szerint „Ősbuda” egyszerre királyi vár, templom, kolostor, királyi fürdő, település és temetkezési hely, de érdekes az is, hogy Thaly Kálmán és Györffy György (sic!) neve is felkerült a neves Pilis-kutatók listájába.⁹⁴ Ennek az oka nem más, mint hogy Lánsszki Imre szerint Györffy György az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza negyedik kötetében arról írt, hogy Árpádot egy bányába temették.⁹⁵

Lánsszki Imrének ez a cikksorozat volt az utolsó nagyobb lélegzetű összefoglalója a nézeteiről, amely hivatkozható formában is napvilágot látott. Az egyes részletek kiemelése jól illusztrálja azt, hogy az „Ősbuda”-kutató mennyire járatlan a középkori forrásokban és a történeti szakirodalomban. Megelégszik népszerűsítő munkák citálásával, illetve „Ősbuda” kutatóinak és a középkori Székesfehérvár létezését tagadók állításainak kritikátlan átvételével. Nincs szó arról Heltai Gáspárnál, hogy hajóval vittek volna le Mátyás testét Székesfehérvárra, amint azt Lánsszki Imre állítja és hasonló tárgyi tévedése, hogy Anonymus írt III. Béláról.⁹⁶ Heltai Gáspár ugyanis a követke-

⁸⁹ Uo. 21.

⁹⁰ Lánsszki Imre Ős-Buda, Fehéregyháza és a pálos kolostor. Történeti- és helyazonosítási értékelés a XV–XVI. századi események tükrében. *Országépítő* 19, No. 3 (2008): 40–41.

⁹¹ Lánsszki Imre Ős-Buda, Fehéregyháza és a pálos kolostor i. m. 42–43.

⁹² Lánsszki Imre: Ős-Buda eredete, Fehérvár, fejedelmi sírok. *Országépítő* 19, No. 4 (2008): 27–28.

⁹³ Uo. 28.

⁹⁴ Lánsszki Imre: *Ősbuda. Hol volt i. m. 4.*

⁹⁵ Lánsszki Imre: *Elhallgatott történelem*. Online dokumentum: <http://osbuda.hu/sicambria/index.php?oldal=hirek> (a letöltés ideje: 2012. november 13.)

⁹⁶ Az Anonymus-szal foglalkozó művek terjedelmes historiográfiájában a négy Béla nevű királyunk közül az első mellett az egyik fontos érv éppen az volt, hogy gesztája nem nevez meg királyokat az I. Béla korát követő időkben. További tájékozódáshoz javasolt: Csapodi Csaba: *Az Anonymus-kérdés története*. (Gyorsuló idő) Budapest: Magvető Kiadó, 1978.; Thoroczkay Gábor: *Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993)*. *Fons* 1, No. 2 (1994): 93–149. és *Fons* 2, No. 2 (1995): 117–173.

zőket írta: „Királyné asszony Bécsbe hadja kapitányul a Szapolyai Istvánt, ki harminc esztendeig főhadnagy lőtt vala az Mátyás király seregébe, ő maga pedig az urakkal a Dunára ülle, és allájöve Budára ötven hajókkal. És a budai várat akkoron bírja vala Ráskai Balás, ki megesküdött vala Mátyás királynak, hogy hív akarna lönni az Hunyadi herceg Jánosnak. Bebocsátá ez okaért királyné asszony és Hunyadi János herceget a budai várba, és mindeneket az ő esküvése szerént az Hunyadi herceg János kezébe bocsátá. De a herceg esmet mindeneket az ő kezébe bocsátá, és a tisztet esmet reája bízá. Annak utána úgy kezdének tanácskozni a királynak eltemetése felől. És hadják Budán királyné asszonyt, hogy el ne veszne a nagy sírásban. De az urak mindnyájan az Hunyadi herceg Jánossal Székesfejérvárra menének gyászruhában, az orátorok is minnyájan követék őket.”⁹⁷ Ha pedig fellapozzuk Györffy György történeti földrajzát, rögtön világossá válik, hogy az Árpád-kor jeles kutatója nem írta azt, hogy egy bányába temették volna Árpádot, hanem a forrásokban szereplő Bánya települést azonosította Fehéregyházával.⁹⁸ Fontos hangsúlyozni azt is, hogy Györffy György az említett munkájában a csatolt térképen sem teszi Fehéregyházát egy bányába.⁹⁹ Ami pedig a korabeli térképeket illeti: Lazarus térképén (amely 1528-ban, jóval „Ősbuda” feltételezett Habsburgok általi eltüntetése előtt készült), a Lánszki Imre által említett Alba Regalist a mai Székesfehérvár helyén ábrázolja a szerző.¹⁰⁰

*

A modern „Ősbuda”-elméleteknek még számos változata kering az interneten, vagy jelenik meg a témával foglalkozó közösség különböző fórumain. Ezek többnyire e három helyszínen, vagy ezeknek valamilyen metszetében keresik „Ősbudát”. Az ezzel kapcsolatos állítások viszont már olyan mértékben jelen vannak a középkori történelem iránt érdeklődők diskurzusában, hogy – mind népszerűsítő formában, mind pedig a tudományos fórumokon – szükséges foglalkozni velük. A szélesebb közönség számára biztosítani kell, hogy közérthető és elérhető formában jelenjenek meg a tudományos oldal által az áltudományos tévedésekre adott válaszok, e tudományos fórumon tartott előadásom pedig remélhetőleg elegendő információt nyújtott a résztvevők számára ahhoz, hogy válaszolhassanak akkor, ha ők találkoznak ezzel a jelenséggel.

⁹⁷ Kulcsár Margit (s.a.r.): Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Budapest: Magyar Helikon, 1981. 390–391.

⁹⁸ ÁMTF IV. 634.

⁹⁹ Uo. IV. 681.

¹⁰⁰ A térkép az ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszékének jóvoltából a világhálón is megtekinthető. Online dokumentum <http://lazarus.elte.hu/~guszlev/lazar/> (a letöltés ideje: 2012. november 14.)

FROM “OLD BUDA” TO “ANCIENT BUDA”: HISTORIOGRAPHY OF A MYTH

Nowadays mythic interpretations of history are very popular in Hungary, of which one of the most famous is the Ancient Buda theory. According to this, somewhere in the Pilis Hills, there was a hidden city, the real capital of Attila the Hun as well as later the kings of the House of Árpád, and this city was called Ósbuda, Ancient Buda in the Hungarian language. The naming is an artificial attempt to make a distinction from Óbuda (Old Buda), because the theory claims that this township was only founded after the Ottoman-Turkish period, therefore the expressions attained in medieval diplomas, like *Vetus Buda* or *Sicambria* or *Etzilburg* could not refer to the modern town of Óbuda, but rather to another one called Ósbuda. This article analyzes how this theory developed from the beginning until today.

The first to claim the Ósbuda theory was Sándor Sashegyi, an amateur archeologist, who discovered many sites in the environs of Pomáz. He was the first to use the word Ósbuda for marking the difference between the real old capital and the modern township of Óbuda. His activities spanned through the 1930s and 1940s and resulted in two big concepts. First he claimed the site of Klissza Hill at Pomáz was in fact the Castle of *Vetus Buda*, since, he wrote in his book, Óbuda has never had any medieval finds. The theory was falsified easily as the ruins of Klissza Hill was the residence of the Czikó family, and much smaller than the ruins of Óbuda, which had been explored in the 1970s, after Sashegyi's death. His second major thesis was that Duke Árpád was buried at the Holdvilág-árok (“Moonlight Rift”). This is a trench situated near Pomáz, and according to Sashegyi, a place with a stone culvert and a small river, as was written in the chronicle of Anonymus, in the 52th chapter. Sashegyi made excavations in this place, never to find Árpád's grave, but found a late medieval burial place.

Later, another person wrote about Ósbuda, Péter Németh Noszlopi, who wanted to find Ósbuda near Pilismarót, while denied that anything found at Óbuda could be dated to the Árpáadian ages. He sent his theory to the Academy and the National Museum in the 1950s, but after their refusal, he started to publish articles in journals of the Hungarian exiles. His work was published in 1998, two and half decades after his death, and soon became very popular – amateur critiques of the established academic viewpoints started to build their arguments on Németh Noszlopi's work. The author tried to deny the existence of medieval objects of Óbuda one by one (for instance, the medieval castle, temple of Fehéregyháza, monastery of St. Claire etc.). But these arguments had been made before the 1970s, when archeologists excavated these objects. So, Németh Noszlopi could not be aware of them as he was already dead. His follower, György Vértessy, used Németh Noszlopi's work in formulating his own theory and suspected the site of Ósbuda to be near Pilismarót, too.

After Pomáz and Pilismarót, a third big group of Ósbuda theorists tried to identify the “old capital” in Budakalász. Their pioneer was Levente Szörényi, a famous counterculture musician, whose father worked with Sashegyi and knew his theory very well. According to Szörényi’s belief Ósbuda was situated at the Ezüst-hegy (“Silver Hill”) near Budakalász. He analyzed the old engravings and cuts of Zimmermann and Tollius, and he concluded that they did not show Óbuda but similar hills, and that other objects could be found at Budakalász. Based on the analysis of these pictures, he identified Ósbuda with a site at Ezüst-hegy. But he never seriously processed or used academic sources, nor did he participate in excavations at Óbuda, and could not give a reasonable alternative explanation as to the origins of the medieval archeological objects unearthed at Óbuda. The situation is similar to another theorist, Imre Lánzski’s concept, Ósbuda was near the quarry at Budakalász, because some of engravings or old pictures about Alba Regalis or Stuhlweissenburg depicted in fact Ósbuda. He claims that the mythic capital could be discerned in the mountains in the background, and villages in the vicinity are also marked, just as the actual townships near Budakalász today. Recently, he makes efforts to start an archeological investigation in the vicinity.

All of these alternative theories are not scientifically proven, the objects of Óbuda were discovered, their location is exactly the same which was described in the diplomas dated to the years 1355 and 1524, with the documents even identifying the borders of medieval Óbuda town. Alternative suggested places are not adequate and not fitting for these conditions.

Keywords Óbuda (nowadays Budapest), medieval residences, medieval archeology, historiography, pseudoscience

KRANZIERITZ KÁROLY

Változások a Délvidéken Nikápoly után

AZ 1397. ÉS 1398. ÉV KATONAI ESEMÉNYEI

A MAGYAR TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY keveset vizsgált területe az 1396-os nikápolyi csatavesztést követő délvidéki események. A kérdés teljeskörű és részletes tárgyalása túlmutat jelen tanulmány terjedelmi lehetőségein, ezért a következőkben egy kisebb, a nikápolyi eseményeket követő első magyar katonai vállalkozást vázolunk fel.

Az 1396-os csatavesztés után a legnagyobb veszélyt az Oszmán Birodalom jelentette a Magyar Királyság számára. Az első hadjárat a Magyar Királyság délnyugati szomszédja, Bosznia ellen irányult 1398-ban. Az alábbiakban bemutatjuk, hogy miért is számított Zsigmond király és országa számára veszélyesnek Bosznia, továbbá milyen politikai és katonai érdekek mozgatták a magyar katonai akciót.

Vizsgálat megkezdése előtt szólni kell azokról a munkákról, amelyekben említik jelen tanulmány tárgyát. A *Magyar történetben* csupán érintőlegesen foglalkozik Hóman Bálint az 1398-as Bosznia ellenes fellépéssel.¹ Szakály Ferencnek a *török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526)*² és Engel Pálnak a *Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437)*³ című tanulmánya megemlíti ugyan az 1398. évi Bosznia felé irányuló magyar katonai akciót, de részletesebb elemzésre egyik említett munka sem vállalkozott. Ebből is kiderül, hogy a magyar történetírás tud az 1398-as eseményekről, – ezt alátámasztja, hogy a *Magyarország történeti kronológiája* c. munkában⁴ is szerepel – csupán eddig nem vizsgálták részletesen.

Az utóbbi kijelentéshez hozzátartozik, hogy a délszláv történetírás sem dolgozta fel részleteiben a magyar-bosnyák konfliktus ezen eseményét. Egy, a kezdeti magyar-tö-

¹ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–IV. köt. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936. II. 354.

² Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.): *Mohács tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986. 21.

³ Engel Pál: Török veszély Zsigmond korában (1387–1437). *Századok* 128, No. 2 (1994): 278.

⁴ Benda Kálmán (szerk.): *Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig*. I–IV. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. I. 235.

rök összecsapásokról szóló, Valjan A. Tropković tollából származó tanulmány⁵ ugyan számba veszi az 1398-as konfliktust is, akárcsak Vjekoslav Klaićnak *Bosznia története a legrégebb kortól a királyság bukásáig*⁶ vagy Sima Ćirkovićnak *Istorija srednjovekovne bosanske države*⁷ című munkája, de egyik sem elemzi részletesen.

Az előzmények: a nikápolyi csata utáni események

A Magyar Királyság számára a nikápolyi csatavesztés új helyzetet teremtett. Zsigmond magyar király (1387–1437) a kudarc ellenére nem adta fel a támadópolitika lehetőségét. Talán ennek is köszönhető, hogy az oszmán kérdést a legfőbb pontjai között tudó temesvári országgyűlést csak szeptember 29-re hívták össze.⁸ Az ezt megelőző időszak bebizonyította Zsigmond számára, hogy a Nikápolynál elszenvedett csorba kiküszöbölésére a balkáni politika nem kedvező.

Zsigmond közvetlenül a vereséget követően Konstantinápolyba távozott, ahol II. Mánuel bizánci császárral tárgyalt.⁹ A Bizánci Birodalom nagy része ekkorra már oszmán fennhatóság alá került. A császár a fővárost, Konstantinápolyt is csak nagy erőfeszítésekkel tudta védelmezni.¹⁰ Így a tárgyalások témája csakis a török elleni újabb és hathatósabb fellépés lehetett. A két uralkodó valószínűleg egyezségekre is jutott. Ezt bizonyítja a konstantinápolyi pátriárka 1397 januári levele, melyben a lengyel királyt mint Zsigmond szövetségesét buzdította az oszmánok elleni háborúra.¹¹ A magyar–lengyel viszonyt ekkor ellentétek terhelték, ennek okaira a későbbiekben még részletesebben kitérünk.

A magyar uralkodó a tárgyalások adta lendületével tért vissza 1397. január 4-én¹² – Spalato városában szállt partra –, és kezdte meg az oszmánellenes szövetség újjászervezését. Zsigmond követei először Velencét keresték fel.¹³ A köztársaság január végén tizenhárom hajóra tett ígéretet, ebből nyolcat saját maga, a fennmaradó ötöt pedig

⁵ Valjan A. Tropković: Srpski-ugarski sukobi do 1402. *Istoriski Glasnik* 12, No. 1–2 (1959): 93–121.

⁶ Vjekoslav Klaić: *Bosznia története a legrégebb kortól a királyság bukásáig*. Nagybecskerek: [K. n.], 1890. 232.

⁷ Sima Ćirković: *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Sarajevo: [K. n.], 1964. 184–186.

⁸ Bónis György – Bácskai Vera – Érszegi Géza (szerk.): *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1301–1457*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 11.) Budapest: MOL, 1976. 157–174.

⁹ Benda Kálmán (szerk.): *Magyarország i. m.* 234.

¹⁰ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet i. m.* II. 354.

¹¹ *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Pommiki dziejowe wieków średnich do objaśnienia rzeczy polskich luźne*. I–XIX. köt. Cracoviae: [K. n.], 1874–1927. XI. 269.; ZsO I. 507. 4588. sz.

¹² Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum 1382–1438*. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1.) Budapest: MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája, 2005. 72.

¹³ Velence január 26-án küldte válaszát (Ioannes Schafárik [szerk.]: *Acta archivi Veneti spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium*. I–II. köt. Belgradi: Typographia Principatus

Genova megnyerésével kívánt felfegyverezni.¹⁴ A velencei felajánlás gyakorlatban nem valósult meg, ugyanis Antonio Venerio velencei dózse április 7-én kelt követutasítása szerint a városállam semmilyen kötelezettséget nem vállal egy újabb oszmán háborúban.¹⁵ Zsigmond április 3-án testvérétől, az ekkor cseh és német–római királytól, Venceltől is segítséget kért az oszmánok ellen.¹⁶ Ennek eredményéről nem szólnak a források, de Vencel belpolitikai nehézségeit figyelembe véve segítségnyújtására nem igen lehetett számítani. Zsigmond is április elejére rendezte belpolitikai viszonyait,¹⁷ és utána fordulhatott a török ügy felé. Ezt erősíti a velencei dózse április 7-én Konstantinápolyba küldött követe, akinek a feladata annak közlése volt, hogy Zsigmond és magyar urak elhatározták a felkészülést egy újabb török háborúra.¹⁸ Zsigmond támadó hadjáratának diplomáciai háttere már ekkor megbukott. A magyar királynak nem sikerült egy újabb nemzetközi koalíciót felállítania.

Velencének pontosak voltak az értesülései, hiszen Zsigmond nemzetközi támogatás nélkül is megkezdte a török elleni serege („presentem expedicionem nostram exercitualem contra Turcos”¹⁹) összegyűjtését Temesváron. A sereg táborának helye egy november 13-án kiadott oklevélből tudható – János volt zágrábi püspök²⁰ embeireivel Temesvárra ment a királyi hadba, amely a török háború okán gyülekezett. A katonai akció miatt április végén vagy május elején törvényszünetet rendelt el a király. Az időpont tisztázatlan, a már említett – november 13-ai – levélből kiderül, hogy egy május 1-én esedékes oklevél bemutatását a török elleni hadjárat miatt október 6-ig

Serbia, 1860–1862. I. 340. CCVII. sz. – ZsO I. 508. 4616. sz.), ezért a magyar követség valamikor január elején kereshette fel ajánlatával a köztársaságot.

¹⁴ Simon Ljubic (szerk.): *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke Republike*. I–VII. köt. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 1., 3., 4., 9., 12., 17., 21., 22.) Zagrabiae: Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, 1868–1891. IV. 398. DXLVIII. sz.; „novo armarunt octo galeas, et persvaderunt Januenses ut arment quinque galeas” – Ioannes Schafárik (szerk.): *Acta i. m. I. 340. CCVII. sz.*

¹⁵ Simon Ljubic (szerk.): *Listine i. m. IV. 405. DLIV. sz.*

¹⁶ ZsO I. 518. 4689. sz.

¹⁷ A nikápolyi csatavesztésnek következményei a magyar belpolitikában is éreztették hatásukat. A királyság délnyugati részében, a horvát-dalmát területeket is beleértve Zsigmond-ellenes mozgalom indult, melyet az egykori nádor, Csáktornyai Lackfi István (Engel: *Arch. I. 4.*) vezetett. Ezen mozgalom vezetőit a király hazaérkezése után február 27-én Körösön (Benda Kálmán [szerk.]: *Magyarország i. m. I. 234.*) kivégeztette. Ennek ellenére feltételezhető, hogy az elégedetlenség további gondokat is okozhatott Zsigmondnak.

¹⁸ Simon Ljubic (szerk.): *Listine i. m. IV. 402. – ZsO I. 519. 4699. sz.*

¹⁹ *Zichy V. 37. 35. sz.*

²⁰ János zágrábi püspök 1395. február 26. és 1397. július 31. között (Engel: *Arch. I. 79.*). Legfőbb bűne Nápolyi László trónkövetelővel fenntartott kapcsolata. Ezt igazolják László arra irányuló törekvései, hogy Jánost kinevezett nápolyi püspököt zágrábi püspöki címében is. (ZsO I. 546. 4947. sz.) Zsigmond tudhatott János és László kapcsolatáról és ezért váltotta le, melyet maga a pápa, IX. Bonifác beleegyezésével jóvá is hagyott (Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-Székkal*. I–III. köt. Budapest: Szent István Társulat, 1901. I. 297.)

elhalasztották.²¹ Az oklevél szövege nem utal a törvényszünetre, de feltehetően ez lehetett a halasztás oka. Az ezt igazoló egyetlen dokumentum május 22-én kelt, melyben Zsigmond – hivatkozva az általánosan elrendelt törvényszünetre – „generaliter duximus prorogandas” egy ügyben új időpontot jelölt ki.²² A király június 3-án 2800 aranyforintos kölcsönt vett fel Kanizsai János főkancellár²³ familiárisától, Kővágóörsi Györgytől,²⁴ melyet a török ellen jelenlegi hatalmas expedícióval („pro presenti nostra valida exercituali expeditione contra Turkos habita”) magyarázott.²⁵ Ezt követően a források nem szólnak a további intézkedésekről vagy a hadjáratról.

A források elmaradásából arra lehet következtetni, hogy a török elleni 1397-es fellépés nem nyert valós formát. A felsorolt adatok alapján bizonyítható, hogy Zsigmond kiállt a törökkel szembeni támadó fellépés mellett. Arra a kérdésre, hogy miért maradt el a hadjárat, csak feltételezéseink lehetnek. Zsigmondnak a diplomáciai kudarcok mellett lehet, hogy szembesülnie kellett a nemesség passzivitásával is. A magyar társadalom, ezen belül is a nemesség igen nehezen volt mozgósítható, erre Deér József is rámutat munkájában.²⁶ Feltehetően a hadjárat megghiúsulásának egyik oka ez lehetett. Így nemcsak a diplomáciai támogatás hiányzott, hanem a belpolitikai háttér is.

A hadjárat félbemaradásának egyik pozitív oka lehetett az a kedvező külpolitikai lehetőség, mely a Lengyel és a Magyar Királyság között adódott 1397 nyarán. Július 14-én Iglón a magyar uralkodó és a lengyel király, II Ulászló és unokatestvére, Vitold litván nagyfejedelem között létrejött béke több szempontból is fontosnak tekinthető.²⁷ A két uralkodó viszonya még 1395-ben, Zsigmond felesége, Mária királynő halála miatt kirobbant háború folytán romlott meg.²⁸ Zsigmond kettős sikert ért el a békével: amellet, hogy biztosítani tudta észak felől a határokat, egy támogatóra is szert tett a török kérdésben. Magyar szempontból ez fontos siker, hiszen a határok biztosításával Zsigmond nyugodtabban és nagyobb erővel koncentrálhatott a délvidékre. A békepontok között szereplő török elleni segítségnyújtás a déli határok megvédése mellett a nemzetközi fellépés lehetőségét is életben tartotta.

²¹ ZsO I. 562. 5075. sz.

²² Zichy V. 37. 35. sz.; ZsO I. 527. 4780. sz.

²³ Kanizsai János főkancellár 1387–1403 és esztergomi érsek 1387–1418 között. (Engel: *Arch.* I. 64, 89.).

²⁴ Kővágóörsi György Kanizsai János familiárisa, ezzel együtt esztergomi várnagy 1397–1401 (Engel: *Arch.* I. 310.).

²⁵ ZsO I. 530. 4807. sz.

²⁶ Deér József: Zsigmond király honvédelmi politikája. *Hadtörténelmi Közlemények* 37, No. 1 (1936): 14–15.; Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar i. m.* II. 354.

²⁷ Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria i. m.* 73. – Benda Kálmán (szerk.): *Magyarország i. m.* I. 235.

²⁸ II. Ulászló felesége Mária húga, Hedvig volt, aki nővére halála után mint a magyarországi Anjou-ág utolsó élő tagja jogot formált a magyar trónra. Erről bővebben l. C. Tóth Norbert: Az 1395. évi lengyel betörés. A lengyel–magyar kapcsolatok egy epizódja. In: Neumann Tibor – Rác György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. = *Analecta mediaevalia* 3.) Budapest–Piliscsaba: MTA TTI–PPKE, 2009. 447–485.

A nikápolyi csatavesztés súlyosabb hozadéka volt, hogy a török szultán, I. Bajazid (1389–1402) felmérhette katonai erejét, nemcsak a Magyar Királlyal, de Európával szemben is. A hódításairól híres szultán – nem véletlenül kapta a „Villám” melléknevet – tervezhetett egy esetleges Magyarország elleni felvonulást. A szultáni hadak már 1392-ben is megjelentek a magyar határon, Kevénél.²⁹ Bár 1392-ben a két fél között nem került sor összecsapásra, a mostani helyzet újabb és jobb alkalmat kínált a Magyar Királyság elleni támadáshoz. A szultán ennek ellenére erejét birodalma keleti, ázsiai határaihoz vonultatta. Bajazid az anatóliai türkmén emirátusokat sorra igázta le. Az előző uralkodók a közép-ázsiai hódító, Timur Lenk védelmébe menekültek. Bajazid hódításaival kivívta Timur Lenk ellenszenvét, mely elkerülhetlenné tette a két uralkodó összecsapását.³⁰ Zsigmond nem láthatta tisztán a törökök szándékait. Ezért kezdte meg az 1397-es temesvári országgyűlésen az ország hadügyi reformját, melynek elsődleges célja a török elleni hatásos védekezés volt.

A török mellett Zsigmondnak foglalkoznia kellett egy másik és hasonlóan fontos kérdéssel, Bosznia ügyével is. Itt ugyanis, I. Tvrtko király 1391-ben bekövetkezett halála után, a központi hatalom meggyengült és egyes nagyhatalmú urak kezébe került. Közülük a legkiemelkedőbb a Hrvatinić családból származó Vukčić Hervoja nagyvajda volt. A vajdai cím önmagában katonai vezetőt jelentett. Hervoját még I. Tvrtko király tüntette ki nagyvajdai címmel, mely elsődlegesen uralkodói kegynek számított. Tvrtko halálát követően a nagyvajdai méltóság alatt hadvezéri vagy főkapitányi tisztet lehet érteni.³¹ A nagyvajdai cím ereje függött viselőjének emberi jellemétől, vagyonától és hatalmától.

Dabiša István bosnyák király (1392–1395) igyekezett elődje, Tvrtko király által szerzett dalmát-horvát területek felett fenntartani hatalmát. A tervét Nápolyi László növekvő hatalma és Hervojával³² fenntartott jó kapcsolata hiúsította meg. Emellett a török nyomasztó közelsége is arra a döntésre vezette Dabišát, hogy a Magyar Királlyal keressen kapcsolatot.³³ A magyar érdekek érvényesülése látszott, amikor Hervoja 1393. augusztus 23-án hűséget fogadott Zsigmondnak és feleségének, Mária királynőnek.³⁴ Az okot Ná-

²⁹ Fejér X/2. 418–423. CCXLVII. sz. – Engel Pál: A török–magyar háborúk első évei 1389–1392. In: Csukovits Enikő (szerk.): Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* (Milleniumi magyar történelem: Historikusok) Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 568.

³⁰ Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem i. m. 20–21.; Tardy Lajos: *Régi magyar követjárások Keleten.* (Kőrösi Csoma kiskönyvtár 11.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971. 13–14.

³¹ Vjekoslav Klaić: *Bosznia i. m.* 229.; Thallóczy Lajos: *Bosznia története.* Budapest: Magyar Királyi Nyomda, 1900. 27–28. – Hervoja 1380-tól 1404-ig viselte a nagyvajdai címet, melyet még I. Tvrtko bosnyák királytól nyert. Vö. Thallóczy Lajos: Tvrtko király oklevele Hervoja nagyvajdasága felől. *Magyar Könyvszemle* ÚF 5, No. 2 (1897): 166.

³² Nápolyi László 1391. július 17-én nevezte ki Hervoja vajdát dalmát-horvát bánná (ZsO I. 238. 2148. sz.). 1392. október 15-én kiadott levelében is dalmát-horvát bánként van említve a vajda (ZsO I. 287. 2642. sz.).

³³ Vjekoslav Klaić: *Bosznia i. m.* 214–220.

³⁴ ZsO I. 336. 3044. sz.

polyi László térségben mutatott politikai erőtlenségében és Hervoja haszonvágában kell keresni. Ezt követően Zsigmond 1394-ben Diakóváron megegyezett Dabiša Istvánal. A megállapodás legfontosabb pontja, hogy Dabiša halála után Zsigmond kapja a bosnyák koronát. Zsigmond 1395-ben nem tudta érvényesíteni jogát a bosnyák trónra, ugyanis más, országos ügyek kötötték ekkor le – délen Havasalföld, északon a lengyel betörés. A másik ok az volt, hogy a bosnyák belpolitikát uraló főurak igyekeztek elkerülni a magyar koronától való függést. Ennek is köszönhető, hogy Dabiša halála után felesége, Gruba Ilona (1395–1398), mint régens vette át Bosznia fölött az irányítást.³⁵ Ilona három éves uralkodása alatt igyekezett távol tartani magát a szomszédos országok ügyeitől és a bosnyák belpolitikára koncentrálni. Politikáját és hatalmát garantálták az őt megválasztó főurak, közöttük Hervoja is, egészen 1398-as leváltásáig.³⁶

Miért kellett külön figyelmet szentelni a bosnyák eseményeknek? Az tény, hogy Zsigmondnak a török kérdés mellett nem lehetett ideje a boszniai problémákkal is foglalkozni. De 1398-ban kénytelen volt újra Bosznia felé fordítani figyelmét, mivel Hervoja nagyvajda, megnövekedett hatalmát kihasználva, megfosztotta Ilonát trónjától és saját emberét, Osztója Istvánt (1398–1404) emelte arra.³⁷ Ezt még bosnyák belpolitikai ügynek is lehetne tekinteni, bár Zsigmond a már említésre került diakóvári egyezmény alapján sérelmezhetett a történeteket. A magyar fellépés nem is váratott magára, de az oka legkevésbé az előbbi egyezmény lehetett, sokkal inkább Hervoja külpolitikája. Feltételezhetően Ilona békésebb politikája akadályozhatta Hervoja újjáéledő nápolyi és török kapcsolatait, ezért vesztette el trónját. Bosznia Zsigmond uralkodásától kezdve nagy hatást gyakorolt a magyar belpolitikára, hiszen egykor Boszniában talált menedékre az 1387-ben induló és 1394-ben véres megtorlással végződő Zsigmond elleni Horváti-lázadás. A magyar trón megszerzésével 1409-ig próbálkozó, Nápolyi László – aki apja, II. (Kis) Károly (1385–1386) révén tartotta igényét a koronára³⁸ – szintén bosnyák földön talált támogatókra.

Hervoja 1398-ban ismét Nápolyi László pártjára állt, és segítséget kívánt nyújtani neki a magyar trón megszerzésében.³⁹ Ez utóbbi is nagy kihívás, de Zsigmond szá-

³⁵ Vjekoslav Klaić: *Bosznia i. m.* 225.; Eusebius Fermeđzin (szerk.): *Acta Bosnae, potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.* (Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium 23.) Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1892. 58. CCXCIX., CCCII. sz.; ZsO I. 506. 4575. sz., 526. 4768. sz., 527. 4781. sz.; Thallóczy Lajos: *Bosznia i. m.* 25.

³⁶ Hervoja vajda mellett még Hranic Sandalj humi vajda és Radinović Pál kenéz is biztosította Ilona hatalmát Vjekoslav Klaić: *Bosznia i. m.* 225.

³⁷ Benda Kálmán (szerk.): *Magyarország i. m.* I. 235.; Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon, 1387–1437.* Budapest: Gondolat Kiadó, 1984. 110.

³⁸ Kristó Gyula (szerk.): *Magyarország vegyesházi királyai 1301–1526.* Szeged: Szukits, 2003. 77–84. (A vonatkozó részt Süttő Szilárd írta.)

³⁹ Hervoja Nápolyi László pártján ált 1392-ben és innen tért meg Zsigmond hűségére valamikor 1393–1394 fordulóján (Vjekoslav Klaić: *Bosznia i. m.* 216–220.).

mára nagyobb veszélyt jelenthetett a nápolyi király kapcsolata a törökkel. Ugyanis László 1392–1393-as próbálkozása alkalmával minden eszközt bevetve a magyar koronáért még a török szultán lányának kezét is megkérte.⁴⁰ Az események szempontjából ez kiemelkedően fontos, mivel mutatja László elszántságát, mellyel a magyar trónért harcolt. Pontosán nem lehet tudni, hogy a nápolyi király leánykérése mennyi nyilvánosságot kapott – a velencei kormányzótanács tudott róla⁴¹ – de a kapcsolattartás a törökkel ismeretes lehetett. Zsigmond ezért nem tudhatta, hogy ellenfele egykori kapcsolataiból mennyit tudott fenntartani, és mit várhat újbóli feltűnésétől. A magyar külpolitika a török kérdéssel és Bosznia újbóli zűrzavaros helyzetével nézett szembe. Ez összességében tette bizonytalanná Zsigmond további déli, balkáni politikáját.

A török már 1398 januárjában megjelent a magyar határok közelében, de ekkor még Bosznia volt a célpont. A támadás vezetője Bajazed fia („filius Pazayt”), aki a források szerint szláv („sclavorum”) csapatokkal kiegészülve tört Boszniára.⁴² A szláv kifejezés alatt valószínűleg a szerbeket kell érteni, akik az 1389-es rigómezei ütközet óta az oszmánok vazallusai voltak.⁴³ A pusztítás mellett a törökök jelentős embertömegeket is elhurcoltak rabszolgának.⁴⁴ A bosnyákokat ért támadásra reagálhatott a Magyar Királyság is. Az első perhalasztás január 15-én kelt a török elleni hadsereg felállítása,⁴⁵ majd február 16-án a török elleni hadjárat,⁴⁶ 19-én pedig az alsó végeken teljesített szolgálat miatt történt ugyanez.⁴⁷ Április 16-án még a hadjárat miatt rendel el Zsigmond halasztást.⁴⁸ A török hírére történő mozgósítást óvintézkedésnek lehet tekinteni, nagyobb összecsapásról és ellenséges betörésről nem szólnak a források. De azt, hogy kisebb rabló csapatok nem érthették el a magyar határokat, könnyelműség lenne kijelenteni.

⁴⁰ Wenzel Gusztáv (szerk.): *Magyar diplomacziái emlékek az Anjou-korból*. I–III. köt. (Monumenta Hungariae historica IV/1–3.) Budapest: MTA, 1874–1876. III. 720. 444. sz., 742. 461. sz.

⁴¹ Uo. III. 742. 444. sz.

⁴² Erről egy 1398. január 13. kelt oklevél beszél „magna quantitate Turchorum et sclavorum intravit Bossinam et fuit depraedatus” – Medo Pucić: *Spomenici srbski od 1395 do 1423 to jest pisma pisana od Republike Dubrovačke*. I–II. köt. Belgrad, Knygopečatna Knážestva srbskog, 1858–1862. I. Primj II.

⁴³ A rigómezei vereséget követően a szerb uralkodó, Lazarevics István (1389–1427) kénytelen volt elfogadni a török fennhatóságot. Ennek megfelelően minden jelentősebb hadjáratára elkísérte a szultánt – ide értve a nikápolyi csatát is. A szerb csapatok a török hadseregen belül elkülönülve, elit egységként voltak számon tartva. Később, az Oszmán Birodalom számára súlyos vereséggel véget érő 1402-es ankarai ütközetben is jelen volt Lazarevics és lovassága.

⁴⁴ Vjekoslav Klaić: *Bosznia i. m.* 226. 2. jegyz.

⁴⁵ „nobis propter motum presentis exercitus contra Turcos habitum” – Tadeus Smičiklas (szerk.): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I–XVIII. köt. Zagrabiae: Ex Officina Societatis Typographicae, 1904–1990. XVIII. 311. 206. sz.

⁴⁶ ZsO I. 573. 5189 sz.

⁴⁷ Uo. I. 5190. sz.

⁴⁸ Uo. I. 581. 5277. sz.; „propter presentem nostram expeditionem exercitualem” – *Zichy V.* 61. 58. sz.

A töröktől való félelem nagyságát mutathatja, hogy maga Zsigmond is a térségben tartózkodott 1398 elején.⁴⁹ Jelenlétének kettős célja lehetett. Egyfelől egy esetleges török betörés alkalmával személyesen kívánt serege élére állni. Másfelől figyelemmel kísérelte a boszniai eseményeket, s ezzel a térség politikájának alakulását is. Ez utóbbit erősíti Zsigmond Bosznia ellenes lépése, amely megmagyarázza országának délvidéki eseményeit a következő évekre.

Fellépés Bosznia ellen

Zsigmond a török támadás közvetlen veszélyének enyhülése ellenére továbbra is a déli végeken maradt. Bizonyára a boszniai események kötötték le figyelmét, hiszen ekkor láthatott egyrészt alkalmas pillanatot érdekei érvényesítésére, másrészt aggasztó jeleket is – Nápolyi László újbóli feltűnésében.⁵⁰ Ráadásul a török támadás megrendítette Ilona hatalmát. Ennek volt az eredménye, hogy ezen év májusában Hervoja vezetésével a főurak Ostoja Istvánt⁵¹ választották meg királynak. Ezzel a királyi cím tovább gyengült és névlegessé vált, hiszen a valódi hatalmat Hervoja gyakorolta Bosznia felett.

Zsigmond 1398-as Bosznia ellenes akciója ismert, de részletes elemzése még nem történt meg. A magyar hadjárat rekonstrukcióját a perhalasztások mellett Zsigmond itineráriuma is segíti. A hadjáratra való felkészülés már nyár elején megkezdődött, ezt bizonyítja Zsigmondnak június 2-án Trau városához írt levele, melyben számszeríjások küldésre szólítja fel a várost. A levélből egyúttal kiderül a katonai akció tervezett iránya is, Traunak Dubica felé kellett küldenie a kért csapatokat.⁵² Zsigmond támadási útvonala Orbászvásárhely vára felé irányult. Az irányt Hervoja terjeszkedése szabhatta meg, ugyanis Dubica és Orbász vármegyék a Magyar Királyság instabil részét alkották. A két szóban forgó megye a Száva és annak mellékfolyója, az Una alkotta háromszögben helyezkedett el. Északról és nyugatról Magyarországgal, délről és keletről a Boszniai Királysággal volt határos.

Orbász vára valamikor 1398 elején kerülhetett Hervoja fennhatósága alá.⁵³ A király vezetésével a magyar hadak július második felében Orbász vármegyében voltak.⁵⁴ Orbászvásárhely vára alól augusztus közepén vonulhattak vissza. Zsigmond augusztus 13-án írt levele még a vár melletti táborban kelt. Augusztus 17-én már a

⁴⁹ Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria i. m.* 74–75.

⁵⁰ Engel Pál: A 14–15. századi bosnyák-magyar kapcsolatok kérdéséhez. In: Csukovits Enikő (szerk.): *Engel Pál: Honor, vár, ispánság i. m.* 503.; Teke Zsuzsa: Zsigmond és Raguz. In: Neumann Tibor – Rác György (szerk.): *Honoris causa i. m.* 413.

⁵¹ Benda Kálmán (szerk.): *Magyarország i. m.* I. 235.; Mályusz Elemér: *Zsigmond i. m.* 110.

⁵² Fejér X/2. 563–565. CCCI. sz.; ZsO I. 589. 5342 sz.

⁵³ Engel Pál: *Bosnyák i. m.* 506.

⁵⁴ Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria i. m.* 75.

Dubica megyei Gredára, és még aznap Dubica várába érkezett a király.⁵⁵ Ez a sietség nagy erejű ellentámadást feltételez Hervoja és serege részéről, ami nem merülhetett ki Orbász várának felszabadításában. Az a tény, hogy a király egy napon – augusztus 17-én – kiadott okleveleinek két keltezési helye van, nagyfokú sietséget mutat. Bebek Imre dalmát-horvát és szlavón bán (1402) és vránai perjel (1392–1404) 1402. július 10-én kelt levelében foglaltak szerint, miután Zsigmond elhagyta Gredát, Hervoja elfoglalta Dubica vármegyét.⁵⁶ A tartózkodási helyekből látható, hogy a király egy napot sem töltött az előbb említett településen, ebből feltételezhető, hogy Hervoja közvetlenül üldözhatta Zsigmondot és seregét. A magyar hadakat nagyobb támadás, vagy az ellenség közeledte és annak nagy száma kényszeríthette visszavonulásra. Az itinerárium alapján Zsigmond következő, bizonyított tartózkodási helye Kutina augusztus 23-án.⁵⁷ Bebek Imre leveléből kiindulva okkal feltételezhető, hogy Zsigmond Dubicából is igyekezett továbbállni, ha nem is 17-én, de nem sokkal később biztosan, hiszen Hervoja serege közel lehetett. Klaić kutatása szerint „Hrvoja pedig utána [Zsigmond] nyomult a Dubica zsupánságba és ezen, a Száva és Una közt elterülő háromszöget a boszniai államhoz csatolta”.⁵⁸ Dubica vármegyének ama kisebb része, mely az Una folyón átnyúlik Szlavóniába, valószínűleg magyar fennhatóság alatt maradt. A források nem beszélnek arról, hogy Hervoja vagy serege átlépte volna az Una folyót, amely ezután a természetes határt képezte a Magyar Királyság szlavón és horvát területei valamint Bosznia között. Bizonyára nem alaptalan feltevés, hogy a bosnyák törekvések a két állam határát a Száva és az Una folyó vonalában határozták meg.

A hadjárat kapcsán szólni kell a résztvevő személyekről. A rendelkezésre álló források azonban szűkszavúan nyilatkoznak. Az a tény, hogy Zsigmond személyesen részt vett benne, már feltételezi, hogy a királyi bandérium is jelen lehetett, bár létszámban erősen megcsappant 1396-ban. Ezt igazolja Zsigmond 1398. augusztus 17-én kelt hasasztó levele, melyet udvari lovagja, Bátmonostori Töttös László részére állítatott ki, aki a király táborában volt.⁵⁹ A források közül kiemelendő Zsigmond Trau városához intézett levele. Ennek kapcsán valószínűsíthető, hogy traii gyalogos csapatok is részt

⁵⁵ Uo. 75.; ZsO I. 599. 5438., 5437. sz.

⁵⁶ „tamen quia mox post vestre celsitudinis de ipsa Greda recessum, proditionis filius Herwoya wayvoda cum ceteris sibi adherentibus Boznensibus comitatum de Dubicha manu violenta indebite occupans” – Thallóczy Lajos – Horváth Sándor (szerk.): *Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710.* (Monumenta Hungariae historica 36. = Codex diplomaticus partium Regno Hungariae adnexarum 3.) Budapest: MTA, 1912. 122. LXXXII. sz.; Eusebius Fermendžin (szerk.): *Acta i. m. 66., CCCLIV. sz.*

⁵⁷ Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria i. m. 75.*

⁵⁸ Vjekoslav Klaić: *Bosznia i. m. 232.*

⁵⁹ 1398. augusztus 17., Dubica: „Ladislaus filius Ladislai filii Tytheus de Bathmonostora aule miles nostre in continuis arduis negociis nostre maiestatis” – *Zichy V. 84. 75. sz.* Ez mutatja, hogy a királyi bandérium is jelen lehetett. Azt, hogy mekkora létszámban, nem lehet pontosan tudni.

vettek a hadjáratban. A levélben számszeríjászok („balistis”) vannak említve, de ezek mellett más fegyverzetű egységek is felvonulhattak. Az előbbieket mellett a forrás lovasokról („equis”) és lándzsásokról („hasta”) is említést tesz.⁶⁰ A felsoroltak mellett könnyelműség lenne nem feltételezni azt – jóllehet források nem erősítik meg –, hogy a magyar király más városok segítségét, továbbá egyes megyék csapatait is igénybe vehette.

A *Magyarország történeti kronológiája* szerint a hadjárat 1398. július–augusztus hónapban történt.⁶¹ Zsigmond július 20-tól augusztus 13-ig tartózkodott Orbász vára közelében.⁶² Ez teljes bizonyossággal a Bosznia elleni háború első felét lefedő időszak. A katonai kudarc és az év további eseményeinek tanúsága szerint Zsigmond nem tudta érvényesíteni érdekeit Boszniával szemben. Október végéig maradt a déli végeken,⁶³ de katonai hadműveletben már nem vett részt. A harcok – melyek jellege elsősorban határvédelmi lehetett – Zsigmond távoztával is folytatódtak. Perhalasztásokat adtak ki szeptember 18-án,⁶⁴ november 4-én,⁶⁵ 6-án⁶⁶ és 8-án,⁶⁷ december 18-án⁶⁸ és a következő év januárjának 20-án⁶⁹ és 21-én,⁷⁰ ezekben a Bosznia felé irányuló katonai akció („in regium exercitum versus Boznam motum”) és a végek védelmében való elfoglaltság („in servitiis et custodia confiniorum regni nostri partium inferiorum”)⁷¹ szerepelt okként. Az utóbbi megjelölés a bosnyák határ mentére értendő, főleg a fentebb elmondottak alapján. A rendelkezésre álló forrásokból kitűnik, hogy a Boszniával kialakult 1398-as katonai konfliktus, július elejétől egészen a következő év elejéig elhúzódott. Változó intenzitású események határozhatták meg ezt az időszakot. Biztosra vehető harci cselekmény csupán július és augusztus hónapban történhetett. Zsigmond nyári fellépését leszámítva nagyobb fegyveres összecsapásról nincsenek információink, bár kisebb határ menti konfliktusok a már említett források tanúsága alapján elképzelhetők.

⁶⁰ Fejér X/2. 563. CCCI. sz.

⁶¹ Benda Kálmán (szerk.): *Magyarország i. m.* 235.

⁶² Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria i. m.* 75.

⁶³ Uo. 76.

⁶⁴ „eo quod ipsum versus partes Bozne asserantur exercitualmente fore profecturum” – Tadeus Smičiklas (szerk.): *Codex diplomaticus regni Croatiae i. m.* XVIII. 405. 283. sz. .

⁶⁵ „eo quo Regium exercitum versus Bosnam iussit militatum” – Fejér X/2. 618. CCCXXIV. sz., ZsO I. 612. 5557. sz.

⁶⁶ ZsO I. 612. 5561. sz.

⁶⁷ Uo. I. 5568. sz.

⁶⁸ „presentis exercitus contra Baznem” – Tadeus Smičiklas (szerk.): *Codex diplomaticus regni Croatiae i. m.* XVIII. 405. 283. sz.

⁶⁹ 1399. január 20.: „in presentem regiam expeditionem versus regnum Bozne fiendam asserat se fore profecturum” – uo. XVIII. 411. 290. sz.

⁷⁰ 1399. január 21.: „propter motum presentis exercitus regii contra Boznam habitum” – uo. XVIII. 412. 291. sz.

⁷¹ ZsO I. 613. 5568. sz.

Összegzés

A nikápolyi csatát követően Zsigmondnak nem sikerült újabb támadó hadjáratot megszerveznie a török ellen. Sem a diplomáciai, sem a belpolitikai helyzet nem kedvezett a tervének. Az 1397-es események jól mutatják, hogy az a sztereotípa nem állja meg a helyét, amely szerint Zsigmond a 1396-os csatavesztést követően azonnal a defenzív politikába menekült. A szövetségkeresés és a mozgósítás mutatja Zsigmond elkötelezettségét a törökkel szembeni támadó politika irányában.

Zsigmondnak a nikápolyinál kisebb, de súlyos vereséget kellett elkönyvelnie Boszniában, amely területi veszteséggel is járt a királyság számára. E területek, miként arról már szó esett, politikailag instabilnak számítottak, de Zsigmond sikertelen hadjárata és a bosnyák fellépés egy időre eldöntötte Orbász és Dubica megyék sorsát. Ezek a területek csak később kerültek újból magyar fennhatóság alá – Dubica 1402-ben,⁷² Orbász 1413-ban.⁷³ A Magyar Királyság és Bosznia között 1398 őszén már természetes határként húzódott a Száva és annak mellékfolyója, az Una.

A vereségen túl megmutatkozott a magyar Délvidék pillanatnyi hadiállapota is. A rendelkezésre álló források tanúsága szerint nem történt kísérlet az említett vármegyék gyors ellentámadás keretében történő visszavételére. Ez mutatja, hogy Zsigmondnak a magyar érdekek érvényesítésére sem politikailag, sem katonailag nem volt ereje. A balkáni helyzet és a török fokozott jelenléte nem tette lehetővé a magyar diplomáciai törekvések érvényesülését. Az 1398-as Bosznia elleni fellépés hosszú időn keresztül az utolsó olyan katonai akció volt, amely a magyar törekvések érvényesítésének céljából indult déli állam ellen. A következő években egészen 1402-ig a magyar katonapolitika a védelemre rendezkedett be a déli határok mentén.

⁷² Thallóczy Lajos – Horváth Sándor: *Alsó-szlavóniai okmánytár i. m.* 122. LXXXII. sz.

⁷³ Engel: *Arch.* I. 162.; Engel Pál: *Bosnyák i. m.* 506.

**CHANGES IN THE SOUTHERN BORDERLINE AFTER NICOPOLIS:
THE HUNGARIAN MILITARY CAMPAIGNS OF 1397 AND 1398**

The purpose of the study is to analyze the military campaigns between 1397 and 1398 in the southern part of the Hungarian Kingdom. After the battle of Nicopolis (1396) the military situation became more complex. Sigismund of Luxemburg, the king of Hungary (1387–1437) was not aware of the Ottoman plans. Sigismund believed that the Ottomans are trying to profit from the victory at Nicopolis and will continue their campaign in the Balkans. But Bayezid I (1389–1403), the sultan of the Ottoman Empire had a more important enemy in Asia at that time. Therefore the Bayezid did not start any major offensive in the Balkans at that time. It does not mean however that there were no military campaigns in the Southern Ends of Hungary. Minor Ottoman and Serbian troops continued attacking and ravaging this region.

The reason of the first military action in the Southern Ends after the battle of Nicopolis was a conflict between King Sigismund and Hervoja, the voivode of Bosnia, in 1398. The aim was to recapture of the castle of Vrbas (Orbász). But Hervoja soon received successful help consequently Sigismund was forced to retreat from the castle. After this failure, the new boundary between the two countries was the River Una and Sava.

Keywords Political relations, military history, voivodeship of Bosnia, Ottoman–Hungarian relations, Hungarian–Bosnian relations

INCZE JÁNOS

Luxemburgi Zsigmond városzálogosításai

SEGESD ÉS BÁRTFA ESETE

LUXEBURGI ZSIGMONDOT MÁR a kortársai is gyakori anyagi nehézségekkel küszködő uralkodóként tartották számon.¹ Folyamatos pénzinségét gyakran kölcsönök vagy zálogosítások útján próbálta enyhíteni. A Cseh Királyságban zálogosításai eredményeképpen utóda szinte a fizetésektelenség határára jutott;² uralkodása idején a Német-római Császárságban is addig nem ismert méreteket öltött a birodalmi városok elzálogosítása.³ Zsigmond magyarországi zálogosításairól sajnos keveset lehet tudni. A Szepesség esete a legismertebb,⁴ ezen kívül a témához a legutóbbi, érdemben hozzászóló munkák a múlt század harmincas éveiben születtek,⁵ azonban e tanulmányok sem összpontosítottak kifejezetten Zsigmond zálogosítási tevékenységére. Annak ellenére, hogy jól ismertek e zsigmondi politika hatásai a német és a cseh területeken, máig rengeteg a megválaszolatlan kérdés a magyarországi következményeivel kapcsolatban.

- ¹ Egy korabeli anekdota szerint Zsigmond nem tett egyebet, mint csak az adósságait szaporította. Daniela Dvořáková: *A lovag és királya: Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond: képek és történetek egy középkori magyar nemes életéből*. Pozsony: Kalligram, 2009. 25. Eberhard Windecke szerint Zsigmondot saját testvére, Vencel is kritikával illette zálogosításai miatt. Wilhelm Altmann: *Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*. Berlin: R. Gaertners Verlagsbuchhandlung, 1893. (pars 63) 57.
- ² Jörg K. Hoensch: *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437*. München: Beck, 1996. 516.
- ³ Uo. 510.
- ⁴ Erről legutóbbi munka: Henryk Ruciński: *Polityczne dzieje Spisza w późnym średniowieczu*. In: Martin Homza – Stanisław A. Sroka (szerk.): *Historia Scepusii*. I. köt. Bratislava: Katedra slovenských dejín UK FiF Bratislava, 2009. 342–349.
- ⁵ Rázsó Gyula munkája a zsoldosságról ugyan 1962-ben jelent meg, de ő ebben Deér Józsefnek az uralkodói kölcsönökről és zálogosításokról szóló megállapításait követi. Zsigmond magyarországi zálogosításaival kapcsolatos lényeges megállapítások Lederer Emmának és Deér Józsefnek köszönhetőek. Deér József: *Zsigmond király honvédelmi politikája*. Pécs: Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1936.; Lederer Emma: *A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000–1458)*. Budapest: Kovács J., 1932.; Rázsó Gyula: *A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusai Magyarországon a 14–15. században*. *Hadtörténeti Közlemények* 63, No. 1 (1962): 160–217.

A városzalogosítások esetében még több a homályos pont, annak ellenére, hogy több munkában is olvasható, hogy Zsigmond zálogba adott egy bizonyos várost. Arra viszont már nem kapunk választ, hogy ez konkrétan mit is jelentett, ténylegesen mit adhatott zálogba az uralkodó. E téma azért is különösképpen érdekes, mivel nemhogy az nem ismert, miként valósult meg mindez, de azt sem lehet pontosan tudni, hogy ez az uralkodói gazdaságpolitika mennyire volt hatással az adott település életére, esetleg befolyásolta-e annak fejlődését. Jelen írás ezekre a kérdésekre keresi a választ, valamint arra is kitér, hogy a zálogba vevő a zálogosítással milyen hatalmat kaphatott a településen. E kérdéseket két esettanulmányon, Bártfa és Segesd példáján keresztül vizsgálom. A két település kiválasztásában fontos tényező volt földrajzi fekvésük. Az ország egymástól távol lévő pontjain helyezkedtek el, az egyik északon, a lengyel határhoz közel, a másik az ország belső részén, a Balatontól délre. A másik fontos szempontot a rendelkezésre álló forrásanyag jelenti. Bár túlzás lenne azt állítani, hogy mindkét eset bővelkedne forrásokban, azt azért érdemes hangsúlyozni, hogy mindkét esetben vannak olyan adatok, amelyek a zálogosítás egy-egy érdekes mozzanatát világítják meg. A zálogba vevők is különbözőek voltak a két város esetében: az egyiket egy magyar főúr, a másikat pedig egy lengyel nemes vette zálogba. Mindezek mellett a két eset Zsigmond városzalogosításainak két eltérő módját is bemutatja.

Segesd: egy királynéi központ zálogba adása

Ahhoz, hogy fel lehessen mérni, hogy a zálogosításnak milyen következményei voltak a településre nézve, előbb ismertetni kell annak jogi helyzetét. Segesd egy nagy kiterjedésű királynéi uradalmi központ volt,⁶ amelyet a királynék mellett gyakran maguk az uralkodók is szívesen látogattak. Források hiányában nem ismert pontosan a jogi helyzete, azonban néhány oklevél közvetetten utal a város kiváltságaira. Az első ilyen dokumentumot 1248-ban adták ki, amelyben Mária királyné azokat a kiváltságokat adta a horvátországi Verőce *hospeseinek*, amelyekkel a segesdiek rendelkeztek. A forrás szerint a verőcei telepések kötelesek voltak az oklevél kibocsátása után évente 40 márkát fizetni, valamint részletezte a többi beszolgáltatást is.⁷

⁶ Zsoldos Attila szerint az uradalom már a 11. században kialakulhatott, ám ispánsággá csak 1200 körül szervezték át. Zsoldos Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában.* (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Budapest: MTA, 2005. 41.

⁷ „singulis annis ratione census quadraginta marcas in monetis domini Regis cum eadem celebritate secundum magis et minus, sicut se qualitas temporis obtulerit, in festo Sancti Michaelis homini nostro ad hoc a nobis constituto soluere teneantur; preterea ratione victus annuatim nobis debent dare sexcentos panes, sex boues pascuales, centum panes, vinum sexaginta cubulos quatuor palmarum.” – Wenzel Gusztáv: *Árpádokori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus.* I–XII. köt. Pest: MTA, 1860–1874. II. 202–204. 128. sz., DL 33 406.

A következő Segesd történetéhez köthető hasonló jellegű oklevél 1405-ből való, amikor Zsigmond király Csurgó mezővárosának adta azokat a jogokat, kiváltságokat, jövedelmeket, joghatóságot és feltételeket, amelyek alatt a segesdi polgárok és lakosok éltek.⁸ A Segesd jogi helyzetére utaló utolsó dokumentum eltér az előző kettőtől. Ebben az 1393-ban kibocsátott oklevélben Zsigmond a segesdi polgárokhoz, telepesekhez, néphez, bíróhoz és esküdtekhez intézi szavait.⁹ Mindezek az adatok a város önkormányzatiságának a létrejöttére utalnak, ám azt nem árulják el, hogy ez pontosan mekkora hatalmat és milyen jogkört jelentett, továbbá azt sem, hogy a város milyen kiváltságokat tudhatott magáénak. Segesd egyházi státuszáról több az információ, hisz az ország exempt egyházai közé tartozott. Egyik, a zálogosítás évében (1389) kiadott oklevélben kihangsúlyozták, hogy a település egyháza egyenesen az esztergomi érsek alá volt rendelve, a segesdi plébánosnak egyedül az esztergomi érsek zsinatán kellett részt vennie.¹⁰

Segesd zálogba vevője, Zámbó Miklós, egy középnemesi családból származó, később különböző országos méltóságokat elnyerő főúr volt. Zámbó I. (Nagy) Lajos (1342–1382) uralkodása idején egy sor fontosabb tisztséget kapott. A legfontosabbat ezek közül, a tárnokmesterséget, amelyet két alkalommal is betöltött (1382–1384 és 1385–1388 között), Zsigmondtól nyerte el. Segesd zálogba vétele Zámbó tudatos döntése lehetett, hisz már a zálogosítás előtt (1389) különböző birtokokkal rendelkezett a megyében, sőt a segesdi uradalom szomszédságában is. Már 1377-ben a két közeli, egyaránt Atád nevű település közül megvásárolta az egyiket (l. 1. melléklet),¹¹ és ugyanabban az évben megszerezte a Somogy megyei Egyházasgamás birtokát is az uralkodótól adományként.¹² Sőt, a megye Told nevű településén 1384-ben pálos kolostort alapított, ahol később, halála után eltemették.¹³ Mindezek alapján Segesd zálogba vétele Zámbó birtokszerzési törekvésének a folytatása lehetett.

⁸ „omnibus Juribus, Consuetudinibus, gratiis, libertatibus, commoditatibus, exemptionibus, honoribus, priuilegiis, Jurisdictionibus, Judiciis et generaliter vniuersis et singulis conditionibus, quibus oppidum nostrum Segusd vocatum, Comitatu in praedicto existens, ciuesque et habitatores eiusdem vtuntur, reguntur, et gubernantur, atque gaudent quibusuis vocabulis exprimantur” – Fejér X/4. 389–390. CLXXXI. sz.

⁹ „fidelibus suis iudici iuratis ac uniuersis civibus hospitibus et populis de Segesd” – DL 100 256.

¹⁰ „Segesdino [...] ecclesiarum predictarum nullum alium preter ipsum archiepiscopum in eorum superiorem habere [...] et eidem [...] tamquam eorum immediato superiori [...] obedientiam [...] exhibere ac ad sinodum eiusdem [...], quotiens illam per ipsum [...] celebrari contingeret, accedere et procuracionibus legatorum ac provisionibus nunciorum sedis apostolice persolvendis et aliis oneribus supportandis contributionem debitam facere consueverant” – Kumorovitz L. Bernát: *Budapest történetének okleveles emlékei (1382–1439)*. III. köt. Budapest: BTM, 1987. 36–37. 87. sz.

¹¹ „possessionem eorum Athad nuncupatam, in Comitatu Symighiensi existentem, cum omnibus suis vtilitatibus et pertinencys vniuersis, [...] prefato Magistro Nicolao Zambo pro mille florenis [...] dederunt, tradiderunt, et vendiderunt.” – Fejér IX/7. 599–600. LXIII. sz.

¹² DL 8780.

¹³ Romhányi F. Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest: Pytheas, 2000. 68.

Magára az ügyletre 1389. június 22-én került sor, amikor az uralkodó 10 771 aranyforintért zálogba adta Segesdet tizenegy, az uradalomhoz tartozó,¹⁴ valamint két, másik megyében lévő faluval együtt.¹⁵ A zálogosítás valójában egy csereügylet keretén belül valósult meg: az ifjú Garai Miklós Apácasomlyót akarhatta megszerezni, ezért váltotta ki Zsigmond a zálogból Segesddel a várat.¹⁶ A zálogösszeg magába foglalta Apácasomlyó zálogosítási összegét (8 200 Ft), valamint 2 571 forintnyi kölcsönt. Az ügylet végső összegéhez még hozzáadódott Apácasomlyó felújításának az értéke is, amelyet nem foglaltak bele a szerződésbe.¹⁷ Segesdet az uralkodó az összes tartozékával zálogosította el¹⁸ – a város és a falvak kegyúri jogával együtt.¹⁹ Mivel az uradalom királynéi központ volt, ezért az oklevél szerint az uralkodó a királyné beleegyezésével adta zálogba.²⁰

Források hiányában nehéz kideríteni, hogy mekkora összeget tett ki Segesd évi adója, illetve hogy mennyi volt az uradalomból származó jövedelem a zálogosítás idején. Ennélfogva azt is nehéz felmérni, hogy mennyire lehetett előnyös az ügylet Zámbo Miklósnak. Ismét csak közvetett forrásokból lehet valamit megtudni, ám nem az uradalom jövedelmezőségéről, hanem csupán a jövedelmek típusáról. Egy 1394-es oklevél arról tudósít, hogy Zámbo segesdi birtokán Prodavizi Mikcs kárt okozott az adók, vámok, termés és jövedelmek behajtásában.²¹ A segesdi birtok területén két vám létéről is van információnk. Már a zálogosítási oklevél említi egy vámszedőhelyet Belcsőn,²² emellett egy másik az egyik Atádon létezett.²³ A vámok mellett Zámbo

¹⁴ Ezek a települések ma mind Somogy megyében találhatóak. Az oklevél a következő településeket sorolja fel: Aranyas (Aranyospuszta), Achad (Magyaratád), Barath (Győrújbarát), Boorch (Barcs), Belchew (Belcsa, ma már nem létezik, Barcs közelében volt), Bolhass (Bolhás), Csakany (Csákány), Gesstenye (ma Segesd része), Wthwes (Ötvöskőny), Sabass (Szabás), és Visoncha (Csokonyavisonta). DL 100 237., vö. ZsO I. 133. 1071. sz.; Csánki II. 566–707.

¹⁵ Ezek Dalmad és Somodor voltak, az előbbi ma Tolna megyében található Dalmand néven, míg az utóbbi Somogy megye része ugyanazzal a névvel. Somodorról I. Csánki II. 640., és Dalmadról: Uo. III. 408.

¹⁶ Mályusz Elemér szerint Garai ezzel a török támadásoknak kitett, az ország déli részén fekvő székhelyét akarta áthelyezni az ország belsőbb részeibe. Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest: Gondolat, 1984. 36.

¹⁷ „reformatione et recuperatione ipsius castris Appachasomlow [...] nobis magnificus vir dominus Nicolaus de Gara banus Machoviensis fidelis noster oretenus vel per certas suas litteras informabit” – DL 100 237.; ZsO I. 133. 1071. sz.

¹⁸ „opidum nostrum Segesd apellatum cum universis suis pertinentiis et presertim villis” – uo.

¹⁹ „ius patronatus quarumlibet ecclesiarum in ipsis opido et villis habitarum sub eisdem libertatibus et condicionibus sub quibus apud manus nostras regias hactenus extiterunt” – uo.

²⁰ „serenissime principis domine Marie dicti regni Hungariae regine consortis nostri precare prelatorumque baronum nostrorum exinde maturo prehabito consilio” – uo.

²¹ „et in exactione tributorum collectarum frugum et aliorum proventuum dicte possessionis Segesd eidem magistro Nicolao dampnum retulerat” – DL 7999.

²² DL 100 237.

²³ DL 100 270. A vámot a településen később is említik a források, így például 1452-ben: „similiter portiones eisdem in tributo possessionis Athad exigi solito omnium in comitatu Simigiensis [...] titulo pignoris possidendas” – DL 93 211. A két Atád közül az egyiket – ahogy már említettem – Zámbo megvásárolta, a

a segesdi piac jövedelméből is részesülhetett, amelynek létezéséről már 1374-ből van adatunk.²⁴ Mindezek mellett Zámbót – mint a kegyúri jog birtokosát – a segesdi egyházak jövedelmeinek egy része is megillette, ami az exempt egyházak esetében komolyabb jövedelemforrást jelenthetett.

Segesd város életében komoly változást jelentett a zálogosítás, hiszen 1393-ban az uralkodó megparancsolta a segesdieknek, hogy mindenben engedelmesskedjenek Zámbónak, az általa kivetett adókat rendszeresen fizessék.²⁵ Amennyiben ellenállást tanúsítanak, Zámbó úgy büntetheti őket, illetve úgy bánhat velük, mint saját jobbágyaival.²⁶ Ez a felhatalmazás a város jogainak nyílt megsértése volt, mivel Zámbó a település önkormányzatiságába kapott beleszólást, gyakorlatilag ő lett Segesd új ura. A tény, hogy az oklevelet négy évvel a zálogszerződés megkötése után adták ki, nem feltétlenül jelenti azt, hogy Zámbónak nem lehetett hasonló jogköre a szerződés megkötése pillanatától. Az egész ügy akár úgy is felfogható, hogy a zálogosítással Zámbó lett a földesura Segesdnek, amit a segesdiek nehezen akartak elfogadni, és ellenkezni próbáltak Zámbó hatalmával. Az ellenállásból kialakult konfliktus miatt kerülhetett az ügy az uralkodóhoz, aki a zálogosítás pillanatától kialakult helyzetet erősítette meg az 1393-as oklevelével.

Akárhogy is történt, az mindenképp biztosnak látszik, hogy az ügylet nemcsak Segesd városára volt nagy hatással, hanem az egész uradalomra is. Az 1389-es szerződéssel ugyanis a hosszú időn keresztül fennálló segesdi uradalom felbomlott, és Zámbó halála után egy sor újabb zálogosítás tárgya lett,²⁷ amíg 1417-ben az uralkodó azt a Marcaliaknak nem adományozta.²⁸ Az először Zámbó Miklósnak zálogba adott

másikat pedig Segesd zálogosításakor zálogba vette. Ráczy György szerint ebben az időben nem két, hanem három Somogy megyei Atádról szólnak a források. Ezek közül kettő volt a mai Nagyatád területén. Bősze Sándor (szerk.): *Nagyatád monográfiája*. I. Nagyatád: Önkormányzat, 2001. 67.

²⁴ „in vestre maiestatis presentiam in comitatibus foris conprovincialibus publice et manifeste [...] feria secunda in Segesdino” – DL 6190. Vö. Weisz Boglárka: Vásárok a középkorban. *Századok* 144, No. 6 (2010): 1441.

²⁵ „Nicolaum Zambo vel homines suos harum latores in vestri medium benigne acceptantes sibique in omnibus obedire obtemperare iudicioque eorundem astare datio collectas ac alias solutiones quas iidem super vos inposuerint iuxta libitum voluntatis prefati domini Nicolai Zambo extradare et plenarie amministrare debeatis renitentia et contradictione absque omni” – DL 100 256. vö. ZsO I. 316. 288o. sz.

²⁶ „vos et quemlibet vestrum iuxta suum velle iimo tanquam iobagiones suos proprios punire, dampnificare et penis debitis plectere valeat atque possit premissa auctoritate nostra mediante, aliud agere inpremissis nullatenus facere presumatis” – uo.

²⁷ Magyar Kálmán: *A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása: Egy királynéi központ a X–XVIII. században*. Kaposvár: Segesdi Községi Tanács, 1988. 33.

²⁸ A különböző zálogosítások eredményeképp az 1389-ben Segesddel tartozékként zálogba adott tizenegy falu száma lecsökkent, 1417-ben már csak öt település tartozott a segesdi birtokközponthoz: „quoddam opidum nostrum regale Segesd nuncupatum necnon quasdam possessiones nostras regales Gezhwnye, Bolhas, Barcz, Bwlchow et Aranyas vocatas in comitatu Simigiensi adiacentes et habitas” – DL 10 618., vö. ZsO VI. 285. 965. sz.

kegyúri jog is magánkézen maradt, a Marcaliak azt is megkapták az uralkodótól.²⁹ Segesd Zámbó Miklósnak való elzálogosítása nem volt hosszú időtartamú, ám nem azért, mert az uralkodó kiváltotta (ez amúgy sem volt jellemző Zsigmond zálogosítási politikájára). Az ok ennél drámaibb volt: az uralkodó visszavette, mindenféle fizetés nélkül. Zámbót ugyanis még halála előtt a kamarahaszna hűtlen kezelésével vádolta meg Kanizsai János esztergomi érsek, aki 1 200 forintot követelt Zámbótól, amit a déli határ védelmére kívánt fordítani.³⁰ Arról nincs információnk, hogy Zámbó bűnös volt-e vagy sem, de az bizonyosnak tűnik, hogy a vádak hatására az uralkodó lefoglalta a volt tárnokmester csallóközi birtokait, amelyeket még ugyanabban az évben épp Kanizsai Jánosnak adott zálogba.³¹ Annak ellenére, hogy Zámbó hosszú távra tervezhette a segesdi birtok használatát, hiszen még saját kúriát is birtokolt a városban,³² a települést a hozzá tartozó birtokokkal csak hat évig tarthatta zálogban a családja. Zámbó halála után,³³ 1395-ben özvegye visszaadta az uradalmat a királynak, amivel törlesztette elhunyt férjének az uralkodóval a kamarahaszna fizetése kapcsán kialakult tartozását.³⁴ Habár nem ismert pontosan, hogy Zámbó mennyi pénzt nyert a segesdi uradalomból évente, azt ki lehet jelteni, hogy hat év alatt nem térült meg a zálogszerződésbe foglalt összeg (10 771 Ft).³⁵ E rövid hatéves időszak viszont elegendő

²⁹ 1433-ban a segesdi ferences templom számára teljes búcsút eszközöltek ki. Magyar Kálmán: *A középkori Segesd i. m.* 75.

³⁰ „in mille et ducentis florenis auri de lucro camere nostre pro anno iam preterito eidem domino Johanni archiepiscopo provenire debentibus debitorie obligatur, de quibus sibi ad plurima nostra litteratoria edicta, eidem Nicolao Zambo iniuncta satisfacere recusavit” – *Szerbia* 34–35. LXXXI. sz.

³¹ „pretextu iam dicti debiti mille et ducentorum florenorum auri, universas possessiones et quaslibet possessionarias portiones annotati Nicolai Zambo ultra fluvium Danubii a parte Challowkuz et in districtu eodem Challowkuz ubique habitas et existentes [...] prelibato domino Johanni archiepiscopo pro ipsius debitis, quibus de dicto lucro camere sibi tenetur, titulo veri pignoris obligavimus” – uo.

³² A halála előtt nem sokkal, 1394-ben el is adta. Nem tudni, hogy azért tette ezt, mert érezte, hogy közeleg a halála, vagy pedig a vádak hatására, hogy a király által követelt összeget ki tudja fizetni „ac unum fundum curiae sue in civitate Segesdiensis vocata in loco fori habitum [...] Georgio filio Antimi [...] pro ducenti florenis auri per ipsum Georgium [...] persolutis dedisset, donasset et contulisset” – DL 7996.

³³ Nem lehet tudni pontosan, hogy mikor halt meg Zámbó Miklós, valószínűleg 1394 decembere és 1395 áprilisa között. Az 1394-es év végén, mikor az uralkodó lefoglalta a csallóközi birtokait, még élt, 1395 áprilisa után már az özvegyéről szólnak a források. DL 7999., ZsO I. 433. 395o. sz.

³⁴ „condam magister Nicolaus Zambo dominus et maritus suus ratione conductionis lucri camere regie eidem debitor remanisset, sibi ac aliis fratribus et cognatis ipsius condam Nicolai Zambo gratiose duxissent relaxanda et in toto indulgenda.” – Az oklevelet 1395 árpilis 27-én állították ki, és egy 1396-os a budai káptalan által kiadott másolatban maradt fenn egészen a II. világháborúig. A háború során elpusztult, ellenben Fejérpataky László másolatának köszönhetően az oklevél adatai ma is elérhetők a MTA Könyvtárának Kézirattárában Ms. 5001/2 jelzet alatt. Ezúton is köszönöm C. Tóth Norbertnek a tájékoztatást.

³⁵ Mályusz Elemér egyenesen Zámbó 10 771 forintnyi veszteségéről beszél. Mályusz Elemér: *Zsigmond király i. m.* 36. Annak ellenére, hogy pénzügyi szempontból valóban nem volt jövedelmező Zámbó

volt ahhoz, hogy komoly változásokat hozzon a város és az uradalom életében, amely változások, úgy tűnik, hosszú távra szóltak.³⁶ Az 1389-es zálogosítás eredményeképp az egykori királynéi birtok felbomlott, a város jogait súlyosan megsértették, a királyi pár helyett magánemberek lettek az egykori uradalom és a város urai.

Bártfa: egy szabad királyi város adójának zálogba adása

Bártfa jogi helyzete más alapokon állt, mint Segesdé, ugyanis az ország szabad királyi városainak volt az egyike. A Királyság északkeleti részén elhelyezkedő város egy sor kiváltsággal rendelkezett. Csak a legfontosabbakat említve, 1352-ben éves vásár tartásának jogát, 1365-ban pedig pallosjogot kapott a királytól. 1370-ben az uralkodó a települést Kassa és Buda kiváltságaival ruházta fel.³⁷ Bártfa önálló városvezetéssel bírt, fallal volt körülvéve,³⁸ így katonai szempontból is fontos településnek számított. Mivel a város a Magyarországot Lengyelországgal összekötő kereskedelmi útvonalon feküdt, ezért nemcsak a magyar uralkodóktól kapott kiváltságokat, hanem a lengyel királyoktól is.³⁹

Bártfa adójának zálogbavevője egy lengyel nemes, Balicki András (Andrzej), aki valószínűleg Stiborici Stibornak köszönhetően jöhetett az országba.⁴⁰ Stiborral később rokonságba is került, ugyanis elvette az egyik lányát, Rachnát.⁴¹ A család a lengyel Topór nemzetségből származott, és Ossolin (Małopolska/Kis lengyelország) településhez közel voltak a birtokaik. A Magyarországon leginkább Balickiként és Lengyelországban Ossolińscy-ként ismert család őse Balicki András apja volt, aki Wislica várnagyságát is bírta.⁴² A család birtokai között volt Balice település, innen kapta a család a nevét, a családnév pedig egész egyszerűen azt jelentette, hogy az illető e településről

számára az ügylet, mégsem 10 771 aranyforint veszteséggel végződött, hisz a hat év alatt a birtok jövedelmeit élvezte.

³⁶ Semmi jel nem utal arra, hogy esetleg Zámbo halálával vagy uralkodói tulajdonba visszakerülésével Segesd visszanyerte volna az 1393 előtti jogi helyzetét. 1404-ben Zsigmond továbbzálogosította a várost minden tartozékával együtt a Marcaliaknak. A zálogszerződés nem tartalmaz információt arról, hogy Segesd jogi helyzete esetleg változott volna. L. Fejér X/4. 322–323. CXLII. sz.

³⁷ „libertatibus, gratiis, concessionibus et praerogativis perpetuis temporibus utantur gratulentur et potiantur, quibus cives nostri fideles Cassovienses et Budenses gaudent potissime et fruuntur” – Fejér IX/4. 230–231. CXXXI. sz. A város kiváltságai és jogi helyzetéről részletesebben l. Ján Lukačka – Martin Štefánik (szerk.): *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava: Prodama, 2010. 97–98.

³⁸ 1352-előtt adományozta Nagy Lajos király a településnek a fallal való megerősítés jogát: „edificationem nouam ciuitatis nostre, Bardfa quam muro et turribus a Maiestate nostra regia muniri et roborari mandauimus” – Fejér IX/2. 142–143. LVI. sz.

³⁹ Így például a várost felmentették a czchówi vám fizetése alól. *Bártfa* 4. 18. sz.

⁴⁰ Nem András, hanem Prokop volt az első Balicki, aki Magyarországra jött és nyert el országos tisztséget.

⁴¹ Daniela Dvořáková: *Lengyelek Luxemburgi Zsigmond udvarában. Századok* 136, No. 2 (2002): 405.

⁴² Andrzej Przybyszewski: *Ossolińscy herbu Topór*. Radomyśl Wielki: Wydawnictwo Historyczna, 2009. 6.

származott.⁴³ András 1412-ben Zsigmond lovagjai között szerepelt.⁴⁴ Ám nemcsak a magyar királynak teljesített különböző szolgálatokat, hanem a lengyel uralkodónak is.⁴⁵ Unokatestvére (Prokop) meggyilkolása miatt az 1400-as évek elején Balicki katonai akciót vezetett Magyarország északi részei ellen,⁴⁶ amelynek egyik áldozata épp az a Sáros megye volt, ahol Bártfa is feküdt.⁴⁷ Azonban a lengyel nemes nemcsak innen ismerhette Bártfát és környékét, hanem a szinte már szomszédságban levő Újvár (Sáros megye) birtok kapcsán is, amely birtokot rokonaival zálogban bírtak 1404-től (l. a 2. mellékletet).⁴⁸

Bártfa elzálogosítása, ahogy Segesd esetében is történt, egy csere útján valósult meg. 1410-ben Zsigmond zálogba adta Balicki Andrásnak Debrecen Szklabonya várral és tartozékaival, valamint Turóc⁴⁹ megyével egyetemben 12 ezer forintért.⁵⁰ Habár az oklevél nem ír cseréről, mégis úgy tűnik, hogy Zsigmond Újvár uradalmát cserélhette el Debrecennel, a várral és a megyével, mivel a két zálogosítás összege kísértetiesen hasonló (csak ezerforintnyi különbség van a kettő között), és mivel a két ügylet között mindössze húsz nap telt el.⁵¹ Két évvel később, 1412. augusztus 29-én az uralko-

⁴³ Magyarországon valószínűleg Balicai néven ismerték a családot. Egy 1446-os oklevélben a család egy bizonyos Miklós nevű tagja a következőképp írta alá az oklevelet: „Nicolaus de Balice” – DL 44 416.

⁴⁴ ZsO II/1. 302. 2602. sz. A Lengyel Életrajzi Lexikon még annak is felveti a lehetőségét, hogy András a Sárkány-rend tagja lett volna. Roman Grodecki (szerk.): *Polski Słownik Biograficzny*. I–XLVII. köt. Cracow: Polska Akademia Umiejętności, 1935–2011. I. 232. Itt szeretném megköszönni Wojciech Kozłowski-nak a lengyel szakirodalom fordításában nyújtott segítségét.

⁴⁵ 1418-ban például ő volt a lengyel király követe, amikor az uralkodó Magyarországra jött. Uo.

⁴⁶ A lengyel uralkodó írta Sáros megye ispánjának, Rozgonyi Simonnak egyik levelében: „scientes, quod quidquid Baliczky vobis dampni fecit, sine scitu nostro fecit” – Stanisław A. Sroka (szerk.): *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*. I–V. köt. Kraków: Societas Vistulana, 1998. I. 30.

⁴⁷ Stanisław A. Sroka: *Sredniowieczny Bardziow i jego kontakty z Małopolska*. Kraków: Societas Vistulana, 2010. 33.

⁴⁸ Daniela Dvořáková: *Lengyelek i. m.* 405.; ZsO II. 357. 3034. sz.

⁴⁹ Turóc megye elzálogosítása nem elírás az oklevélben, a bártfai ügyletben is hasonlóan szerepel. Mindkét esetben azt olvashatjuk, hogy: „cum dicto comitatu” – DF 212 742., DF 212 748. Jelen írásnak nem tárgya a megyezálogosítás kérdésköre, így csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy valószínűleg a megyei ispán tisztségét kapta zálogba Balicki András, mivel 1470-ig a család bírta a címet. Engel: *Arch.* I. 216. Turóc megyén kívül ismert még Busán (ZsO II/1. 121. 996. sz.) és Trencsén vármegyék Zsigmond általi elzálogosítása. Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond korban (1387–1437)*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977. 58.

⁵⁰ „castrum nostrum Sklabonya in Comitatu de Thurocz existens cum dicto Comitatu, nec non universis et quibuslibet suis pertinentiis, iuribus, et obuentionibus, quibus idem castrum strenuous miles Wenceslaus de Sylburh ex nostra provisione hactenus habuit, tenuit et possedit, item ciuitatem nostram Debrecen vocatam, in Comitatu Byhorien. existentem, cum tributo, in eadem Ciuitate exigi solito, nec non omnibus quibusuis iuribus, iurisdictionibus, prouentionibus, et obuentionibus vniuersis, solitis consuetisque et ordinatis [...] pignori duximus obliganda et obligamus praesentium per vigorem” – Fejér X/5. 79–81. XXII. sz.

⁵¹ Zsigmond már 1408-ban Perényi Péternek ígérte az uradalmat, mégis csak két évvel később, 1410. június 22-én kibocsátott oklevél igazolja az adományt, ami pontosan húsz nappal később történt, mint

dó visszavette Debrecen, helyébe Bártfa éves adóját és a város újévi ajándékát biztosította zálogként.⁵² A vár és a megye továbbra is Balicki Andrásnál maradt. Debrecen és Bártfa adója között volt egy nagyon lényeges különbség: korábban az uralkodó a teljes Debrecen adta zálogba a lengyel nemesnek, egyedüli kivételt csak a sókamara jelentett.⁵³ A csere következtében azonban csak Bártfa évi adója és az újévi ajándék illette meg a későbbiekben Balickit. Míg Debrecen évi adója 300, addig Bártfáé 500 forint volt, így a pénzügyi oldala az ügyletnek nem volt hátrányos számára, sőt Bártfa sokkal közelebb feküdt a lengyel határhoz, így a Balickiak családi birtokaihoz is. A sárosi városban csak az őt illető adó és ajándék begyűjtésére kapott felhatalmazást. Ezzel szemben Debrecenben Balicki a település jövedelme mellett különböző jogokat és joghatóságokat is kapott.

Az újévi ajándék értékét már a zálogosítási oklevélben 12 ezüst márkában határozta meg az uralkodó. Habár a zálogosítási szerződésbe nem volt belefoglalva megfizetésének időpontja, a források azt mutatják, hogy nem hiába nevezték újévinek. Ezek alapján úgy tűnik, hogy január 1-én (*circumcisio Domini*) kellett erre sor kerülni.⁵⁴ A város és a zálogba vevő család között épp ez az újévi szolgáltatás jelentette a konfliktusforrást. Nem tudni, hogy mikor és miért, de az uralkodó úgy döntött, hogy felmenti Bártfát az ajándék fizetése alól.⁵⁵ A zálogba vevő ezt nem akarta tudomásul venni, és továbbra is követelte az ajándékot.⁵⁶ A zálogszerződés az adón és az ajándékon kívül semmi egyébre nem jogosította fel Balicki Andrást és utódait, így semmilyen beleszólást nem kaptak a város belügyeibe. Mégis, az ajándék kapcsán András utóda, az egyik későbbi zálogba vevő, Miklós megfenyegette a bártfaiakat, hogy amennyiben

a másik ügylet (Debrecen elzálogosítása). ZsO II/2. 376. 7713. sz., 368. 7655. sz. Engel Pál és Daniela Dvořáková is hasonlóan értelmezte a két ügyletet. Engel: *Arch.* I. 453.; Daniela Dvořáková: *Lengyelek i. m.* 405.

⁵² „civitatem nostram Barthffa vocatam cum collectis consuetis quiengentos florenos auri facientibus necnon duodecim marcis argenti ratione encenneorum more solito” – DF 212 748.

⁵³ „excepta una integra curia in dicta civitate Debrechen pro domino pertinente et per nos pro camera, seu reposito salium nostrorum regalium reservata et deputata” – DF 212 748. A debreceni sókamara lényeges szerepe volt az Erdélyből érkező só Tiszántúli szétosztásában. Draskóczy István: Sókamara és város–vidék kapcsolata Debrecenben az 1430-as években. In: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás (szerk.): *Debrecen város 650 éves. Várostitörténeti tanulmányok.* (Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Kiadványai 7.) Debrecen: Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata–DTE Történelmi Intézete, 2011. 162.

⁵⁴ A Balicki család egyik tagja így írt a bártfaiaknak: „vos amonendo de XII marcas argenti quod nobis tenemini dare singulis annis circumcisio domini et nescimus quo spiritu ducti nobis predictum argentum dare abnegatis” – DF 212 917.

⁵⁵ Erre vonatkozó első információ 1426-ból való. Az oklevél szerint az újévi ajándékot a városnak már nem kellett fizetnie, a zálogba vevő mégis követelte: „pro totalis censu eorum anuali et non prescriptorum encenneorum seu munerum strenalium solucionem facienda obligare debere agnoveritis” – DF 212 836.

⁵⁶ *Bártfa* 41. 222. sz.

nem kapja meg az ajándékot az évi adóval együtt, letartóztatja őket az országban vagy a Lengyelországba tartó utakon.⁵⁷ Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a zálogba vevő túllépett jogkörén a fenyegetéssel, de valójában Miklós ebben az oklevélben az úgynevezett *repressalia*-jogra hivatkozott. A magyar jogszokást követve ez azt jelentette, hogy mivel Miklósnak a városiak tartoztak, ezért ő bárkit letartóztathatott közülük addig, amíg a tartozást nem törlesztették.⁵⁸

A zálogosítás sokkal hosszabb időtartamú volt, mint Segesd esetében, legalább 1500-ig a család szedte a város évi adóját.⁵⁹ Az évi cenzust a város nem mindig egy összegben fizette a zálogosítás időtartama alatt, és olyan esetek is voltak, amikor nem pénzben, hanem különböző értékű tárgyakkal fizetett.⁶⁰ Bártfa számadáskönyvéből az is kiderült, hogy egyes esetekben a Balickiak sört,⁶¹ főkötőt,⁶² lantosokat⁶³ vagy főzéshez valókat kértek⁶⁴ a várostól évi adó címén. Ezek alapján úgy tűnik, hogy amellet, hogy állandó jövedelemforrásra tett szert a család, még a város kereskedelmi kapcsolatait is kihasználhatták, hogy a kor életszínvonalának megfelelő nemesi életmódot folytassanak. Pénzügyi szempontból Bártfa adójának zálogosítása nem lehetett előnyös ügylet

⁵⁷ „presentibus admonemus ita ut personaliter locuti sumus vobis et monuimus quatenus census cum encionalibus videlicet argento quod serenissimus princeps rex noster et dominus graciosus mandavit nobis dare et persolvere quatenus dictum census cum argento nobis dare et solvere non negligatis quod si non feceritis firmiter scitote quia volumus vos et quemlibet vestrum ubi poterimus in regno Hungarie et Polonie in viis civitatibus in Cracovia vel ubicunque potuerimus recapere et arestare captivare tamdiu donec predictus census et cum argento nobis plenarie non fuerit persolutus” – DF 212. 911.

⁵⁸ A *repressaliáról* részletesebben l. Tringli István: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon. *Századok* 144, No. 6 (2010): 1326.

⁵⁹ *Bártfa* 516. 3494. sz.

⁶⁰ 1433-ben például a város 412 forintot fizetett a Balickiaknak az évi 500 forintnyi adóból pénzzel és más egyebekkel. „Ich Michel Gleybicz bekenne öffentlich mit diesem briffe, das ich von meynes hern wegen, hern Niclus von Balicz, an seynen jerlichen czinse empfangen hab von den erbern hern Richter und Burgern II ½ c. rote gülden am cleynen gelde, und I c. rote gülden am weyn, an zwen kuffen, dy ich gegeben habe Gregern von Crocaw, zampt mit den XX roten gülden, dy sy mir hab in bereit gegeben und XVI rote gülden vor III pferde, dy ich selber gekaufft habe, und II rotgulden vor eyn wagen, und XII rote gülden an malmasien, und XX mark polnisch vor XXXII rot gülden. Summa macht IIII c. XII rote gülden” – *Bártfa* 47. 257. sz.

⁶¹ Például 1419-ben: „Filiis Pacz Peter dedimus 6 fl. et 11 den. pro vectura cervisiae ad dominum Andream Baliczki.” – Fejérpataky László: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa, és Körmöczbánya városok levéltáraiból.* Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1885. 181.

⁶² 1421-ben András özvegye Rachna kapta a főkötőt: „Item dedimus domino Andree capellano dominae Rachne mitram pro 8 fl. Cassoviensibus.” – Uo. 188.

⁶³ 1426-ban ugyancsak Rachna kérésére: „Item lautenistis qui hofisarunt ante dominam den. 100 eadem feria sexta ante Viti et Modesti” – Uo. 226.

⁶⁴ Ismét 1426-ban és természetesen a család női tagja, Rachna kérte: „Item pro parvis rebus ad coquinam dominae Waliczky hincinde exposuimus den. 500 feria tertia proxima notabene ipso die beati Barnabae.” – Uo. 226.

az uralkodó számára. Ha csak az évi adó összegét számoljuk össze az újévi ajándék nélkül a zálogosítás időtartamára, akkor 500 forinttal számolva a 88 év alatt (1412–1500) 43–44 ezer forintnyi jövedelmet könyvelhetett el a család magának,⁶⁵ mindezt nagyjából 6–7 ezer forintos befektetéssel.⁶⁶ Segesd zálogosítása nyilván jóval jövedelmezőbb lehetett Zsigmond számára, annak köszönhetően, hogy a Zámbó Miklósnak elzálogosított uradalmat a korábban említett módon visszavette.⁶⁷

Következtetések

A két zálogosítás között a legnagyobb különbséget az jelentette, hogy míg Segesd az összes tartozékával egyetemben volt zálogba adva, addig Bártfának csak az adója és újévi ajándéka. Következésképp a két zálogosítási ügylet eredménye is eltérő volt. Segesden Zámbó kiterjedt joghatóságot és bíraskodási jogot kapott, Bártfán a Balicki családot a zálogosítás nem hatalmazta fel semmiféle beavatkozásra a város belügyeibe.

Ahogy azt Segesd és Bártfa példája jelzi, a Zsigmond-kori Magyarországon kétféle városzálogosításról beszélhetünk. Az egyik, amikor egy települést az uralkodó teljesen elzálogosít, a város minden jövedelmével, jogával és joghatóságával. A másik esetben csak egy város bizonyos jövedelemforrását adja zálogba.⁶⁸ Természetesen az oklevelek is közlik, hogy mikor adott az uralkodó egy települést teljesen zálogba és mikor csak részben. Ugyan a kérdés további kutatást igényel, de az eddigi adatok alapján úgy tű-

⁶⁵ 1498-ban II. Ulászló megpróbálta visszaszerezni a város adóját a királyi kincstár számára. Úgy egyezett meg a Balickiakkal, hogy azután ne a város teljes adóját, vagyis 500 forintot szedjenek be, hanem csak 300-at, és az is csak addig illette meg a családot, amíg az eléri a 2 000 aranyforintot, ami után a város adója visszakerül az uralkodóhoz. „dictorum duorum milium floreni de censu ordinario dicte civitatis nostre Barthffa trecenti floreni singulis festivitibus beati Georgii martiris [...] prescripta summa duodecim milium floreni integraliter complebatur nostram ad rationem de censu ordinario nobis debito persolvere” – DF 216 199.; *Bártfa* 502. 3407. sz. Mátyás királynak volt korábban (1470-ben) hasonló próbálkozása a város adójának a visszaszerzésére, de az eredménytelenül zárult. DF 214 490.

⁶⁶ Ahogy azt már fentebb említettem, habár 13 000 forintnyi kölcsönről szól a zálogosítás, ebből 12 000 Újvár visszaváltásának az összege lehetett, így gyakorlatilag 1 000 forint lehetett a tényleges kölcsön. Újvárat Zsigmond előbb Prokopnak adta 6000 forintért zálogba, majd ennek halála után András kapta egy újabb 6000 forintnyi kölcsön után. DL 8944.; Daniela Dvořáková: *Lengyelek i. m.* 405.; ZsO II/1. 357. 3034. sz. Andrásnak tehát Bártfa adója, Turóc megye, és Szklabonya várának zálogba vétele gyakorlatilag 7000 forintjába kerülhetett.

⁶⁷ Az anyagi oldala mellett az ügyleteknek természetesen politikai vonzatuk is volt, ennek kutatása jóval bonyolultabb a források hiánya miatt. Nem képezi jelen írás tárgyát az ügyletek politikai hátterének a feltárása, amely még további kutatásokat igényel.

⁶⁸ A birodalmi városok zálogosítása esetében is ez a kettősség figyelhető meg. Götz Landwehr munkájában egyenesen azt hangsúlyozta, hogy a településekre nézve a város teljes zálogba adása sokkal károsabb volt, mint amikor csak egy jövedelemforrást vagy egy bizonyos jogot, tisztséget zálogosított az uralkodó a városon belül. Götz Landwehr: *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*. Köln: Böhlau Verlag, 1967. 90.

nik, hogy egy település teljes zálogba adása esetén az oklevelekben az olvasható, hogy az adott város az összes tartozékával („cum universis suis pertinentiis”) lett zálogba adva. Ennek megfelelően, ahogy azt már fentebb jeleztem, Segesd így lett elzálogosítva. Debrecen zálogosítási oklevelében is arról olvashatunk, hogy Zsigmond a várost az összes tartozékával adta zálogba, sőt az oklevél még részletezi is ezeket.⁶⁹ Egy másik esetben, Modor 1435-ös elzálogosításakor az uralkodó a települést az összes tartozékával adta zálogba Wolfurt Pálnak.⁷⁰ A zálogosítás következtében az uralkodó a zálogba vevőt még arra is felhatalmazta, hogy rendkívüli adót szedjen a város lakóitól.⁷¹ A három példa azt mutatja, hogy amikor egy települést az összes tartozékával adta zálogba a király, akkor valójában a teljes település zálogba adásáról beszélhetünk. A két fajta városzálogosításnak van még egy másik nagyon fontos részlete. Ahogy Segesd és Bártfa esete mutatja, a kettő közül a mezőváros volt teljesen elzálogosítva, a szabad királyi városnak ellenben csak a jövedelme volt zálogba adva. A város jogi helyzete meghatározta a városzálogosítás típusát. A mezővárosok kerültek teljesen zálogba, a szabad királyi városoknak pedig egy adott jövedelemforrását vagy a városon belüli jogot lehetett elzálogosítani.⁷²

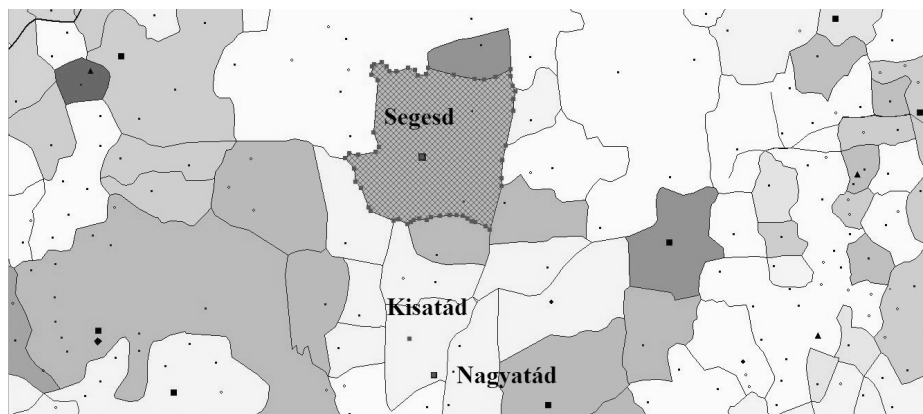
⁶⁹ L. a 49. jegyz.

⁷⁰ „opidum nostrum Modra vocatum [...] in comitatu Posoniensis existentem simulcum universis suis utilitatibus et pertinentiis” – DL 12 717.

⁷¹ Mályusz Elemér: *Zsigmond király i. m.* 155.

⁷² Habár jogi szempontból nem tűnik lehetségesnek egy szabad királyi város teljes elzálogosítása, a kérdés mégis további kutatást igényel, újabb esetek vizsgálatával. Külön figyelmet érdemel a Pozsonyhoz köthető zálogosítási ügylet: Julius Bartl: Political and Social Situation in Slovakia at the Turning Point of the 14th and 15th Centuries and the Reign of Sigismund of Luxemburg. *Studia Historica Slovaca* 9 (1979): 44.

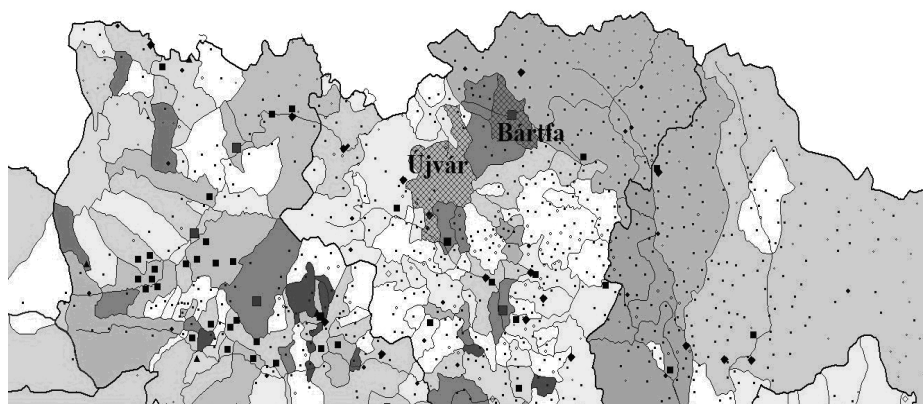
Mellékletek⁷³

1. térkép

A segesdi uradalom (négyzetháló) és a két Atád település

Lengyelország

2. térkép

Az újvári uradalom (négyzetháló) és Bártfa városa
és a hozzátartozó birtokok (négyzetháló)

⁷³ Engel Pál: *Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. CD-ROM. Budapest: Térinfo Bt. – MTA, 2001. nyomán.

THE TOWN PLEDGINGS OF KING SIGISMUND: THE CASE STUDIES OF SEGESD AND BARDEJOV

King Sigismund of Luxemburg was already known in his age as a ruler who was constantly struggling with serious financial problems. Pledging royal domains was a possible remedy for these problems, but one that had grave consequences for the future. His activities led to an increase in imperial town pledgings to an extent unknown before in the Holy Roman Empire and his successor in Bohemia took the throne almost on the verge of insolvency as a result of Sigismund's pledging policy there. Many scholarly works state that Sigismund pledged various towns, but one can find hardly any detailed information about what in fact meant to pledge a royal town.

In Hungary, three historians between the 1930s and the 1960s (Emma Lederer, József Deér and Gyula Rázsó) tried to reckon all of his pledgings, without full success. Unfortunately, research on King Sigismund's pledgings in Hungary has not moved any further since, leaving many uncertainties and unanswered questions. This study, through two case studies, thoroughly describes the procedure of pledging a royal town, what it meant in practice, and what the character and background of the pledging transactions was. The two examples, Segesd (Somogy County) and Bardejov (Hung. *Bártfa*, Germ. *Bartfeld*, SK) represent two extremes of Sigismund's town pledging practices in Hungary and they illustrate well the authority the pledgees gained through the transaction. The whole town of Segesd was pledged only for a few years with all of its *pertinentiae*, but this short period was long enough to have an impact on the town's medieval history. In Bardejov's case only the town's yearly tax and the New Year's gift were pledged by the ruler and as a result the Hungarian kings lost for decades this source of income. Information is provided about the profitability of the transactions for the parties involved and the impact of the pledgings on the towns' development.

Keywords Pledging, taxation, administration, royal towns, finances

SCHMIDTMAYER RICHÁRD

Vértesi várak

A ROZGONYI CSALÁD FŐÚRI REZIDENCIÁI A 15. SZÁZADBAN*

Egy vár a középkor embere számára a hatalom megjelenését szimbolizálja.¹ Talán ennek is köszönhető, hogy a 15. század közepén a nagybirtokosok jelentős része kimutathatóan a váraikban alakította ki lakhelyét.² Ezek azonosítása azonban nem mindig egyszerű. Sokszor nem egyértelmű, hogy mi tekinthető az adott főúr és családja rezidenciájának, ha volt egyáltalán állandó székhelyük. Ezért Kubinyi András több tanulmányában egy kritériumrendszert dolgozott ki annak vizsgálatára, hogy olyan birtokosok állandó lakóhelyét, vagyis rezidenciáját is meg lehessen állapítani, akikről kevesebb adattal rendelkezünk.³ Lényegében ezt a szempontrendszert használják a magyar középkorkutatásban ebben a témában megjelent munkák is.⁴ Kubinyi kritériumai hat pontban foglalhatók össze: 1.) az adott hely *residencia* megnevezése,

* A dolgozattal kapcsolatos észrevételeiért, alapos átolvasásért itt szeretnék köszönetet mondani Lakatos Bálintnak.

¹ Engel Pál: Vár és hatalom. In: Csukovits Enikő (szerk.): Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* (Milleniumi magyar történelem: Historikusok) Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 172.

² Kubinyi András: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1991): 219.; Feld István: A 15. századi castrum mint kutatási probléma. *Castrum Bene* 2 (1990): 17.

³ Kubinyi András: Főúri rezidenciák a középkor végén. In: Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúli településtörténete. VII. Falvak, városok, puszták a Dunántúlon, XI–XIX. század.* Veszprém: Neviki, 1989. 87–93.; Kubinyi András: Nagybirtok i. m. 211–228.

⁴ A legújabb kutatási összefoglaló: Horváth Richárd: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: Neumann Tibor – Rác György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. = *Analecta mediaevalia* 3.) Budapest–Piliscsaba: MTA TTI, 2009. 78–80. További munkák: Kenyeres István: A Szapolyai család és Trencsén. In: Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter (szerk.): *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről.* (Studia Miskolcinsensia 5.) Miskolc: ME BTK, 2004. 135–146.; Neumann Tibor: *A Korlátköziek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században.* (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 5.) Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2007. 105–115. Régészeti adatokat is bevonva: István Feld: *Herrschaft, Burg und Residenz im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn.* In: Alexander Ruttkay – Matej Ruttkay – Peter Bednár (szerk.): *Burgen und Siedlungsstruktur.* (Castrum Bene 7.) Nitra: Archeologický ústav SAV, 2004. 47–78.

2.) a nemes állandó lakhelye, 3.) családtagok (állandó) jelenléte, 4.) a nemes temetkezési helye, 5.) a birtokigazgatási központ és 6.) a családi kincstár és levéltár helye. Ezek a feltételek főleg a késő középkorra (a 15. századra) érvényesek: a 14. századból egyrészt kevés forrással rendelkezünk, másrészt azok is jórészt azt mutatják, hogy a honorbirtokosok a király környezetében tartózkodnak vagy a király ügyében járnak el.⁵

Van ezenkívül egy olyan forráscsoport is, melynek adataival igen óvatosan kell bánni. Ezek az adatok a különféle idézési helyek összegyűjtéséből származnak, melyek alapján olyan kép rajzolódhat ki, mintha a nagybirtokos is sokszor valamiféle falusi kúriában élne.⁶ A lakóhely pontosításához a perbehívási helyeket esetünkben, a 15. századra vonatkozóan nem lehet felhasználni. Egyrészt, mert elvben a perbehívást bárhol átadhatták, ahol a perbehívandó birtokos volt és az idézést csupán egyes esetekben nyújtották át személyesen.⁷ Ha megvizsgáljuk ifjabb Rozgonyi János 1449. és 1450. esztendőkből fennmaradt perbehívási helyeit, azt tapasztaljuk, hogy azokat jelentősebb településeken (Száron, Bánhidán, Zámoron) kapta, ahol vélhetően officiálisának is működnie kellett.⁸ Bár egy alkalommal az ifjabb János bizonyíthatóan az idézés helyén tartózkodott,⁹ a többi adat alapján nem valószínű, hogy ténylegesen e helyeken lakott volna, mert így két éven belül legalább három faluban kellett volna „székhelyét” berendeznie. Kétségeink csak fokozódhatnak, hiszen úgy tűnik, hogy a perbehívók információi sem bizonyultak minden esetben pontosnak.¹⁰

*

⁵ Pl. Csór Tamásra I. Pór Antal: Csór Tamás, királyi főajtónálló, liptói és körösi főispán, csókakői, gesztési és ó-budai várnagy (1330–1360). *Erdélyi Múzeum* 7 (1890): 24–47.

⁶ Bocsi Zsófia: Csókakő vár az írott források tükrében, különös tekintettel az Anjou korra. *Arrabona* 44, No. 2 (2006): 55.

⁷ Példákkal: Kubinyi András: Nagybirtok i. m. 216.

⁸ A Vitányhoz tartozó és a Buda–Bécs kereskedelmi útvonalon fekvő Szár: 1449. március 14.: DL 14 232. vagy Bánhida (vámval), 1450. január. 6. előtt: DL 14 312., ill. Csókakőhöz tartozó és a Székesfehérvárra vezető egyik út mentén fekvő Zámor, 1449. július 13.: DL 14 386., 1450. július 12.: DL 88 247. és DL 88 248.

⁹ 1449. március 14.: „quomodo ipsi feria sexta proxima ante dominicam Oculi proxime pretactam ad possessionem Saar prenotati Iohannis Rozgon filii Stephani senioris accedendo quamvis, uti asseruissent, pro idem Iohannes protunc personaliter in eadem possessione extitisset, sed se ante eos absentasset. Nichilominus eundem Johannem ibidem et eodem die amonissent, ut ipse prescriptas universas litteras superius nominaatas quintodecimo die diei premissae amonicionis coram vobis exhibere pariaque earundem intrascripta litterarum vestrarum dictis Iohanni, Renoldo et Oswaldo dare deberet et teneretur” – DL 14 232.

¹⁰ 1446 novemberében Rozgonyi Jánost és testvéreit Gerencsérén idézték meg „in ipsorum possessione Gerencher vocata” (DL 88 209.), amelyet elvileg fele részben birtokoltak. Azonban decemberben Újlaki Miklós emberei csak ifj. János familiárisát és ugyanazon gerencséri birtokát fosztották ki. Erre I. DL 14 041. és Schmidtmayer Richárd: Gerencsér és várának története az írott források alapján. *Komárom–Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (2010): 74.

A 15. század folyamán a Magyar Királyság központjától, Budától nyugatra a legközelebb fekvő várak a Vértes hegységben, illetve ennek előterében voltak: Csókakő, Gerencsér, Gesztes, Tata és Vitány. A várak közül Gesztest és Tatát Komárom megyéhez, míg Csókakő, Vitány és Gerencsér várát legtöbbször Fejér megyéhez sorolták. Az ország közepéhez, az ún. *medium regni*hez való közelségük miatt önkéntelenül is adódik a feltételezés, hogy ezek a várak minden bizonnyal birtokosaik lakhelyeül (rezidenciájául) is szolgáltak, hiszen így tulajdonosaik a saját birtokaikon élhettek, mégis közel maradhattak a királyi udvarhoz, melynek közelségéből esetlegesen előnyük származhatott. Mivel ezek a 15. század húszas éveitől a Rozgonyi család kezén összpontosultak, ezért minden egyes családtag esetében megvizsgálom a kritériumok teljesülését vagy azok hiányát. A tényleges lakóhely megállapításában a forrásadottságok csekély volta miatt viszont főleg tartózkodási helyeik ismerete segíthet. Ezért az érintett családtagok tartózkodási helyeit, itineráriumát gyűjtöttem össze, eredményeimet ennek alapján ismertetem. A dolgozat azt járja körül, hogy említett öt vértesi várhoz 15. századi birtokosaik miképp viszonyultak. Arra keresem a választ, hogy ezek közül válhatott-e valamelyik rezidenciává.

Birtoklástörténeti előzmények

Gesztes várát a Csák nemzetség tagjai emelték, akiktől I. Károly király szerezte meg 1326-ban birtokcserével. A vár élére kinevezett várnagy, Csór nembeli Tamás hamarosan újabb tisztségeket is elnyert. Az 1360-as években Tamás fia János örökölte méltóságait és várait, majd rövid átmenet után újra királyi kezelésbe került az erősség. I. (Nagy) Lajos uralkodása alatt Gesztes és Vitány várnagyságát egyesítették a győri ispáni tisztséggel. Az 1410-es években is Silstrang Erik győri ispán irányította a várat.¹¹ Hasonlóan alakult a sorsa *Vitány*nak is. A vár említése 1324-től ismert, amikor már I. Károly embere állt az élén. Ebből az időszakból Vitány több várnagyát is ismerjük.¹² *Csókakőt* szintén a Csák nemzetség építette, akiktől I. Károly szerezte meg. Első királyi várnagya a már említett Csór nembeli Tamás volt. A várat 1376-tól a fejéri ispán tisztségével egyesítették.¹³ *Gerencséren* a Nagy Lajos idején emelt vadászlak a 14. század-

¹¹ Feld István: A gesztesi vár kutatástörténete. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 1, No. 2 (2005): 9–30.; Schmidt Mayer Richárd: *Vértes vidéke három várának (Gesztes, Vitány, Gerencsér) története a középkorban*. Szakdolgozat, Budapest: ELTE BTK, 2005.

¹² Vitány várát régészetiileg nem kutatták, összefoglalása: Karczag Ákos: Vitány-vár romjainál. *Várak, Kastélyok, Templomok* 4, No. 1 (2008): 38–41. A történeti adatokra l. Schmidt Mayer Richárd: *Vértes vidéke i. m.*

¹³ Bocsi Zsófia: *A várak szerepe a középkori Magyarországon. Csókakő vár története és mindennapi élete a középkorban*. Szakdolgozat. Piliscsaba: PPKÉ BTK, 2005.; Uő: Csókakő i. m. 51–66.; Uő: Vár és uradalom kapcsolata az írott források tükrében. Néhány gondolat a csókakői váruadalomról. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 3, No. 2 (2007): 43–62.

ban többször szerepel a forrásokban, de csak a 15. század közepétől említik várként.¹⁴ Az Anjou-kor végén részévé válhatott annak a hatalmas honorbirtok-együttesnek, melynek tagjai voltak a már említett várak is.¹⁵ *Tatán* a 14. század elején már állt palota, de ez még nem a vár helyén volt. A század végén csáktornyai Lackfi István alakította itt ki központját. Az ő bukását követően Zsigmond király kezébe került Tata, aki 1409-re felépíttette a ma is ismert várat, amely királyi mellékrezidenciává vált.¹⁶

A birtokszerző: id. Rozgonyi István és Csókakő

Zsigmond király egyik hűséges és kedvelt híve, id. Rozgonyi István 1422-re a győri ispánság honorjával együtt¹⁷ megkapta Tata, Gesztes és Vitány várát, valamint a gerencséri vadászóhelyet, 1425-ben pedig Fejér megye ispáni tisztségével Csókakőt is megszerezte.¹⁸ Tartózkodási helyeire 97 adatot gyűjtöttem össze, de ezekből mindössze néhány vonatkoztatható a vizsgált területre. Ez azonban nem is olyan meglepő annak fényében, hogy a család északkeleti birtokaira vonatkozóan eddig egyetlen adatot sem találtam. Ennek az a fő oka, hogy az esetek túlnyomó többségében az uralkodó környezetében mutatható ki Rozgonyi, akinek ekkor sem Komárom, sem Győr, sem Fejér megyében nem volt családi birtoka.

Vértesi jelenlétére elsőként 1422-ből van adatom: Zsigmond király bort szállított Sopronból Tatára id. Rozgonyi István győri ispánnak.¹⁹ 1425 tavaszán több alkalommal is kimutatható id. István Tatán, de ezekben az esetekben a magyar király is ott időzött, így nem elképzelhetetlen, hogy csak kíséretének tagjaként volt jelen.²⁰ Tata egyáltalán nem tűnik a család kizárólagos központjának: 1425-ben a Fejér megyei Mórról írt leveleiben Rozgonyi ispán azt kérte Dobói Miklós pannonthalmi apáttól, hogy Gerencsérre

¹⁴ A vár régészeti kutatása jelenleg is folyik, történeti összefoglalása: Schmidtmayer Richárd: Gerencsér i. m.

¹⁵ Itt adott ki oklevelet 1380. szeptember 9-én Himfi Benedek, az említett honorbirtokok ura: „in Gerencher” – DL 47 901. Az év nélküli keltezett oklevelet Engel Pál az 1380. esztendőre datálja. Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. In: Csukovits Enikő (szerk.): Engel Pál: *Honor, vár, ispánság i. m.* 151. 47. jegyz.

¹⁶ Schmidtmayer Richárd: Tata, egy jelentős mezőváros és polgárai a késő középkorban. *Komárom–Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (2011): 192.

¹⁷ Győri ispánként első említése 1422-ből való (Házi I/2. 220. 252. sz.), azonban 1420 júniusában fogott bírák között Rozgonyi Istvánt a tatai apát, majd a győri alispán és egy Rozgonyi familiáris követi (Héderváry II. 352. 349. sz.). Ez alapján elképzelhetőnek tartom, hogy Rozgonyi István 1422 előtt megszerezte a győri ispáni tisztséget.

¹⁸ Bocsi Zsófia: *Várak szerepe i. m.* 52.

¹⁹ Házi I/2. 220. 252. sz., DF 202 228.

²⁰ 1425. március 14., március 21., március 31. előtt és május 8.: Schönherr Gyula: A boroszlói levéltári lelet magyar vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle ÚF* 1 (1892–1893): 280–281.

szállítsák a neki szánt bort.²¹ Rozgonyi felesége, az Arany János balladájából is ismert Szentgyörgyi Cecília szintén Miklós apáthoz írt évszám nélküli, ugyancsak bor szállítást kérő levelét Gerencséren keltezte.²² Ez a két adat azt a feltételezést is lehetővé teszi, hogy id. Rozgonyi István központja az ekkor még vadászóhelynek titulált Gerencséren lett volna. Ez viszont nem tűnik életszerűnek, bár az ispán 1425-ben már bármelyik várat kiválaszthatta volna magának lakóhelyül. A helyzet később sem egyértelmű: 1426-ban Tata várát és uradalmát Zsigmond zálogba adta id. Rozgonyi Istvánnak egy hamis oklevél szerint.²³ Amennyiben vélelmezhető, hogy a hamisítvány megírásakor úgy vélték id. István idején Tata fontos szerepet játszott a család életében, akkor egy időben feltehetően itt rendezhette be a családi rezidenciáját, amit a felépült vár kényelme és megjelenése is indokolhatott.²⁴ Minden bizonnyal nagyobb tekintélyt adott birtokosának, mint egy vadászhely. Ezt az elképzelést alátámasztja az is, hogy 1433-ban Rómában Rozgonyi felesége a Tata városában álló Szentháromság-egyház számára kérvényezett búcsút.²⁵

Sajnos a többi kritériumra vonatkozó adatok jobbára hiányoznak. Feleségének ismert tartózkodási helyei sem visznek közelebb bennünket annak egyértelmű eldöntéséhez, hogy ebben az időszakban ténylegesen Tata volt-e a családi rezidencia, mert Szentgyörgyi Cecíliát legtöbbször férje oldalán találjuk.²⁶

Ha Tatán volt is a lakóhely, nem lehetett sokáig az. Id. Rozgonyi István 1430-ban élethossziglan megkapta Csókakő várát és tartozékait.²⁷ A vár megszerzését követően, de legkésőbb Cecília halála (1436 k.) után Rozgonyi István itt rendezte be székhelyét. Feltehetően sokkal biztosabbnak érezte az élethosszig tartó adományként bírt várat, mint a zálog ellenében megszerzettet. A 15. század közepére datált várbővítés is megerősíti azt a feltevést, hogy rezidenciáját ide helyezte át, hiszen ekkoriban épült ki az alsóvár, ahol számos épületet, raktárat, műhelyt és istállót emeltek. Továbbá az impozáns felvonóhidás kaputorony, valamint a reprezentatív várkáporna megépítése is azt jelzi, hogy családi rezidenciának szánta az épületet.²⁸ Azt is tudjuk, hogy a falak között volt a családi kincstár és a levéltár is.²⁹ A család temetkezési helye mint kritérium is

²¹ *Bártfa* 26. 146. sz.

²² Uo. I. 42. 227. sz.

²³ DL 87 995. Engel Pál mutatott rá elsőként, hogy az oklevél hamisítvány: Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban 1387–1437.* (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977. 161.

²⁴ Kubinyi András is azt feltételezte, hogy 1426 után Tata lett id. Rozgonyi István rezidenciája. Kubinyi András: *Nagybirtok* i. m. 218.

²⁵ Lukcsics II. 99–100. 245. sz.

²⁶ 1422–1435. körül, (talán 1425) pünkösd utáni kedd. Gerencsér: *Bártfa* 42. 227. sz.; férjével Galambóc ostrománál, 1428. december 28., Óbuda: *Szerbia* 79–80. XLIX. sz.; 1433. július 13., Róma: Lukcsics II. 99–100. 245. sz.

²⁷ 1430. szeptember 5.: DL 12 306.

²⁸ Béni Kornél (szerk.): *A 700 éves Csókakő.* Csókakő: Csókakő Község Önkormányzata, 1999. 43–44. (A vonatkozó fejezet Hatházi Gábor munkája.)

²⁹ Az erre vonatkozó adatot l. ifj. Jánosnál.

teljesültnek tekinthető. Sőt, a Csókakőtől nem messze, a Székesfehérváron álló, királyaink egyik kedvelt temetkezési helyének, a Szűz Mária prépostsági templomnak az egyik kápolnájában sikerült családi sírboltot kialakítania, ami kivételes királyi kegynek számított ebben az időszakban. A temetkezési helyre és a kápolna patronátusi jogára 1427-től királyi,³⁰ majd 1434-től pápai megerősítést kapott.³¹ Rozgonyi István 1439-ben még megélhette, hogy fia szintén élete végéig megkapta Csókakő várát.³² A legjelentősebb szerzeménye azonban a 9000 arany zálogösszegért megszerzett vértesi uradalmak (Tata, Gesztes, Vitány, Essegvár vára és Gerencsér birtok) voltak.³³

A csókakői örökös: ifjabb Rozgonyi János

Id. Rozgonyi István fia, ifjabb János a legnehezebb pillanatban örökölte meg apjától a vértesi várakat. A polgárháború idején a politikai tapasztalattal nem rendelkező ifjú a stratégiaileg is fontos erősségeket hamarosan elveszítette. Feltehetően az sem nyújtott számára vigaszt, hogy ezek többségét távoli rokonai, Rozgonyi János és testvérei szereztek meg. Az ügy részleteit nem ismerjük, csak annyit tudunk biztosan, hogy 1443-ban viszont legalább fele részben sikerült visszaszereznie Csókakőt.³⁴ Ingatagnak tűnő helyzete ellenére ifjabb János a következő évben váratlanul Rómába zárandokolt.³⁵ Ennek a meggondolatlan akciónak eredményeként ismét elveszítette befolyását az összes birtoka felett.³⁶ Nagy nehézségek árán végül 1446-ban bizonyíthatóan sikerült újra megvetnie

³⁰ Engel Pál: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. *Századok* 121, No. 4 (1987): 628. Engel feltételezése alapján ez a kápolna a Mária Magdolna-kápolna lehetett. (uo. 615.). A pápai kérvényekben azonban következetesen Szűz Mária-kápolnának nevezték: „quamdam capellam in honorem et sub vocabulo gloriose Dei genitricis Maria infra collegiatam ecclesiam eiusdem beate Virginis de Albaregali Vesprimiensis diocesis” – *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára.* I–IV. köt. Budapest: Franklin-Társulat, 1896–1907. III. 98. CLVIII. sz.

³¹ A kérvény: 1433. július 13.: Lukcsics II. 99. 245. sz.; *A veszprémi püspökség i. m.* III. 92. CXLIV. sz. Az engedély: 1434. szeptember 13.: uo. III. 98. CLVIII. sz., a búcsúengedély a kápolna számára augusztus 15-re: 1435. május 9.: uo. III. 100. CLXII. sz., Lukcsics II. 130. 369. sz.

³² Erről Erzsébet királyné okleveléből értesülünk 1439 novemberében: DL 13 466.

³³ Maga az adománylevél nem maradt fenn, a század végén azonban gyakrabban hivatkoznak Albert király és Erzsébet királyné zálogos levelére. pl. DL 14 252. A zálogösszegnek azonban csak egy oklevelében találjuk nyomát a Mátyás király által 1458 márciusában kiadott oklevelében: DL 15 217.

³⁴ DL 13 731.

³⁵ Lukcsics II. 213. 798. sz. (Útlevelet kap a Rómából való hazatéréshez.)

³⁶ Ezért tüntetőleg, de legalábbis rokonait kínos helyzetbe hozva várain kívül tartózkodott: „protestatus extitisset, quomodo ipsi Iohannes et Rinoldus circa festum assumptionis Beate Marie Virginis tunc proxima preteritum prefatum Iohannem filium Stephani in presencia reverendissimi in Christo patris domini Dyonisii cardinalis archiepiscopi Strigoniensi ac domini Ladislai de Chetnek electi Nitriensi ac aliis personis litteris in eisdem nominatis ac militum et nobilium tunc in opido Komaron existentibus amonisset, ut ipse iuxta contencias litterarum ipsorum obligatoriarum superinde confectarum unacum ipsis scilicet Iohanne et Rinoldo in castris Thatha et Chokakw ac aliis eorum

lábát Csókakőn, amelynek ekkor már nem egyedüli tulajdonosa volt. Az eltelt évek arra sarkallhatták, hogy a többi rokonnal, a család különböző ágaival kötött szerződésekben, egyezményekben főleg arra törekedjen, hogy Csókakő várát egyedül birtokolhassa.³⁷

Az egyezmények ellenére ifjabb János, valamint Rozgonyi János és fiverei között a dunántúli birtokok tulajdonjogaiért nem lankadt a küzdelem. Végül a testvéreknek a várakat *de iure* is sikerült megszerezni, így az övék lett a vértesi erősségek közül Tata, Vitány és ifjabb János halála után Csókakő is.³⁸

A fent bemutatott kusza, ingatag helyzetben ifjabb János székhelyéül az apja által kiépített Csókakőt választotta. Jelenlegi ismereteink szerint az erősség visszaszerzését követően haláláig minden bizonnyal ténylegesen birtokolta is azt. Ifjabb János itineráriuma szűkös: csupán 32 rá vonatkozó forrásadatot találtam, közülük viszont 5 vonatkozik Csókakőre, ami a forrásadottságok ismeretében nem is olyan kevés.³⁹

locis et fortaliis simul et ad invicem finaliter cum honore habitaret et commoraretur, quiquidem Iohannes filius Stephani huiusmodi amonicionibus et inductionibus ipsorum Iohannis et Rinoldi minime acquiescere voluisset, unde facta huiusmodi protestacione prefatus Thomas literatus in personis dictorum Iohannis et Rinoldi anotatum Iohannem filium Stephani ab huiusmodi inutili latitacione et divagacione ac extra castra sua persentacione prohibuisset.” – DL 13 735.

³⁷ 1446. szeptember 21-én Rozgonyi György és Sebestyén, valamint ifj. János osztották fel egymás között birtokaikat úgy, hogy az előbbiei székhelye Sempte, míg ifjabb Jánosé Csókakő lett: „Hoc tamen specialiter declarato, quod predictum castrum Chokakew cum omnibus suis pertinentiis prefato Iohanni de dicta Rozgon pro sua habitatione commisissent” – DL 13 967. 1447. október 4-én Rozgonyi János, Rénold és ifj. János újabb egyezséget kötöttek és úgy osztották fel birtokaikat, hogy Csókakő vára egészében és a hozzá tartozó uradalom is majdnem teljesen ifj. Jánosé lett: „in pristina eorum dispositione et obligacione conclusum extiterit, ut directa et equalis medietas castrum Chokakw et pertinencium eiusdem dictum dominum Iohannem iuniorem, alia vero directa et equalis medietatis iamfatos dominos Iohannem, Renoldum et Oswaldum concerneret, tandem ad petitionem et beneplacitum dicti domini Iohannis iunioris id per ipsos dominos Iohannem, Renoldum et Oswaldum indultum extitisset, ut ipsum castrum integraliter cum medietate omnium pertinencium eiusdem in manibus domini Iohannis iunioris pure remanere debuisset. Tamen exnunc ex compositione et ordinacione prenominatorum proborum virorum taliter inter se concordassent, quod ipsum castrum Chokakw cum cunctis suis pertinentiis ipsi domino Iohanni iuniori, quamdiu in humanis ageret, demptis medietate tributi in possessione Moor exigi soliti ac singule unius sessionis in qualibet possessione ad dictum castrum spectantis quem dicti domini Iohannes, Renoldus et Oswaldus in manibus eorum ex causa rationabili voluerunt conservare, debeant remanere” – DL 14 118.

³⁸ 1449. július 21-én Rozgonyi Jánost és testvéreit beiktatják Tata, Csókakő és Vitány várak és további birtokok tulajdonába: DL 14 284.; 1453. február 2-án V. László király Rozgonyi Jánosnak és testvéreinek adományozza Vitány és Csókakő várát: DL 14 616. és DL 14 623. 1457. május 6-án ifj. János ítéletileg is elvesztette Csókakő és Vitány várát: DL 15 163. Mátyás király mind ifj. János, mind pedig János és testvérei számára megerősítette addigi okleveleiket: DL 15 217. és DL 15 163. Így V. László ítélete értelmében János és testvérei váltak a várak jogos birtokosaivá.

³⁹ 1443. szeptember 9.: „in Chokakew” – DL 100 566.; 1446. augusztus 10.: „in castro suo Chokakw” – DL 13 948.; Károlyi László: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*. I–II. köt. Budapest: Franklin, 1911. II. 125.; 1447. augusztus 23.: „in castro Chokakw” – DF 239 948.;

A keltezési helyek alapján összeállított térképen látható, hogy e vértesi vár ifjabb János egyik leggyakoribb tartózkodási helye volt. A családtagokra csupán közvetett bizonyíték áll rendelkezésünkre 1459-ből, amikor ifjabb János özvegyének és gyermekeinek el kellett volna hagyni Csókakőt, átadva azt Jánosnak és testvéreinek.⁴⁰ Ekkor már az is felmerült, hogy Fejér megye nemessége segítségével elűzhetik őket, ám ennek ellenére még 1462-ben is ifjabb János családja tartotta birtokában a várat, amikor egy megállapodás eredményeként végleg ki nem vonultak belőle.⁴¹ Bizonyíthatóan a várban őrizték a családi kincstárat és levéltárat is, melyet János és testvérei az 1440-es évek első felében módszeresen kifosztottak.⁴² Ifjabb János temetkezési helye értelemszerűen Székesfehérvárott, az apja által alapított kápolnában lehetett.⁴³

Az atyafiak: a négy Rozgonyi-testvér birtoklása

Rozgonyi Jánosnak és három fivérének, Lőrincnek, Rénoldnak, Osvátnak sikerült ifjabb Jánost vértesi birtokaiból kiszorítani. Miután ezeket a birtokokat megszerezték, az az érdekes helyzet állhatott elő, hogy egyszerre négyüknek kellett irányítania a birtokállományt. Sajnos nem mindegyikük pályája egyformán adatolt. Lőrinc hamar meghalt (1447), így tevékenységét alig ismerjük. Osvát szintén nem volt hosszú életű (1460), és a mindössze 42 ismert tartózkodási helyéből alig találunk olyan adatot, ahol

1448. augusztus 1.: „in castro nostro Chokakew” – DL 14 188., regesztája: Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Budapest: Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1938. 194. 747.sz.

⁴⁰ DL 15 391.

⁴¹ DL 15 767. (Ebben János és testvérei ígéretet tettek, hogy ifj. János örököseit visszaengedik, miután fia eléri 20. életévét, ám ez nem következett be.)

⁴² János és testvérei elismerik, hogy kifosztották ifjabb János kincstárát és okleveleit elvitték: „universa etiam et quelibet bona, que de domibus thavernicalibus predicti domini Iohannis iunioris iamfati domini Iohannes, Renoldus et Oswaldus excepissent et asportassent pre manibusque eorum haberentur aut tempore medio requirere et reinvenire possent ipsi domino Iohanni iuniori usque ad vigesimum quintum diem festi Beati Georgii martyris proxime affuturi consciencie reddere et restituere deberent et tenerentur; voluerunt eciam partes pretacte, ut omnia litteralia instrumenta, que iidem domini Iohannes, Renoldus et Osvaldus de prefatis domibus thavernicalibus ipsius domini Iohannis iunioris excepissent aut alias quovismodo in manibus ipsorum devente haberentur, manibus quatuor proborum nobilium et honestorum virorum [...] dare et assignare debeant et teneantur” – DL 14 118. Később azt is megnevezik, hogy az okleveleket Csókakőről vitték el: „Nos comes Ladislaus de Palocz iudex curie regie memorie commendamus, quod Iohannes filius Iohannes de Rozgon ex una ac Iohannes filius Stephani de eadem Rozgon parte ex altera coram nobis personaliter constituti per eundem Iohannem filium Iohannis confessum et relatum est in hunc modum, quod ipse omnes litteras et quelibet litteralia instrumenta dicti Iohannis filii Stephani sed et aliarum quarumcunque, que scilicet et quas in castro Chokakw reperisset et in suis manibus haberentur, anotato Iohanni filio Stephani reddere et resstituere vollet” – DL 14 180.

⁴³ Engel Pál: *Temetkezések i. m.* 629.

egyedül, tehát nem valamelyik testvérével együtt lett volna jelen, vagy tartózkodása nem köthető országos, köztörténeti eseményhez.

Mindez nem kedvezett a vértesi várak további rezidenciaszerepének. A másik két testvér, Rénold és János ugyanis helyzetük megszilárdulásával párhuzamosan másutt alakították ki székhelyüket, ami ebben a korban nem volt szokatlan.⁴⁴

Aki elsőként helyezte Tatára székhelyét: Rozgonyi Rénold

Rozgonyi Rénold három települést részesített előnyben: Sárvárt (5), Tatát (7) és Varannót (33) (l. a 2. térképen). Az ország néhány jelentősebb települését, így Pozsonyt, Fehérvárt és Budát nyilván ügyei intézése miatt kereshette fel.

Az 1440-es években a testvérek a Dunántúlon próbáltak nagy területeket megszerezni.⁴⁵ Megkaparintották a Kanizsaiaktól a Vas megyei Sárvár várát is, ahol több időt töltöttek együtt. A várat egészen 1454-ig kezükben tartották, amikor a Kanizsai család visszafoglalta azt és ezzel véget ért a Rozgonyiak ottani befolyása.⁴⁶ Sárvár talán Rénold székhelye lehetett egy időben, mert fivéréihez képest gyakrabban tartózkodott a településen.⁴⁷

Érdekesebb jelenséget figyelhetünk meg Tata esetében: 1446-ban az összes, életben lévő testvér közösen adott ki oklevelet, amelyet ekkor – talán az egyezségek miatt is – saját váruknak neveztek.⁴⁸ Ezt követően csak Rénold tartózkodott huzamosabb ideig Tatán 1446 és 1450 között.⁴⁹ Később, csak két évtized múlva, 1471-ben kereste fel a Komárom megyei birtokát,⁵⁰ de ekkor már az ország északkeleti részébe tette át székhelyét. Meg kell jegyezni azonban, hogy Rénold elköltözését követően is figyelmet fordított Tatára, hiszen 1465-ben ő volt a relátora a tatai polgárok számára kiváltságot biztosító királyi oklevélnek.⁵¹

⁴⁴ Kubinyi András: Nagybirtok i. m. 215–216.

⁴⁵ Pálosfalvi Tamás: A Rozgonyiak és a polgárháború (1440–1444). *Századok* 137, No. 4 (2003): 917–925.

⁴⁶ Érszegi Géza: Sárvár a X–XV. században. In: Söptei István (szerk.): *Sárvár története*. Sárvár: Sárvár Város Önkormányzata, 2000. 64.; Kubinyi András: Nagybirtok i. m. 218.

⁴⁷ Rénold Sárvárra vonatkozó tartózkodási adatai: 1443. január 28. DL 92 940.; 1444. február 6.: DL 92 963.; 1450. március 26.: DF 202 794. (Házi I/3. 280. 332. sz.); 1451. szeptember 20.: DF 202 852. (uo. 331. 389. sz.); 1451. október 11.: DF 202 859. (uo. 336. 396. sz.) Rozgonyi János Sárvár várában tartózkodott 1443. november 22.: DL 92 955.; 1444. február 6.: DL 92 963. Rozgonyi Osvát Sárváron: 1443. január 28.: DL 92 940.; 1444. február 6.: DL 92 963.

⁴⁸ 1446. június 12. „in castro nostro Thatensis” – DF 207 868. A testvérek számára Tata fontosságát jól jelzi, hogy egy zálogosítás során vállalták, hogy amennyiben az összeget nem tudnák visszafizetni akkor a panaszos bármely birtokukból lefoglaltathatja az ellenértéket képező részt kivéve a tatai uradalomból. 1449. március 4. DL 14 231.

⁴⁹ 1447. augusztus 24.: „ex Thata” – DF 242 133.; 1447. szeptember 17.: „in Thata” – DL 44 483.; 1449. január 22.: „ex Thata” – DF 240 015.; 1449. november 20.: „in Tata” – DF 240 041.; 1450. május 19.: „ex Tata” – DF 242 306.

⁵⁰ 1471. május 28.: „in Thata” – DL 49 671.

⁵¹ DL 59 532.

Tatáról Rénold először talán a már említett Sárvárra, majd legkésőbb 1462-től a Zemplén megyei Varannóba „települt át”.⁵² A családja vele együtt élt ott, hiszen Rénold második feleségének Mainberki Erzsébetnek több innen keltezett levelét ismerjük.⁵³ Varannón Rénold építkezett is: legalább egy erődített háza volt ott, amelyet hol *castellum*, hol *castrum* névvel említettek a források.⁵⁴ A vértesi várakkal ellentétben a Lengyelország felé vezető kereskedelmi út mentén fekvő Varannó mezőváros természetes centralitási helyként, uradalmi birtokigazgatási központként működött.

Rozgonyi Rénold sírjának helyét nem ismerjük, temetkezhetett akár a varannói ferences kolostorba, ahol több Rozgonyi is nyugodott – igaz, a család másik ágából –,⁵⁵ de akár Székesfehérvárott vagy éppen Tatán is.⁵⁶ A családi levéltárat viszont testvéreivel együtt a Varannóhoz közeli Csicsva várában helyezte el.⁵⁷

⁵² Varannóra: 1462. december 17.: DF 214 142. (*Bártfa* 219. 1439. sz.); 1463. január 31.: DF 214 153. (uo. 221. 1451. sz.); 1463. február 6.: DF 214 155. (uo. 221. 1453. sz.); 1463. március 4.: DF 214 156. (uo. 221. 1454. sz.); 1463. május 14.: DF 266 281.; 1466. május 13.: DF 214 330. (uo. 248. 1629. sz.); 1467. április 25.: DF 214 383. (uo. 256. 1684. sz.); 1467. június 3. DF 214 392. (uo. 257. 1690. sz.); 1467. július 24.: DL 85 014.; 1469. június 21.: DF 214 474. (uo. 270. 1774. sz., hibásan június 22.); 1469. augusztus 5.: DF 214 480. (uo. 271. 1781. sz.); 1471. március 17.: DF 270 445.; 1471. április 19.: DF 269 995.; 1471. május 5.: DF 214 519. (uo. 275. 1820. sz.); 1471. június 16.: DL 55 949.; 1471. augusztus 29.: DF 270 446.; 1472. február 15.: DL 60 824.; 1472. február 16.: DL 83 797., DL 83 798., DF 214 559. (uo. 281. 1860. sz.)

⁵³ Mainberki Erzsébet varannói tartózkodásai: 1466. június 16.: DF 214 340. (*Bártfa* 250. 1639. sz.); 1466. december 24.: DF 214 360. (uo. 253. 1660. sz.); 1472. augusztus 12.: DF 214 593. (uo. 286. 1894. sz.); 1472. december 28.: DL 17 400.; valamint egy év nélküli oklevél Rénold halála után (1472–1474 körül): DF 234 443.

⁵⁴ Mátyás engedélye, hogy erődíthessék lakhelyüket: 1472. április 7.: DL 17 305., Rénold feleségére hagyni szándékozott birtokain: „Item castelli (!), curie et domus in dicto Warano habitorum” – DL 17 326., „ad opidum Warano consequenterque domum et curiam ipsius condam Raynoldi in eodem opido habitas” – Varjú Elemér – Iványi Béla (szerk.): *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. I–II. köt. Budapest: Hornyánszky Nyomda, 1928. II. 218. CLXXXI. sz. és „ipsumque opidum Warano simulcum castello ibidem habito”* – uo. 219.; várként: Mainberki Erzsébet levele: 1472. augusztus 12.: „ex castro nostro Waranw” – DF 214 593. (*Bártfa* 286. 1894. sz.)

⁵⁵ Lukcsics II. 99–100. 245. sz.

⁵⁶ Székesfehérvárott id. Rozgonyi István királyi engedélye alapján, mely szerint az egész nemzetség megkapta a temetkezési jogot a kápolnában. Engel Pál: *Temetkezések i. m. 615. Tatán a bencés apátság kegyuraságát testvéreivel együtt kapta meg. 1460. szeptember 21.: DL 15 506. ill. Teleki József (szerk.): A Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár. X–XII. köt. Pest: Emich és Eisenfels Könyvnyomda, 1853–1857. X. 638. CCCXV. sz.*

⁵⁷ Olexik Ferenc: *Középkori levéltártörténeti adatok. Levéltári Közlemények* 13, No. 1–4 (1934): 271. 10. sz.

Aki őt követte: Rozgonyi János

Rozgonyi János tartózkodási helyeire 270 adatot gyűjtöttem össze. Ebből 149 esik a kétéves országbírói működése idejére. Keltezési helyei közül néhány „kakuktktojás” (l. a 3. térképet). Ónodon csupán 1471-ben időzött huzamosabb ideig,⁵⁸ Komáromban pedig pályája elején, Erzsébet királyné udvartartásában, illetve egy későbbi gyűlésen való részvétele miatt tartózkodott.⁵⁹

Kedvelt helysége Tata volt, ahol 12 alkalommal adott ki oklevelet.⁶⁰ Első, testvéreivel közös tatai, adatolt megjelenését követően 1450 decemberétől lakott a várban, így huzamos tatai tartózkodása éppen testvére, Rénold távozását követően figyelhető meg. A várat saját rezidenciájának tekinthette, és nagyobb léptékű építkezéseket folytatott benne, amelyhez faanyagot és más szükséges dolgokat Bécsből hozatott.⁶¹ Szűkebb családjá tatai tartózkodásáról kevés forrás maradt fenn, felesége, Alsólendvai Dorottya egy alkalommal, 1461-ben írt levelet Tatáról.⁶² A település jelentős mezővárosként egyértelmű uradalmi központja lehetett a dunántúli birtokoknak. Rozgonyi János familiárisi kapcsolatot alakított ki a város egyes polgáraival is, melynek ékes példája Márton mester és felesége sírköve.⁶³

Rozgonyi János temetkezési helyét nem ismerjük. Mivel regensburgi követjárása alkalmával halt meg, így nyughelyeként külföldi helyszín is szóba jöhet. Ugyan testvéreivel kegyura volt a tatai bencés apátságna, de eltemethették akár Varannón, akár a már említett székesfehérvári kápolnában is.⁶⁴

⁵⁸ Ónod várára vonatkozó tartózkodási adatok: 1471. január 29.: DL 69 044., DF 262 777.; 1471. január 31.: DF 223 423.; 1471. február 1.: DL 84 529., DL 84 534.; 1471. február 2.: DF 234 634.

⁵⁹ Komáromra: Erzsébet királyné udvarában 1440. április 21.: DF 222 181., DF 222 183.; 1440. április 25.: DL 13 538., DF 222 182., valamint egy gyűlésen: 1444. augusztus 15.: DL 13 735.

⁶⁰ 1446. június 12.: „in castro nostro Thatensis” – DF 207 868.; 1450. december 29.: „ex castro Thata” – DF 202 826.; 1452. szeptember 3.: „in Tata” – DL 240 173.; 1453. november 13. körül: „Item eodem die dedi dem Hebauff III sol. den. zum Totas ze lauffen zum Rozgon Jénusch mit ainem brieff.” – Házi II/3. 403., 404.; 1454. június 8.: „in Thata” – DF 281 353.; 1460. november 25.: „in Thata” – DF 242 698.; 1460. december 27.: „in Thata” – DF 240 446.; 1461. május 31.: „ex Thata” – DF 240 482.; 1463. május 31.: „in Thata” – DL 28 272.; 1466. november 10.: „in Tata” – DF 203 750.; 1470. december 29.: „ex castro Thata” – DF 202 826.; 1471. május 29.: „in Thata” – DF 265 131.; 1471. május 30. „in Thata” – DL 17 222. (*Héderváry* I. 366–367. 278. sz.), DL 17 223., DF 265 132., DF 265 133.

⁶¹ DF 240 173., l. a függelékben!

⁶² 1461. június 12.: DF 240 458.

⁶³ A sírkő felirata alapján Rozgonyi János halála után 20 évvel készült, mégis Márton mester uraként emlékezik az országbíróra. Erre és további, Rozgonyi János családjába tartozó tatai polgárra: Schmidt Mayer Richárd: Tata i. m. 214.

⁶⁴ L. 56. jegyz.!

Rénold és János örökösei

Rozgonyi Jánost testvére, Rénold alig egy évvel élte túl. Ezután a család hatalmas nagymértékben megrendült. Rénold bizonyíthatóan, János valószínűsíthetően részt vett az 1471-es Vitéz János-féle összeesküvésben. Tata várát így elveszítették – igaz, elvileg csak élethossziglani adományt szereztek rá – és az – szerves folytatásaként János építkezéseinek – ismét királyi mellékrezidencia lett. Ez visszamenőlegesen igazolja, hogy Tata vára és városa volt a vértesi várak és települések közül a legjelentősebb.

Rozgonyi Jánosnak, az itt nem tárgyalt testvérenek, Osvátnak és ifjabb Jánosnak maradt nagykorúságot elérő fiúgyermek. Emiatt a család ágai egyezségekkel próbálták rendezni a vitás kérdéseket.⁶⁵ Rozgonyi János felesége, Dorottya lakhelyéül Gyöngyös városát kérte magának.⁶⁶ János leszármazottai pedig, úgy tűnik, inkább az északkeleti országrészben elterülő birtokaikat részesítették előnyben.⁶⁷ A leszármazottaknak a vértesi várak már nem bizonyultak megfelelő lakóhelynek, és hamar áttették székhelyüket Varannóba. Elsőként Rozgonyi Osvát fia Osvátról tudjuk, hogy írt levelet Varannóból Rozgonyi János feleségével, Dorottyával közösen 1475-ben.⁶⁸

Ifjabb János leszármazottai még a század derekán megkötött kölcsönös szerződések ellenére sem próbáltak meg visszatérni a vértesi birtokaikhoz. Az ekkor élő István csupán egy-egy birtokfenntartó nyilatkozatot tett,⁶⁹ de székhelyét ő is inkább Varannón tartotta.⁷⁰ Talán ennek is köszönhető, hogy 1493-ban Csókakő és Vitány várak ténylegesen is kikerültek a Rozgonyi család birtokából, és azt Rozgonyi Klárával kötött házasságával Egervári László horvát–dalmát–szlavón bán szerezte meg. Ő azonban csa-

⁶⁵ DL 17 595., DL 17 407., DL 17 531.

⁶⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Familienarchiv Erdődy (Privatdepot), D 2093 (rég. Lad. 28, Fasc. 12, No. 13 – köszönöm Péterfi Bencének, hogy a keltezetlen oklevélre felhívta a figyelmemet). Ezt követően, bár érdeklődését a Vértés vidéke iránt nem vesztette el, Gyöngyös városában tartózkodik: 1482. december 18.: „ex oppido Genges” – DF 207 939., ebben a móri (Csókakő várához tartozó jelentős település) plébánost említi; 1492. szeptember 13.: „ex Genges” – DL 19 887.; 1498. szeptember 5.: „ex Gyenges” – DF 216 191.

⁶⁷ Rozgonyi János fia István: 1490. július 22.: „in castro nostro Chyczwa” – DL 19 663.; 1490. július 31.: „in Warano” – DL 19 667.; 1492. május 30. előtt bekövetkezett halálával a család ezen ága kihalt.

⁶⁸ 1475. július 5.: DL 17 711. (*Bártfa* 317. 2106. sz.) és Osvát egyedül szintén Varannón: 1479. november 6. – DF 214 855.

⁶⁹ DL 18 916., ahogy édesapja 1464-ben: DL 17 976.

⁷⁰ Ifj. János unokája szintén István levelei alapján: 1489. március 17.: „ex Varano” – DF 215 464.; 1492. július 6.: „in castro Sempthe” – DL 19 863.; 1495. február 10.: „ex Waranno” – DF 271 498.; 1497. október 26.: „ex opido nostro Waranno” – DF 216 118.; 1497. október 28.: „in Warano” – DL 20 621. (*Bártfa* 491. 3327. sz.-ban október 26-ra keltezve); 1497. december 18.: „Bude” DL 60 887.; 1498. (napi dátum nélkül): „ex Warano” – DF 216 210. (uo. 504. 3417. sz.); 1498. február 7.: „ex opido nostro Varano” – DF 216 146. (uo. 495. 3354. sz.); 1498. november 13.: „ex Warano” – DF 216 198. (uo. 502. 3405. sz.); 1500. február 15.: „ex opido Warano” – DF 216 297. (uo. 517. 3496. sz.); 1500. augusztus 5.: „ex Warano” – DF 216 322. (uo. 520. 3520. sz.); 1500. december 21.: „ex Warano” – DF 216 340. (uo. 524. 3537. sz.)

ládjával értelemszerűen saját öröklött birtokain, a báni központjához sokkal közelebb eső Egerváron (Zala megye) és Velikén (Körös megye) rendezhette be lakóhelyét.⁷¹

A többi vértesi vár: Gesztes, Gerencsér, Vitány

Csókakő és Tata mellett a másik három vár jelentősége eltörpült. Gesztes és Gerencsér a 15. század közepén Újlaki Miklós birtokába került. Újlaki birtokai hatalmas területet foglaltak el az országban, rezidenciájának egyértelműen Újlak tekinthető, a két vértesi erősség csupán a Veszprém megyei Palota (Várpalota) mint mellékrezidencia tartozéka lett.⁷² Mindezek ellenére a 15. század derekán Újlaki megerősítette Gerencsért – olyannyira, hogy a forrásokban 1465-től már várként szerepelt.⁷³ Mindkét vár falai között egy-egy átutazás alkalmával elidőzött,⁷⁴ de ennél több vonatkozó adatot nem találtam. Az Újlaki család egyébként a két várat Lőrinc herceg lázadása (1494–1495) után elveszítette.

Vitány romjaiban is jelentősnek és igen reprezentatívnak tűnő várépülete a korban szintén nem játszott komolyabb szerepet. A Rozgonyiak ugyan küzdöttek egymással birtoklásáért, de a településektől és forgalmas utaktól távol fekvő vár végül egyikük számára sem lehetett vonzó, ezért érthető, hogy egyikük tartózkodási helyeként sem fordul elő.

Összefoglalás

A tartózkodási helyek alapján számbavétele után megállapítható, hogy id. Rozgonyi István főként a király környezetében tartózkodott, majd temesi ispánként gyakran volt távol a déli végeken. Mindezek ellenére Csókakőt lényegében ő építtette ki. Fia is az ő nyomdokain járt, amikor e várhoz ragaszkodott. A következő birtokosok, Rozgonyi János és Rénold Csókakő helyett egyértelműen Tatán rendezkedtek be. Esetükben a „székhely” kiválasztását a viselt országos méltóság nem befolyásolta.⁷⁵ Egyelőre arra

⁷¹ ifj. Reiszig Ede: A Geregye nemzetség. *Turul* 18 (1900): 120.

⁷² Kubinyi András: Nagybirtok i. m. 214–215., bővebben: Kubinyi András: A Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 4 (1973): 3–44.

⁷³ Schmidtmayer Richárd: Gerencsér i. m. 76.

⁷⁴ Gesztes: 1444. szeptember 11.: „in castro nostro Gezthes” – DL 102 495.; 1455.: „in castro nostro Sezthes(!)” (helyesen: Gezthes) – Pettkó Béla: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. *Történelmi Tár* ÚF 24, No. 1 (1901): 80–181. XXV. sz.; Gerencsér, 1460. szeptember 5.: „in Gerencher” – DL 15 501.

⁷⁵ Rozgonyi Rénold székely ispánsága alatt Sárvár és Tata volt a székhelye, ahogyan Rozgonyi János erdélyi vajdaként szintén inkább Tatán lakott. Egyedül budai tartózkodásaik esetében nehéz elválasztani az országos politikai eseményekben való részvételt, az országos méltóságaikkal (tárnokmester, országbíró) összefüggésben ott töltött idővel, ill. budai házuk egyszerű felkeresésétől.

nem találtam egyértelmű utalást, hogy a két rezidenciájuk, Tata és Varannó közül melyiket tartották a Rozgonyi család fő birtokközpontjának, bár több adat afelé mutat, hogy ez az utóbbi lehetett. Ennek fényében legkésőbb 1472 után a Rozgonyiak ezen ágánál is érvényesült a már ismert jelenség, hogy a helyi nagybirtokosok egyre inkább az udvartól távol, zempléni uradalmuk központjában, azaz Varannón tartózkodtak. A családi székhely áthelyezését Tata királyi kézre kerülése is elősegítette. A Budához való földrajzi közelség tehát a 15. század végén már nem volt fontos szempont, egyszóval a vértesi várak a Rozgonyiak számára nem szolgáltak nemesi lakóhelyként, csupán birtokigazgatási központok lehettek. A felsorolt várak közül csupán Csókakő és Tata vált néhány évtizedre rezidenciává, míg a többi vár biztosan nem töltött be ilyen szerepet a vizsgált korszakban.

Függelék

1452. szeptember 3.

Rozgonyi János erdélyi vajda levele Pozsony városához és Ravasz István harmincadoshoz, melyben igazolja, hogy familiárisa Isto Sygel tatai polgár az ő „kúriája” számára szállít Bécsből faárut és más, az épülethez szükséges dolgokat.

Eredeti, papíron, zárlatán gyűrűspecsét nyomával. DF 240 173. (Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Magistrát mesta Bratislavy, No. 2768).

Kivonata: Darina Lehotská – Darina Handzová – Vladimír Horváth – Zdenko Hrabuššay – Nesti Merglová (szerk.): *Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností*. Praha 1956. 381. 2768. sz.

Sapientes et circumspecti viri, amici nostri dilecti!

Nostris insonuit auditibus, qualiter vestra amicitia de Isto Sygel cive civitatis nostri Tatensis et familiare dilecto, <qui> nuper dum per Danubium de Wyenna quandam struem lignorum plutonumque(!) et asseri simulcum aliis nostre curie necessariis duci faceret, multum hesitastis nec interim dictis et faminibus eiusdem fidem adh<ib>uistis, usque dum in vestris manibus puta magistri civium in eo fidem dedit, quod premissa nobis duceret. Unde, amici dilecti, omni ambiguitate propulsa et retroactata certum teneatis et constanti, quod prescripta nobis adduxit et attulit, per quem rursus et iterato plura ligna, sed et certam quantitatem ac alias nonnullas res nobis et prescripte curie nostre opportunas de ipsa Wyenna facimus adduci, cui potius nostri contemptu favore sitis et assistendo quam molestacionibus vel impendimentis a nobis sue tempore in similibus vel⁷⁶ multo maioribus exaudiri prestolando.

Datum in Tata die dominico proximo ante Beate Regine festivitatem anno Domini etc. L^{mo} secundo.

Iohannes de Rozgon
wayvoda Transsilvanus

[*Külzetén:*] Sapientibus et circumspectis viris, magistro civium, item Stephano Ravas tricesimatori civitatis Posoniensis, amicis nostris dilectis.

⁷⁶ Előtte áthúzva: vel.

Mellékletek⁷⁷

1. térkép: ifj. Rozgonyi János ismert tartózkodási helyei

2. térkép: Rozgonyi Rénold ismert tartózkodási helyei

⁷⁷ Engel Pál: *Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. CD-ROM. Budapest: Térinfo Bt. – MTA, 2001. nyomán.

VÉRTESI VÁRAK

3. térkép: Rozgonyi János ismert tartózkodási helyei

**THE CASTLES OF THE VÉRTES MOUNTAINS:
THE NOBLE RESIDENCES OF THE ROZGONYI FAMILY IN THE
FIFTEENTH CENTURY**

The castles (Csókakő, Vitány, Gesztes, Gerencsér, Tata) discussed in this study, are situated in the Vértes Mountains and its foreground. They are close to the central area of medieval Hungary, the so-called Medium Regni. Theoretically, the owners of these castles could live close enough to the royal court, while they could establish their residences on their own possessions. Still, it is debated whether these nobles considered this as an advantage.

Most written sources on the castles date from the fifteenth century so the question which castles should be regarded as residences examinable in this period. At this time various members of the Rozgonyi family possessed these castles except for the castles of Gerencsér and Gesztes belonging to the powerful Újlaki family from the middle of the fifteenth century.

This aim of the research was to determine which of these castles served as residence in the case of each member of the Rozgonyi family based on the criteria set by András Kubinyi. The data derived from the family members' itineraries are also included in the analysis. As a result the following picture evolves: Stephen/István Rozgonyi Sr. lived in the king's neighbourhood. It can be reasonably assumed that at the beginning of the 1420s his residences were Tata and Gerencsér, although only a few data allow us to suppose this. From the 1430s it is obvious that his seat has been replaced with the castle of Csókakő. His son, John/János Jr. also lived there usually. The distant relatives of the main branch of the Rozgonyis, the four Rozgonyi brothers took the possession of most of these castles (Tata, Vitány, Csókakő) in the middle of the fifteenth century. Documents hold the most data about two of these family members: John Sr. and Reynold/Rénold were holders of high offices, this fact, however, had no influence on choosing their residences. First, Tata was the seat of Renold, but after 1462 he moved to the far away Varannó (Vranov nad Topľou, SK). János Jr. lived in Tata until his death in 1471. Following this, the king deprived the family of Tata, thus they all moved to Varannó. This illustrates the tendency that the major landowners resided in a castle far away from the royal court.

Keywords Nobility, itineraries, residences, social history, royal court

KÁDAS ISTVÁN

Egy abaúji atyafiság Mátyás király udvarában

ADALÉKOK A SEMSEI CSALÁD HUNYADI-KORI TÖRTÉNETÉHEZ*

A KÖZÉPKORI NEMESI társadalom kutatásának szükséges alapjai a családtörténetek. Az egyéni karrier, a birtoktörténet, a házassági kapcsolatrendszer elemzése fontos támpontként szolgál a középkori magyar nemesség életének, lehetőségeinek és nem utolsósorban politikai szerepének alaposabb megismeréséhez. Ehhez azonban pontos, okleveleken alapuló családrekonstrukciók szükségesek. Éppen ezért kiemelkedő jelentőségű Engel Pál középkori genealógiai adattára.¹ A szerző hatalmas okleveles anyagra alapozott precíz összeállítás biztos alapot szolgáltat a kutatáshoz. Engel műve – ahogy a bevezetőben is olvashatjuk – „különösen az Anjou- és Zsigmond-kor bűvárlói számára tartogat sok újdonságot”, de teljességre törekedvén, a középkor későbbi szakaszához is elsőrangú segédlet. Ám az ilyen adattárak hálátlansága, hogy mindig lesz egy újabb információ, amely kiegészíti, pontosítja adatait. Jelen dolgozat egy Mátyás király udvarában szolgálatokat vállaló família, az abaúji Semsei atyafiság családfájához nyújt némi kiegészítést. Tanulmányom, mely egy folyamatban lévő nagyobb kutatás része, elsősorban a család saját levéltárában fellelhető, még kiadatlan okleveles anyagon alapul, de természetesen más familiák (pl. Bárczay, Sóvári Soós, Berzeviczy), valamint hiteleshelyek levéltárainak diplomái is tartalmaznak új adatokat.

A família a 15. század közepén

Előljáróban érdemes áttekinteni a család leszármazásával foglalkozó korábbi munkákat. Sok más nemesi atyafisághoz hasonlóan – Lehoczky *Stemmatographiáját*² követően – Nagy Iván monumentális genealógiai munkáját kell kiemelnünk,³ ám a műben számos

* Ezúton szeretném megköszönni témavezetőm, Dr. Draskóczy István egyetemi tanár segítségét, hasznos tanácsait és észrevételeit.

¹ Engel: *Gen.*

² Andreas Lehoczky: *Stemmatographia nobilium familiarum regni Hungariae; praemissa est series chronologica quatuor statuum et ordinum e diplomatibus eruta.* I–II. köt. Posonii: Typis Simonis Petri Weber, 1796–1798.

³ Nagy Iván X. 135–142.

pontatlansággal találkozunk, s adatai egy része oklevelekkel nem igazolható. Nagy Iván családfáját újabb munkák is átvették, mint például Szluha Márton Sáros és Turóc megye családjával foglalkozó műve⁴ vagy Pozsonyi Józsefnek – aki a Semseiek újkori történetének kutatója – családtörténeti monográfiája.⁵ Pontosabb Csoma József családfája,⁶ azonban a szerző nem tünteti fel forrásait. Ezzel szemben Engel említett adattára, mely egészen pontos leszármazási táblákat tartalmaz, visszakéreshető adataival segíti a kutatót, sőt a digitális adattár lehetőséget teremt új adatok felvételéhez.⁷

A Semsei atyafiság eredete a 14. század első évtizedére nyúlik vissza, amikor Tamás szepesi várnagy megvásárolta az utódainak nevet adó Semse birtokot. A család a 14. században a középbirtokos nemesség népes rétegéhez tartozott, ám a 15. század első harmadában a jómódúak közé emelkedtek. Ebben nagy szerepet játszott a Nikápolynál hősi halált halt Semsei I. László alpohárnokmester, illetve unokaöccsei, István, Frank és II. László, akik Abaúj, Sáros, Zemplén és Heves megyei szerzeményeikkel gyarapították a birtokállományt. Ekkorra a család vagyona már 200–300 jobbágyporta közötti lehetett. A 15. század közepén a családtörténeti munkák és az okleveles adatok alapján Semsei Frank a legjelentősebb családtag, aki szolgálatot vállalt mind Zsigmond, mind pedig I. Ulászló udvarában, s nevét a török elleni harcokra 1439-ben, Tüdőrévnél rendkívüli adót kivető előkelők között is fellelhetjük. Tudunk Frank hadi tetteiről is, 1426-ban például Alattyáni Csirke Péter korábbi javaira a husziták elleni érdemeinek jutalmaként kapott királyi adományt.⁸ Giskra cseh zsoldosai, illetve a különböző huszita rablócsoportok, vagyis a *cseh testvérek* (bratři) a 15. század közepére befészkelődtek az ország északi megyéibe.⁹ Természetesen ez az Abaúj, Sáros és Zemplén megyékben birtokos Semseiekre is hatással volt. 1439-ben például a kassai polgárok azért fordultak az ország rendjeihez, hogy lebonthassák Frank sacai erődített házáat, mely „rossz kezekbe kerülve” huszita rablófészekké válhat.¹⁰ Ugyan ebben az évben értesülünk arról, hogy Semsei 300 aranyforintért kiváltotta a huszita fogságból Gálszécsi Miklóst, aki hálából Frank zálogába bocsátotta a 15 Sáros megyei

⁴ Szluha Márton: *Sáros, Turóc vármegye nemes családjai*. (Felvidéki nemes családok 2.) Budapest: Heraldika, 2008. 364–365.

⁵ Pozsonyi József: *A semsei Semsey család története*. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2002.

⁶ Csoma József: *Abaúj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa: Forster, 1897. 496–503.

⁷ Engel adattára mellett a DL–DF-adatbázis is jelentősen megkönnyíti a családtörténeti kutatást (<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a100517htm?v=pdf&a=start> [letöltés: 2012. 11. 21.]).

⁸ A család Anjou- és Zsigmond-kori történetére I.: Kádas István: Középkori család- és birtoktörténet: a Semseiek. *Fons* (megjelenés alatt).

⁹ Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest: Hornyánszky, 1917. 275–278.

¹⁰ Horváth Mihály: Magyar regesták a szepesi káptalan, jászai és leleszi konventek, Kassa és Sopron városok s több magánosok levéltáraiból s gyűjteményeiből, 1228–1643. Első közlés. *Magyar Történelmi Tár* 9 (1861): 152.; Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszita i. m.* 236.

falura kiterjedő birtokrészét.¹¹ Emellett a környékbeli nemesek is felfogadtak *bratři*-csapatokat hatalmaskodásaikhoz. A Kapiak például Talafusz János cseh kapitány határozott segítségével törtek rá a Semsei-rokon Butkai Benedek és Nagymihályi Ambrus szalóki részére,¹² míg 1456-ban Csebi János vett igénybe cseh zsoldosokat a zempléni Semsei-birtok pusztítása céljából.¹³ Ám a Semseiek sem nélkülözték a *cseh testvérek* igénybevételét: 1449-ben Frank hatalmaskodó cseh és lengyel familiárisairól olvashatunk.¹⁴ Természetesen Semsei Frankot és öccsét, Lászlót az 1440–1450-es években az északkeleti megyék rendjeinek gyűlésein is megtaláljuk. Sőt, 1450-ben Frank azon 17 főúr és előkelő között szerepelt, akik Hunyadi János oldalán fegyverszünetet kötöttek Giskrával.¹⁵ A kassai kerület megyéinek a husziták elleni hatékony védelem okán összehívott 1454-es gyűlésén viszont már csak Semsei László nevével találkozunk.¹⁶

Frank öccse, II. László működése főleg neje, Pazdicsi Ilona zempléni örökségére terjedt ki, megteremtve a família Pazdicsi-ágát. A birtokok először Semsei Istvánnak Csebi Veres Miklós idősebb lányával, Pazdicsi Krisztinával kötött házassága révén kerültek az atyafiság érdekszférájába. Egy 1420-ban kötött egyezés értelmében, a Pazdicsi-lányok vagyona Pazdics, Szuha, Kraszna, Mocsár, Sámogy, Szalók és Újfalú birtokok apjuk kezén lévő felének háromötödét jelentette.¹⁷ Semsei László fivére halálát követően tünt fel a Pazdicsi-lányok igényeinek védelmezőjeként,¹⁸ s 1431-ben már Veres Miklós fiatalabbik lányának, Ilonának a férje.¹⁹ Lászlónak bátyja özvegyével és lányával, valamint felesége atyjafiaival folyó pererei az 1440-es évektől gyakorlatilag korszakunk végéig folyamatosak voltak. Semsei 1436-ban előbb Újfalú, Szalók és Pazdics, majd 1446-ban Szuha, Mocsár, Kraszna és Sámogy falvakban foglalta el felesége rokona, Koporc Miklós részeit.²⁰ Ez a viszály látszólag megoldódott Miklós 1452-ben bekövetkezett, fiú örökös nélküli halálával, melynek következtében birtokai háromötöde a Pazdicsi-lányok kezére jutott.²¹ Ám a további kétötöd újabb végeláthatatlan perlekedés alapjává vált.

¹¹ Carolus Wagner: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis*. Posonii–Cassoviae: Landerer, 1780. 382. 63. sz.; DL 64 360.

¹² Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszita i. m. 279–281.*

¹³ DL 84 998.

¹⁴ C. Tóth Norbert (szerk.): *Szabolcs megye hatóságának oklevelei. II. (1387–1526)* Budapest–Nyíregyháza–Szeged: Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2003. (A nyíregyházi Jós András Múzeum Kiadványai 53.) 134. 497. sz.

¹⁵ Engel: *Arch.* I. 523.

¹⁶ Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső (szerk.): *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius.* I–VIII. köt. Győr–Budapest: Victoris Saubervein – Alexandri Kocsi – Societas Franklinae, 1865–1891. VII. 470. 419. sz. Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszita i. m. 288–289.*; Horváth Richárd: A Felső Rérszek kapitánysága a Mátyás-korban. *Századok* 137, No. 4 (2003): 935.

¹⁷ ZsO VII. 459. 2009. sz.

¹⁸ ZsO X. 577. 1489. sz., 578. 1491. sz.

¹⁹ DL 84 864.

²⁰ DL 84 872., DL 84 881., DL 84 883.

²¹ DL 84 923.

Melyik Semsei László hunyt el 1464-ben?

László esetében óvatosan kell kezelnünk az adatokat, ugyanis az 1450–1460-as évekből egyszerre két Semsei Lászlót ismerünk: Frank öccsét és fiát is így hívták. A középkori atyafiságok családfájának megrajzolása során az egyik legnehezebb feladat az egy időben élő, hasonló nevű családtagok elkülönítése. Ilyen nehézséggel szembesülünk a Semseiek Mátyás-kori történetét vizsgálva is. Igaz, a legtöbb esetben csupán elsőre tűnik nehézkesnek a két László elválasztása, hiszen az oklevelekben gyakran feltüntetik az apai nevet. Emellett II. László a forrásokban legtöbbször a fiai, János és Vilmos társaságában, míg Frank fia, III. László 1453-ig öccsével, Rudolfal szerepel együtt. Segíti elkülönítésüket az is, hogy II. Lászlót a felesége hozományaként szerzett zempléni birtokai révén gyakorta „Pazdicsi Semsei” előnévvel illették. Ez az előnév fiai esetében is rendre megjelenik. Továbbá a birtokügyek nagyobbik részében is többé-kevésbé jól elhatárolható a két Semsei, hiszen például II. László leginkább a zempléni birtokok kapcsán szerepel, míg a Sáros megyei Gálszécsi-zálogok ügyében általában unokaöccsét találjuk. Sajátos módon maga a forrásanyag szintén segít a kérdéses Semsei László azonosításában. A családi levéltár ugyanis túlnyomó többségben II. László-ágának az okleveleit tartalmazza.

A fentebb közölt adatok hasznára álljon itt egy példa. Perényi János tárnokmester helyetteseként 1452-ben az egyik Semsei László intézkedett Farkas budai zsidó ügyében.²² Az oklevél a nevéen kívül semmilyen más adatot nem említ. Valószínűleg ugyanez a László lehetett, akit 1450-ben és 1455-ben is Perényi familiárisai között találunk.²³ Az azonosításban egy 1452-es hatalmaskodási per segít: itt a tárnokmester Ónodi Cudar Simon ellen támadó nemes familiárisai között Semsei Lászlót és Rudolfot is említik.²⁴ Miután Semsei Rudolf az oklevelekben kizárólag bátyjával együtt fordul elő, így a Perényi familiájában szolgáló László valószínűleg Frank fia lehetett. Hasonló problémával szembesülünk egy 1462-es oklevél kapcsán is, melyben Semsei Lászlót Mátyás király udvari familiárisaként szerepel. E diploma sem említ sem apai nevet, sem *cognoment*, így ismételten mindkét László számításba vehető. Ez esetben az oklevél tartalma szolgálhat némi bizonytalan segítséggül. Az irat Semsei László és János peréről tudósít; viszont nem említi, hogy utóbbi László fia lenne.²⁵ Továbbá III. Lászlóról tudjuk, hogy többször pereskedett ősi birtokai miatt unokatestvéreivel.²⁶

²² Perényi 237. 483. sz.; Friss Ármin – Mandl Bernát – Kováts Ferenc – Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar-zsidó oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica*. I–XVIII. köt. Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat – Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1903–1980. V. 52. 121. sz.

²³ Perényi 229–230. 474. sz.; Ila Bálint – Borsa Iván (szerk.): *Az Abaffy család levéltára, 1247–1515. A Dancs család levéltára, 1232–1525. A Hanvay család levéltára, 1216–1525.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 23.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993. 149. 214. sz.

²⁴ DL 14 590.

²⁵ DF 222 946.

²⁶ DL 84 990., DL 85 038.

Persze egyáltalán nem zárható ki II. László udvari karrierje sem, akinek Vilmos nevű fiát 1466-ban szintén ebben a tisztségben találjuk.²⁷

A két Lászlóval kapcsolatban talán Semsei László Erzsébet nevű özvegyének 1464-es felbukkanása a legproblematisabb.²⁸ Mivel a családtörténeti munkák csupán Pazdicsi Ilonát tüntetik fel II. László nejeként, így elsőként Frank fiára gondolhatunk. Ezt a felvetést erősíti, hogy Csoma leszármazási tábláján valóban találunk egy bizonyos Liptói Erzsét, III. László hitveseként. Ennek megfelelően Csoma Frank fia halálát 1464 körülre tette.²⁹ Az adatok ellenben azt mutatják, hogy Csoma következtetése hibás lehet. Erzsébet (Szentmiklósi Liptói András leánya) Semsei László hitveseként először 1462-ben tűnik fel a forrásokban. Az oklevél II. László fiának, Jánosnak az idézését is tartalmazza,³⁰ ami inkább a pazdicsi ághoz köti a házasságot. Ezt erősíti, hogy a források Erzsébetéről később gyakran Pazdicsi Semsei László feleségeként szólnak.³¹ Az özvegy 1464-ben ugyancsak egy Pazdicsi Semsei-birtok, Szuha kapcsán kerül szóba. Mi több, az is kiderül, hogy II. László korábbi házasságából származó fia, János mostohaanyjának szintén Erzsébet nevű lányát vette feleségül.³² Ezek alapján Erzsébet inkább II. László özvegye lehetett. Ez annál is inkább bizonyosnak tűnik, mert a Frank fia Lászlóra vonatkozó adatok 1464 után sem hiányoznak. Működését ugyan Engel Pál 1490-ig tüntette fel, de még 1498-ban is szerepel a nemes a forrásokban.³³ II. Lászlóról viszont 1471-ben már több esetben néhaiként emlékeznek meg.³⁴

Ám még nem értünk problémánk végére. Különös, hogy Erzsébet asszony az 1464-es adatot követő perei során az oklevelekben rendre Semsei László feleségeként tűnik fel,³⁵ özvegyként legközelebb csak 1471-ben jelölik.³⁶ Mi több, 1465-ben és 1466-ban, tehát évekkel „elhunytát” követően maga Semsei János fia, László néhány ügyben peres félként jelenik meg, azaz az oklevelek aktív szerepléséről tanúskodnak.³⁷

²⁷ DL 85 004.

²⁸ DL 84 983.

²⁹ Csoma József: *Abauj-Torna vármegye i. m.* 502.

³⁰ DL 15 722. Az oklevél Semsei-levéltárban található másolatában Erzsébet Szentmiklósi Szepesi Lőrinc leányaként szerepel. Vélhetőleg a scriptor elírásának lehetünk tanúi, ugyanis Semsei János Orbánfalvai Szepesi Lőrinc özvegyét, Erzsébetet is perbe hívta (DL 84 963.). Az eredeti diploma biztosabb adatot őrizhetett meg az átíratánál, s egy 1464-es oklevél is Liptói András lányának nevezi László nejét (DF 223 011.).

³¹ DL 84 965., DL 85 005., DL 85 008.

³² DL 85 011.

³³ Engel: *Gen. „Semsei” családja*; Iványi Béla (szerk.): *Eperjes szabad királyi város levéltára – Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes. 1245–1526.* (Acta litterarium ac scientiarum Regiae Universitatis Hungariae Francisco-Iosephinae. Sectio Iuridica-politica 2.) Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T., 1931. II. 303. 771. sz.

³⁴ DL 85 038., DL 85 042.

³⁵ DL 85 005., DL 85 008., DL 85 011.

³⁶ DL 85 042.

³⁷ DL 84 988., DL 84 990., DL 84 994.

Továbbá 1467-ben még ügyvédként is képviselte feleségét, s halálát legközelebb csak 1469-ben említik.³⁸ Sőt, 1466-ban arról olvashatunk, hogy Mátyás király Semsei Vilmos érdemeiért minden bírság és elmarasztalás alól felmentette Vilmost, valamint atyját, Lászlót, továbbá a másik Lászlót és Jánost, illetve Vilmos atyjának és fivérének Erzsébet nevű feleségeit.³⁹ Az adományt szerző Vilmos alighanem tudott volna apjának két évvel korábbi haláláról, tehát a források többsége szerint 1464-ben még mindkét László életben lehetett, s II. László halálát is inkább 1467 és 1469 közé datálhatjuk.

Frank és II. László leszármazottai

Semsei Frank gyermekeiről meglehetősen biztos adataink vannak: három fiú, Miklós, László és Rudolf; valamint három leány, Borbála, Brigitta és Apollónia.⁴⁰ Első pillantásra egyértelműnek tűnik Semsei II. László gyermekeinek felsorolása is, Csoma és Engel genealógiai ábráján azonos neveket találunk: János, Vilmos, Margit, Ágota és Anna.⁴¹ A két középső leány, Margit és Ágota leszármazása kapcsán viszont nehézségekbe ütközünk. Nevük meglehetősen gyakran tűnik fel Pazdicsi Semsei László fiainak társaságában, ami birtokközösséggel magyarázható. Mátyás király ugyanis 1461-ben Margitot és Ágotát Semsei Jánossal és Vilmostal együtt adományozta meg a Zemplén megyei Pazdicsi-birtokokkal. Az oklevél a két asszonyt Semsei János és Vilmos *sororjainak* nevezi, de kifejti, hogy a birtokok Jánost és Vilmost anyjuk, Pazdicsi Ilona, a két nővért pedig szintén anyjuk Katalin, Károlyi Demeter felesége, Pazdicsi Krisztina lánya révén illették meg.⁴² A Pazdicsi-birtokok Semsei István és László kettős házasságával kerültek a családhoz, István Pazdicsi Krisztinát, László Ilonát vette nőül. Semsei Istvánnak és Krisztina asszonymnak csak Katalin nevű leányuk érte meg a felnőttkort, akit 1446-ban Károlyi Demeter hitvesként említenek, méghozzá leányaik: Margit és Ágota pere kapcsán.⁴³ Azt, hogy Margit és Ágota nem László gyermekei, egy 1461-es egyesség is megerősíti. A vita tárgyai természetesen a zempléni birtokok voltak, amelyek közös használatáról fogott bírák előtt egyeztek meg Semsei László gyermekei: János, Vilmos és Anna, valamint Károlyi Demeter és Katalin asszony leányai: Margit illetve Ágota.⁴⁴ Ezek alapján egyértelmű, hogy az utóbbi két lány nem II. László, hanem Semsei István nőági leszármazottja volt. Megjegyzem, Károlyi Demeter és Semsei Katalin Margit

³⁸ DL 85 008., DL 85 026.

³⁹ DL 85 004.

⁴⁰ *Perényi* 212. 439. sz.

⁴¹ Csoma József: *Abauj-Torna vármegye i. m. 502.*; Engel: *Gen. „Semsei” családja.*

⁴² DL 84 944.

⁴³ DL 84 882.

⁴⁴ DL 84 952.

és Ágota nevű lányait Éble Gábor okleveleken nyugvó Károlyi-családfáján is megtaláljuk.⁴⁵ Még egy hiányzó Semsei-lányra kell kitérnünk. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveiben feltűnik egy bizonyos Semsei Afra. Egyszer Semsei Lászlót és Jánost említik Afra *fratereként*, míg máshol Frank leányával, Apollóniával szerepel együtt.⁴⁶ A korábbi genealógiai irodalomban Afra csak Nagy Ivánnál bukkan fel, ő Frank lányaként szerepelteti,⁴⁷ s Apollónia említése miatt talán valóban a Frank-ághoz köthető.

Feltehető a kérdés, hogy milyen viszony lehetett a Semseiek két ága között? Az adatok azt mutatják, hogy Frank és II. László utódai megosztottak az Abaúj és Sáros megyei ősi birtokaikon, Semsei Vilmost és Jánost 1477-ben III. László osztályos testvéreinek nevezik.⁴⁸ Az örökölt javak közé az abaúji Semse, Saca, Pólyi, Gard, Szentlőrinc (Felgard), Roszput és Hatkócz, a sárosi Nyárs, Ardó, Szalók, Rencsicsó, Hermány, valamint a hevesi Alattyán, Kér és Jánoshida tartozott.⁴⁹ Ismerjük Lászlónak az unokatestvéreivel kötött 1471-es megállapodását, mely a Heves megyei Alattyán és az abaúji Saca megosztásáról döntött. Ebben a sacai malom felét, illetve Semsei István korábbi birtokának a felét (négy pontosan meghatározott jobbágytelket), valamint egy Semsén lévő „curiam seu sessionem nobilem” ítélték Jánosnak és Vilmosnak, akik cserébe egy sacai kúriát vagy nemesi *sessiót* és egy fél telket adtak át unokatestvérüknek. Továbbá egy nyársi udvarház sorsáról is határoztak.⁵⁰ Természetesen az ősi birtokok érdekében Frank és II. László fiai közösen is felléptek. Az sem meglepő, hogy atyai nagyanyjuk⁵¹ öröksége, az Upori-vagyon ügyében szintén közösen pereskedtek. Az Upori-birtokok közül több Sáros, Zemplén, Szabolcs megyei település került a Semseiek zálogába,⁵² Upori László magtalan halála pedig még közelebb hozta a Semseieket az áhított örökséghez. Upori azonban – vélhetően Mátyás király engedélyével – vejének, Cékei Jánosnak örököltette át vagyonát.⁵³ Bár voltak egymás

⁴⁵ Éble Gábor: *A nagykárolyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével*. Budapest: Franklin-Társulat, 1913. I. tábla.

⁴⁶ Jakó Zsigmond (szerk.): *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II. köt. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II., Forráskiadványok 17.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990. I. 558. 1423. sz., 586. 1527. sz.

⁴⁷ Nagy Iván X. 136.

⁴⁸ „fratrum suorum condivisionalium” – Teleki József (szerk.): *A Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár*. X–XII. köt. Pest: Emich Gusztáv, 1853–1857. XII. 43. 611. sz. A birtokosztályra: Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest: Politzer Zsigmond és fia, 1946. 335., 344–345.

⁴⁹ DL 84 990.

⁵⁰ DL 85 038.

⁵¹ Engel: *Gen. „Semsei” családja*.

⁵² Melczer István (szerk.): *Okmányok a kellemesi Melczer-család levéltárából*. Budapest: Hornyánszky, 1890. 62. 36. sz., 93. 54. sz., 96. 56. sz., 106. 62. sz.

⁵³ Melczer István (szerk.): *Okmányok i. m. 113. 67. sz., 123. 73. sz.*; Engel Pál: Szabolcs megye birtokviszonyai a 14–16. században. In: Csukovits Enikő (szerk.): Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. (Milleniumi magyar történelem: Historikusok) Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 600–623. Upori

között is kisebb birtokpereik, a két ág közötti összetartás erős lehetett. Ezt igazolja például, hogy Semsei Vilmos Mátyás király udvari familiárisaként nemcsak apjának és fivérének, hanem unokatestvérének is kijárta, hogy a király mentesítse minden bírság alól.⁵⁴ Ezzel szemben Vilmos birtokadományából – a két Csáj és Borsfalva Abaújban, illetve Singlér Sárosban – már csak ő és fivére részesültek.⁵⁵ A két ág ugyanis már egymástól függetlenül gyarapította birtokaikat.

A birtokpolitika és a házassági stratégia összefonódása

A családtörténet szorosan összekapcsolódik a birtoktörténettel. A birtokigények, örökségek, leánynegyed miatt keletkezett viták a rokoni kapcsolatok megismérséséhez is közelebb vezethetnek. Genealógiai kiegészítéseink így birtoktörténeti adatokkal is bírnak. Különösen igaz ez a házassági kapcsolatok esetében. Ezt láthatuk a Pazdicsi-birtokok kapcsán, de a Gálszécsi-zálogok ügyében szintén találunk rokonságot. III. László apjával és fivérével 1449-ben vette zálogba Gálszécsi Miklós komlóskeresztesi uradalmának felét.⁵⁶ A Semseiek igyekeztek megtartani ezt a jelentős birtokegyüttest, amit jól jelez, hogy 1455-ben Gálszécsi Miklóssal Semsei Brigitta férjeként, vagyis Semsei Frank vejeként találkozunk.⁵⁷ Miklós fiú örökös nélküli halálát követően pedig László és fia, Ferenc sikeresen vette saját birtokába a településeket.⁵⁸ Frank fia a sárosi terjeszkedés mellett Abaújban szintén sikerrel gyarapította vagyonát, itt főként Enyicke megszerzését, valamint a ruszakai birtokrészének bővítését említhetjük meg.⁵⁹ II. László fiai, János és Vilmos pedig főleg az anyai örökségként szerzett zempléni részek megtartásán és kikerekítésén fáradoztak. Mátyás király 1461 áprilisában adományozta Jánosnak és Vilmosnak, valamint a Károlyi lányoknak a Pazdicsi-javakat,⁶⁰ amit több közeli birtokrészrel gyarapítottak. Jelentősebb szerzeményeik közé számítottak a Zemplén megyei Lask, Berettő, Zétény és Szentes települések részei.⁶¹ Ezenfelül számos egyéb birtok került zálog címén a család két ágának kezére. Ez utóbbiak ismertetése túlfeszítené jelen tanulmány

László Mátyás király hű és befolyásos emberének számított, 1460–1461 között a Felső Részek kapitánya volt. Ehhez I. Horváth Richárd: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: Neumann Tibor (szerk.): *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. [H. n.]: Argumentum Kiadó, 2001. 101.

⁵⁴ DL 85 004.

⁵⁵ DL 84 995.

⁵⁶ Carolus Wagner: *Diplomatarium i. m.* 382. 63. sz., Csánki I. 327.

⁵⁷ DL 104 841., DL 45 689.

⁵⁸ *Bártfa* 473. 3202. sz.; DL 85 154., DL 85 115.

⁵⁹ DL 85 053., DL 84 782. Vö. Csoma József: *Abaúj-Torna vármegye i. m.* 353.

⁶⁰ DL 84 944.

⁶¹ DL 74 715., DL 85 135.

keretét, mindazonáltal ki kell emelnünk az atyafiság Torna megyei megjelenését. Ez ugyanis felettébb szemléletes példája a birtokpolitikai és a házassági stratégiák összefonódásának. Mint láttuk, Semsei II. László másodjára Liptói Erzsébetet vette nőül, míg fia, János mostohatestvérével, Erzsébettel kelt egybe. Szerencsénkre, egy a Semsei-levéltárba került oklevélből tudjuk, hogy Liptói Erzsébet korábban az északnyugat-magyarországi eredetű, de Torna megyében is birtokos Födémesi Szobonya László hitvese volt,⁶² így Semsei János első neje Födémesi Szobonya-lány lehetett. Gyanúnkat a birtoktörténet is megerősíti: János felesége a Torna megyei Szobonya birtok, Görgő ügyében tűnik fel a forrásokban.⁶³ Ez a kapcsolat Szobonya Erzsébet halála után sem szakadt meg, Semsei 1471-ben Liptói Erzsébettel együtt pereskedett a gömöri Berzéte birtok ügyében.⁶⁴ Érdekes, hogy a források egy része Semsei Vilmos nejét, Forgács Margitot⁶⁵ sem Gimesi Forgács György, hanem özvegye, Dorottya lányaként említik, így szerepel első feltűnésekor, 1472-ben is.⁶⁶ Dorottya asszony tudniillik Födémesi Szobonya János leánya volt,⁶⁷ aki már 1467-ben felbukkan Semsei II. László és IV. János feleségei mellett a tornai Görgő birtok ügyében folytatott perekben.⁶⁸ Vilmos anyósa és neje talán a Torna megyei Jolsvafői Tekes-Színi atyafisággal is rokonságban állhatott. Mindenesetre tulajdonukban több Torna és Borsod megyei Színi-birtokrészt találunk. Forgács Margit tornai birtokairól 1475-ből szerezhethünk tudomást, amikor elzalogosította Semsei Jánosnak Görgő, Varbóc, Feketefűz, Kisfalud és Szín helységekben lévő részeit.⁶⁹ Mi több, 1478-ban ennél is jelentősebb vagyon került ideiglenesen Semsei Vilmos és neje kezére. Forgács Albert ugyanis a sógorától, Vilmostól kapott 1000 forintért cserébe elzalogosította neki a birtokait. Ez a Torna és Borsod megyei Szobonya és Színi javak mellett Abaúj és Bars megyékben bírt részekre is kiterjedt.⁷⁰ Vilmos örökös nélküli halálával azonban megszűnt a Semseiek rövid Torna megyei jelenléte.

A tornai birtoklás kapcsán még egy érdekes tényezőt kell megemlítenünk. Már a 15. század közepi családtagoknál is megfigyelhetjük, hogy míg a családfőnek számító Frank az abaúji és sárosi ősi birtokok valamelyikén, leginkább Sacán tarthatta a rezidenciáját – ahol egyébként valamiféle erődítményt is épített –, addig öccse, László a megkülönböztető előneve és a perbehívások alapján a felesége hozományaként szer-

⁶² DL 84 905.

⁶³ DL 85 011.

⁶⁴ DL 85 042. 1469-ben már Semsei János Borbála nevű feleségéről olvashatunk: DL 85 031.

⁶⁵ DF 274 479., DF 274 480., DF 251 466.

⁶⁶ DL 85 047.

⁶⁷ Engel: *Gen.* „Ludány nem 1. tábla: Szobonya (födémesi, emőkei)” családfa; Bártfai Szabó László: *A Hunt-Pázmány nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom: Buzárovitz Gusztáv, 1910. 195.

⁶⁸ DL 85 011.

⁶⁹ DL 85 056.

⁷⁰ DL 85 078. Engel: *Gen.* „Hontpázmány nem 6.: Forgács-ág” családfa; Bártfai Szabó László: *A Hunt-Pázmány i. m.* 201.

zett zempléni Pazdicson rendezkedett be.⁷¹ Ehhez hasonlóan László fiai esetében is feltételezhető, hogy a két testvér külön rezidenciát tartott. János Zemplénben, leginkább Pazdicson tarthatta a központját – innét vette előnevét s innen kelt végrendelete is⁷² –, öccse pedig a felesége révén szerzett Torna megyei Színen rendezkedhetett be, itt adta ki okleveleit.⁷³

Társadalomtörténeti adalékok

A genealógiai és birtoktörténeti adatok a nemesi atyafiság társadalmi helyzetének meghatározásában is segítséget jelenthetnek. A Semseieknek a *bene possessionatus* státusz felé vezető útja, a Zsigmond-korban megfigyelhető vagyon- és presztízsnövekedés tetten érhető Engel táblázatában is, ám a Mátyás-kori fejlemények inkább csak sejthetők. Ezt szemléletesen igazolják házasságaik. Jelen esetben egy udvarképes, jómódú nemesi család házasságkötési stratégiájára látunk szép példát. Fentebb érintettem, mennyire fontos szerepet tölthettek be az atyafiság birtokpolitikájában a házassági kapcsolatok. Semsei István és II. László kettős házassága a Pazdicsi-lányokkal, a Födemesi Szobonyákhoz fűződő kapcsolatrendszer, Semsei Brigittának Gálszécsi Miklóssal kötött frigye mind-mind a vagyon gyarapodásának reményével kecsegtetett. Ugyancsak szemléletes II. László Zemplénben terjeszkedő fia, János második házassága: Vajdai Borbálát vette feleségül. A Vajdai–Jánoki atyafiság Abaúj megye egyik jelentősebb famíliájának számított, s a friggel Semsei más környékbeli jómódú családok, az abaúji Gagyiak s a zempléni Szerdahelyiek tagjaival is sógorságba került.⁷⁴ A Zemplén megyei rokoni kört vizsgálva meg kell említeniünk, hogy II. László lánya, Nagymihályi Bánfi Györgynek – a tehetséges „Ungi” Albert vránai perjel és horvát bán fiának – lett a felesége,⁷⁵ míg a Pazdicsi-javakon osztozkodó unokahúgai közül Károlyi Margit Butkai Benedek, Ágota pedig Nagymihályi Ödöfni Ambrus hitveseként szerepel.⁷⁶ Míg Semsei István és II. László leszármazottai leginkább Zemplénhez kötődtek, addig – a birtokpolitikához hasonlóan – Frank és leányai házasságai Sáros megyébe vezetnek minket. Semsei Frank neje, Anna 1437-ben Sebesi Sinkától követelt

⁷¹ Kádas István: Középkori család-és birtoktörténet i. m. A nemesi rezidenciahasznalet vizsgálatának módszereiről: Neumann Tibor: *A Korlátköviek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században.* (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai: Források, feldolgozások 5.) Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2007. 105.

⁷² DL 85 147.

⁷³ DF 274 479., DF 274 480.

⁷⁴ DL 85 099.; Engel: *Gen.* „Hontpázmány nem 1.: 1. tábla: Vajdai (Jánoki)” családfa. A Vajdaiak pontosabb leszármazása: Pétefi Bence: Egy középkori címereslevél 20. századi vándorútja. *Turul* 84, No. 4 (2011) 140. 2. jegyz. A Vajdai–Jánoki-vagyonra: Csánki I. 233.

⁷⁵ DL 84 920.

⁷⁶ DL 84 944., DL 84 952.

leánynegyed, 1446-ban pedig Tarkői Fogas János leányként említik.⁷⁷ Leányai közül pedig Borbála Sóvári Sós Simon,⁷⁸ míg Brigitta Gálszécsi Miklós házastársa lett.⁷⁹ Gálszécsi kapcsán azt is meg kell említenünk, hogy édesanyja (Aba nembéli) Somosi Katalin volt. A családi kapcsolatok eredetét vizsgálva érdekes az is, hogy a Szobonya atyafisághoz vezető első „rokon”, Liptói Erzsébet anyja szintén a Somosi családból származott.⁸⁰ Így akár ez az ismeretség is visszavezethető a tekintélyes Sáros megyei családra. Frank harmadik leányához, Apollóniához viszont nem tudunk férjet kapcsolni. Ez különös, hiszen III. László nővérei közül, legtöbbször vele találkozunk az oklevelekben, 1477-ig gyakran feltűnik bátyja társaságában.⁸¹

Frank fia, László feltehetően kétszer nősült. Borbála nevű feleségét először 1477-ben említik,⁸² de sajnos közelebbi adatokat nem tudunk személyéről. A másik házastársról, Bátori Szaniszlófi Margitról pedig csupán 1520-as oklevelekből értesülünk.⁸³ A források Drágfi János tárnokmester és Bátori Szaniszlófi István leszármazottai – köztük Semsei László és Bátori Szaniszlófi Margit gyermekei – megállapodásait tartalmazzák. A gyermekek között szerepel László Ferenc nevű fia is, akit már 1476-ban,⁸⁴ Borbála feltűnése előtt említenek oklevelek, azaz Bátori Margit minden bizonnyal László első hitvese lehetett. A két oklevél különleges társadalomtörténeti jelentősége, hogy képet kaphatunk belőlük a teljes Szaniszlófi-rokonságról. Ezt a kiterjedt kapcsolatot már Fügedi Erik és Kubinyi András is vizsgálat alá vetette, s egy impozáns rokoni kört sikerült feltérképezniük. Semsei László ugyanis házassága révén a Szokoli, Tornai, Losonci Bánfi, Várdai, Kusalyi Jakcs és Rátóti Gyulafi családokkal is rokonságba került. Sőt, a tekintélyes Kusalyi Jakcsokkal már Semsei Afra révén is rokoni kapcsolatban álltak.⁸⁵

⁷⁷ DL 102 921., DF 263 731. Felmerülhet, hogy két különböző Annáról van szó, de talán valószínűbb, hogy Tarkői Anna édesanyja lehetett Sebesi-lány.

⁷⁸ DL 57 791, DL 57 792., DL 84 990. Csoma családfáján Semsei Borbála hitveseként Bodi Jakab szerepel (Csoma József: *Abauj-Torna vármegye i. m. 502.*). 1444-ben arról olvashatunk, hogy Bod Jakab és felesége Borbála elfoglalta Semsei Frank fiainak Heves megyei birtokait. (DL 84 879.) Nem zárható ki, hogy a birtokfoglalás oka valóban a rokonság lehetett.

⁷⁹ DL 45 689., DL 85 010.

⁸⁰ Engel: *Gen. „Baksa rokonsága, 10. tábla: Szécsi (Gálszécsi)” és „Aba nem 12. Somosi 1. tábla” családfák.* Sőt, Miklós Semsei-kézre került birtokait 1427-ben még Somosi-tulajdonban találjuk (Engel Pál: *Kamarahaszna-összeírások 1427-ből.* [Új történelmi tár 2.] Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989. 95–139.)

⁸¹ Perényi 212. 439. sz.; Jakó Zsigmond (szerk.): *A kolozsmonostori i. m. I. 586. 1527. sz.; DL 85 010. Teleki József: A Hunyadiak i. m. XII. 43. 611. sz.*

⁸² Teleki József: *A Hunyadiak i. m. XII. 43. 611. sz.*

⁸³ Horváth Richárd – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert: *Oklevelek a Bátori család történetéhez. Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle 41, No. 3 (2006): 327–368. 358–362. 23–24. sz.*

⁸⁴ DL 85 069.

⁸⁵ Kubinyi András: *A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén.* In: Szvircsek Ferenc (szerk.): *Magyarország társadalma a török kiűzése idején. Konferencia, Szécsény 1983.* (Discussiones Neogradienses 1.) Szigótarján: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1984. 10., 19.; Fügedi Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása.* (Történeti statisztikai kötetek) Budapest: Statisztikai Kiadó

Mindezek fényében úgy tűnik, a Semseiek a Mátyás-korra megszilárdították helyüket a helybéli nemesség vezető családjai körében. A házaspár között egyrészt a Sáros és Zemplén megyei előkelők jelentős képviselőivel találkozunk, másrészt előfordulnak az ország más területeiről származó tekintélyes atyafiságok is, mint az északnyugati Szobonyák, Gimesi Forgácsok, Szentmiklósi Liptóiak vagy a főként Erdélyben és a Tiszántúlon birtokos Kusalyi Jakcsok, a Szatmári Károlyiak és a Somlyói Bátoriak. Ez a már országos szintű rokoni kör híven tükrözi a birtokállomány alapján nehezebben megállapítható vagyont és presztízst.

Felvethető a kérdés: honnan eredhet a Semseiek ismeretsége az ország távoli vidékeinek famíliáival? Kézenfekvő magyarázat lehet Mátyás király udvara. Mint láttuk, a Semseiek közül többen megfordultak az uralkodók szolgálatában: Frank Zsigmond és I. Ulászló udvarának volt a tagja, Semsei László és Vilmos pedig Mátyás udvari famíliárisaként láttak el különböző feladatokat. Az udvarba való bekerüléshez protekcióra volt szükség, így gyakran egy rokonságból egyszerre többen szolgáltak.⁸⁶ Esetünkben talán Frank karrierje nyithatta meg az *aula* felé vezető utat családja számára. Az udvar összetételét, rétegződését Kubinyi András több kiváló tanulmányban vizsgálta, ami segít megállapítani a Semseiek udvartartásban betöltött helyét. Mátyás idején a főként nemesi előkelőkből álló udvari nemesség legalsóbb fokát az apródok alkották, majd az életkortól függetlenül *adolescens*nek nevezett réteg következett. A ranglétra csúcán az udvari lovag állt, de alatta megjelent a nagyobb számban előforduló udvari famíliárisok csoportja, ami a Jagelló-korra – a lovagok eltűnésével – a legfelsőbb kategória lett.⁸⁷ Semsei László és Vilmos tehát udvari famíliárisaként a palotások egyik tekintélyes rangosztályába, az udvari lovagságot követő legrangosabb rétegbe tartoztak.

A királyi udvar különösen fontos szerepet töltött be Mátyás kormányzásában, *aulicus*a komoly karriert remélhetett, az udvari szolgálat akár bárói tisztség eléréshez is vezethetett. A palotások külön jelvényeket, egyenruhát viseltek, s kiváltságaik és előjogaik révén mintegy külön rendet képviseltek. Feladatuk főként katonai jellegű volt, „lóra” kaptak fizetést, tehát meghatározott számú nehézlovast kellett tartaniuk a királyi bandérium részére.⁸⁸ Semsei Frankot már Zsigmond király 1432–33-as had-

Vállalat, 1970. 158. A Bátoriak Szaniszlófi-ágára: Horn Ildikó: *Báthory András*. Budapest: Új Mandátum, 2002. 12.

⁸⁶ Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1995. 322–323.

⁸⁷ Kubinyi András: Udvartartás és udvari élet Mátyás király korában. In: Farbak Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András (szerk.): *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2008. 28.; Kubinyi András: A királyi udvar a késő középkori Magyarországon. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 24.

⁸⁸ Kubinyi András: *Udvartartás és udvari élet i. m.* 29–30.; Csánki Dezső: *I. Mátyás udvara. Koszorúzott pályamunka*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1884. 34–35.

ügyi tervezete bandérium kiállítására kötelezte,⁸⁹ s valószínűleg Vilmos adományokhoz vezető, közelebről meg nem nevezett érdemei szintén katonaiak lehettek. A hadi feladatok mellett azonban az *aulicusok* végezték a lefoglalásokat, vizsgálatokat vezettek, de diplomáciai kiküldetéseikben, illetve az adószedésben is segítettek.⁹⁰ Az utóbbi szerepkörben Semsei Frankkal és Vilmostal is találkozhatunk. Frank 1436-ban abaúji ötvenedszedőként intézkedett,⁹¹ míg 1440-ben I. Ulászló megbízottjaként a Szomolnokra kivetett török elleni adó beszédese kapcsán találkozunk a nevével.⁹² Vilmos 1475-ben Zemplén megye királyi adószedőjeként tűnik fel.⁹³ Ugyancsak az udvari szolgálattal magyarázható, hogy mind Semsei Frank, mind pedig Vilmos tulajdonában jelentős készpénzről tudunk, amit természetesen birtokszerezésre fordítottak.⁹⁴

A köznemesség másik karrierlehetősége a főúri familiaritás keretében rejlett. A Mátyás-korban csupán III. László és Rudolf efféle szolgálatát ismerjük. Apjuk udvari karrierjével szemben kevésbé jelentősnek tűnhet ez a szolgálat, ám a Zsigmond király halálát követő zavaros időkben a bizonytalan udvari karriernél több lehetőség rejlett egy-egy befolyásos országnagy szolgálatában.⁹⁵ Id. Perényi János pedig jelentős hatalommal és befolyással bírt a cseh zsoldosok és rablók veszélyeztette Északkelet-Magyarországon.⁹⁶ A Semseiek tehát egyértelműen udvarképesnek számítottak. Mikként az atyafiság tagjainak a Mátyás-korban rendre kijáró vitézlő, *egregius* címzése is az előkelő nemesség sorába helyezi a családot.⁹⁷

A familia a 15. század végén

Az atyafiság Mátyás-kori tagjai: László, János és Vilmos gyarapították a család birtokait, rangos házasságokat kötöttek és a királyi udvarban is megfordultak. Vilmos 1482 körül utódok nélkül halálozhatott el,⁹⁸ fivéréét 1496-ban említik először néhaiként,⁹⁹ míg László a forrásokban 1498-ban tűnik fel utoljára.¹⁰⁰ János és László kétszer nősült,

⁸⁹ Franciscus Döry – Georgius Bónis – Vera Bácskai (szerk.): *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 11.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976. 422.

⁹⁰ Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet. In: Rázsó Gyula – V. Molnár László (szerk.): *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára.* Budapest: Zrínyi Kiadó, 1990. 67–68.

⁹¹ DL 50 371.

⁹² *Szerbia* 135. CXCVIII. sz.

⁹³ DL 85 054.

⁹⁴ Carolus Wagner: *Diplomatarium i. m.* 382. 63. sz.; DL 85 078.

⁹⁵ Engel Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében.* Budapest: MTA, 1998. 114.

⁹⁶ Tringli István: Hunyadi Mátyás és a Perényiek. *Levéltári Közlemények* 63, No. 1–2 (1992): 181.

⁹⁷ Engel Pál: *A nemesi társadalom i. m.* 97.

⁹⁸ Teleki József: *A Hunyadiak i. m.* XII. 220. 689. sz.

⁹⁹ DL 85 150.

¹⁰⁰ Iványi Béla (szerk.): *Eperjes i. m.* II. 303. 771. sz.

előbbinek négy fiú- és négy leánygyermekét ismerjük,¹⁰¹ míg utóbbihoz két fiú és hét lány utód köthető.¹⁰² Igaz, közülük többen nem éltek meg a felnőttkort. Az atyafiság presztízsnövekedése eme „utolsó középkori generáció” alatt is folytatódott. László fia Ferenc kamarásként szolgált II. Ulászló udvarában, rövid időre a sárosi ispán tisztjét is betöltötte.¹⁰³ A leánygyermek házasságai szintén szemléletesek; megtaláljuk a környékbeli Berzevici, Butkai vagy Bárcai családokat, de az ország távolabbi vidékéről származó Malomvizi Kenderesi és Matucsinaí famíliákat is.¹⁰⁴

*

Dolgozatomat alapvetően genealógiai megközelítéssel írtam, kiegészítve Engel Pál kiemelkedő jelentőségű adattárát, de néhány módszertani kérdésre is kitértem. Ezek közül legfontosabb a genealógia, a házassági kapcsolatok és a birtoktörténet együttes elemzésének hangsúlyozása, melyek egymást kiegészítő adatai társadalomtörténeti szempontokkal is bírnak. Jelen esetben segített felvázolni egy tehetős megyei atyafiság helyi és országos szintű kapcsolatrendszerét, karrierlehetőségeit, társadalmi helyzetét. Kiegészítéseim azonban nemcsak a Semsei család történetéhez nyújthatnak új adatokat, hanem a köznemesség vezető részét alkotó, Kubinyi András által „előkelőknek” nevezett társadalmi réteg vizsgálatához is további részletekkel szolgálhatnak.

¹⁰¹ István, Mátyás, Lajos, Anna, Zsófia, Ilona és Jeronima (Melczer István [szerk.]: *Okmányok i. m.* 113. 67. sz.), László (uo. 123. 73. sz.).

¹⁰² Ferenc, Katalin, Julianna, Margit, Borbála és Druzsiana (DL 69 063.), János (DL 85 115.); Zsófia, Luca (Horváth Richárd – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert: *Oklevelek i. m.* 358–362. 23–24. sz., itt említenek még egy Ilona nevű leányt is, ám ő megegyezik a felsorolt Juliannával: DL 67 182.).

¹⁰³ Királyi aulicus: Iványi Béla (szerk.): *Eperjes i. m.* II. 302. 768. sz. Udvari kamarás: Fögel József: *II. Ulászló udvartartása, 1490–1516.* Budapest: MTA, 1913. 65.; DL 85 198. Ispán: Iványi Béla (szerk.): *Eperjes i. m.* II. 326–327. 858–860. sz., 328. 866. sz., 329. 868. sz., 332. 873. sz., 334. 881. sz.

¹⁰⁴ DL 85 164., Horváth Richárd – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert: *Oklevelek i. m.* 358–362. 23–24. sz.

**A NOBLE FAMILY FROM ABAÚJ/ABOV-TURŇA COUNTY
IN THE COURT OF KING MATHIAS:
CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE SEMSEI FAMILY IN
THE AGE OF HUNYADIS**

A basic manual in the study of medieval noble society research are accurate genealogical trees which are fundamental elements when it comes to writing the biography of a Hungarian noble or when a scholar aims to trace someone's political functions. Present paper examines the lineage and the history of the Semsei family, a "bene possessionatus" family from Abaúj county in the Hunyadi era. The research managed to integrate and to modify the essential database of Pál Engel on the one hand, on the other to draw attention to some methodological problems when studying this particular family. One of these problems is the similarity of the names of the different family members in the charters. Another important issue is that the lineage and the marriages are associated with the history of land-owning. While processing the genealogical data and the history of estates we can find social historical improvements which help us to examine a family which takes services at the royal court of King Mathias Corvinus, their relationships in local and territorial level their carrier possibilities and social status. The study not only gives new data to the history of Semsei family but helps to study the social stratification of the Hungarian nobility in the late medieval period.

Keywords Nobility, genealogy, Semsei family, marriage strategies, service in the royal court

Ferenc

Tamás mg. (szepesi alispán)

1318–1334¹⁰⁸ († 1334 XII 22. k.)

◊ 1. Anna, Rikalffi Henrik leánya 1321

2. Guze, Hontpázmány nembeli Bényi Lampert leánya 1334¹⁰⁶

1.-től: Katalin¹⁰⁷ 2.-től: Demeter

1334–1335 1334–1370¹⁰⁸

László (alpohárnokmester)

1370–1396 († 1396 IX 25 Nikápoly)

Miklós¹⁰⁹

1370

János

1370–1406

◊ Ujpori Ilona 1411

Veronika¹¹⁰

1431–1440 e.

◊ Diódi László¹¹²

1431

† 1423 XII 6 e.

◊ Pazdicsi Krisztina

1420–1452

(2. sz. ábra)

János

pankotai főesperes,

tasnádi vikárius¹¹³

1399–1431

Ferenc (Frank)

kir. aulicus

1399–1455¹¹⁴

◊ Tarkói Anna¹¹⁵

1437–1446

◊ Szentmiklósi Liptói Erzsébet¹¹⁶

1462–1479 e.

(3. sz. ábra)

Borbála

1427–1492¹¹⁹

◊ Sovári Sós Simon¹²³

1465

Brigitta

1427–1477¹²⁰

◊ Gálszécsi Miklós¹²⁴

1455

Miklós¹¹⁷

1431

László

udv. familiáris¹²¹

1431–1498¹²⁵

◊ Somlyói Báthori Margit¹²⁶ † 1477. e.

◊ N. Borbála 1477–1498¹²⁷

Rudolf

1431–1453¹²²

Apollónia¹¹⁸

1431–1477

* Afra 1460–1483¹²⁸

◊ Kusalyi Jakcs György 1460–1463

- ¹⁰⁵ Vincent Sedláč (szerk.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I–II. köt. Bratislava: Academia Scientiarum Slovaca, 1980–1987. II. 158. 318. sz.
¹⁰⁶ DL 84 784.
- ¹⁰⁷ 1334: DL 84 784, 1335: *Anjou* XIX. 44. 81.sz.
- ¹⁰⁸ DL 84 794.
- ¹⁰⁹ DL 84 794.
- ¹¹⁰ 1431: *Perényi* 212. 439. sz., 1440: néhai, DL 84 876
- ¹¹¹ DL 85 008.
- ¹¹² *Perényi* 212. 439. sz.
- ¹¹³ ZsO III. 143. 350 sz., 496., 2052. sz.; ZsO VI. 378. 1365. sz., 504. 2014. sz.
- ¹¹⁴ DL 104 841.
- ¹¹⁵ 1437: DL 102 921., 1446: DF 263 731.
- ¹¹⁶ 1462: DL 15 722, 1479: néhai, DL 85 092.
- ¹¹⁷ *Perényi* 212. 439. sz.
- ¹¹⁸ 1431: Uo., 1477: Teleki József: *A Hunyadiak i. m.* XII. 43. 611. sz.
- ¹¹⁹ 1492: DL 57 791., DL 57 792.
- ¹²⁰ DL 45 689.
- ¹²¹ DF 222 946.
- ¹²² *Perényi* 212. 439. sz.
- ¹²³ DL 84 990.
- ¹²⁴ DL 104 841.
- ¹²⁵ 1431: *Perényi* 212. 439. sz. 1498. Iványi Béla (szerk.): *Eperjes i. m.* II. 303. 771. sz.
- ¹²⁶ Horváth Richárd – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert: *Oklevelek i. m.* 358–362. 23–24. sz.
- ¹²⁷ 1477: Teleki József: *A Hunyadiak i. m.* XII. 43. 611. sz., 1498: DL 104 842
- ¹²⁸ Jakó Zsigmond (szerk.): *A kolozsmónostori i. m.* I. 558. 1423. sz., 586. 1527. sz., 825. 2444. sz.

Semsei István

◇ Pazdicsi Krisztina

Mihály¹²⁹

1424

János

1423–1425

Katalin

1423–**1446**¹³⁰

◇ **Károlyi Demeter**¹³¹

1441–1452

Margit¹³²

1446–1465

◇ Butkai Benedek

Ágota¹³³

1446–1475 e.

◇ Nagymihályi Ödönfi Ambrus

2. ábra: Semsei István utódai

Semsei László

◇ Pazdicsi Ilona 1431–1452

Anna

1447–**1465**¹³⁴

◇ Nagymihályi Bánfi György

1447–1462¹³⁹

János

1446–1495¹³⁵

◇ **Födemesi Szobonya Erzsébet**¹³⁷

1464–1467

◇ Vajdai Borbála

1469–1504¹⁴⁰

Vilmos

udv. familiáris (1446–1482)¹³⁶

◇ **Forgács Margit**¹³⁸

1472–1478

3. ábra: A pazdicsi Semsei ág

¹²⁹ ZsO X. 577. 1489. sz., 578. 1491. sz.

¹³⁰ DL 84 882.

¹³¹ 1441: DL 84 878., 1452: DL 84 922.

¹³² 1446: DL 84 882., 1465: DL 84 985.

¹³³ 1446: DL 84 882., 1475: néhai, DL 85 059.

¹³⁴ DL 84 990.

¹³⁵ 1446: DL 84 886., 1495: végrendelete, DL 85 147., 1496: néhai, DL 85 150.

¹³⁶ 1446: DL 84 886., 1482: Teleki József: *A Hunyadiak i. m.* XII. 220. 689. sz.

¹³⁷ 1464: DL 84 982., 1467: DL 85 011.

¹³⁸ 1472: DL 85 047., 1478: DF 274 479., DF 274 480.

¹³⁹ 1447: DL 84 891., 1462: DL 84 962.

¹⁴⁰ 1469: DL 85 031., 1504: DL 85 173.

KELÉNYI BORBÁLA

*Három Várdai-feleség végrendelete a késő középkorból**

*„Vajon hová lettek amaz Várdayak,
Nemekben kik vóltak igen kincses fiak?
Felőlök ki szóljon, nincs kit előhijjak;
Elmúltak s elhulltak, rólok mást mit írjak?”¹*

AZ ELMÚLT NÉHÁNY évtizedben a végrendeletek kutatása fellendült, elsősorban a polgári testamentumokat illetően. A nemességgel ebből a szempontból azonban kevésbé foglalkozott a történettudomány.² A női nemesi végrendeletek vizsgálata nemcsak a genealógiai, társadalomtörténeti és tárgytörténeti kutatásokat segíti, hanem jól használhatóak a társadalmi kapcsolatok feltérképezésére, illetve a nők helyzetét, szerepét vizsgáló kutatásoknak is lehetséges forrásai. Jelen tanulmány a Várdai családból származó három feleség, megközelítőleg egy időben készült végrendeletével foglalkozik.

A Várdai-család rövid története

A Várdai (vagy Kisvárdai)³ család genealógiája meglehetősen jól ismert, köszönhetően a família – hazai viszonyokhoz képest – épségben fennmaradt levéltárának⁴ és számos

- * A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségét köszönöm Érszegi Gézának és Draskóczy Istvánnak, valamint C. Tóth Norbertnek, hogy kéziratait rendelkezésemre bocsátotta.
- ¹ Kőszeghy Pál: Harmadik könyv (1695). In: Komlószi Tibor – S. Sárdi Margit (s. a. r.): Jankovics József (szerk.): *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei.* (Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 16.). Budapest: Balassi Kiadó, 2000. 443.; Éri István: Séta a várban. II. terem. In: Uő (szerk.): *A kisvárdai vár története.* Kisvárdai Városi Tanács, 1961. 205.
- ² A historiográfiai összefoglalás külön tanulmány témája lehetne, ezért a végrendeletekkel foglalkozó bibliográfiai ismertetés hely hiányában elmarad.
- ³ A 15. század közepén vált gyakorlattá a Kisvárdai megyevezetés, hogy Nagyváradtól megkülönböztesse a települést. Ács Zoltán: A Várdai család és Kisvárdai mezőváros története a XVI. század végéig. In: Fehérvári Béla (szerk.): *Kisvárdai '90. Tanulmányok Kisvárdáról.* Kisvárdai Városi Önkormányzata, 1991. 14.
- ⁴ A család iratai főként a Zichy család zselői levéltárában (MNL OL), illetve az ugyanott található herceg Esterházy-levéltárban maradtak fenn a család leányágának különböző házasságai révén. L. még: Függelék 1.

kutató munkásságának.⁵ A jelen tanulmányban használt családfa (1. melléklet) Engelt Pál genealógiáján alapul, a szerző által megvizsgált oklevelek és egyéb feldolgozások adataival kiegészítve.⁶

A Várdaiakra vonatkozó adatok a 14. századtól szaporodnak meg, de a jómódú, szabolcsi középnemesi família⁷ a 15. század második felében emelkedett fel. Fügedi Erik szerint a család már Mátyás előtt is az előkelőkhöz tartozott,⁸ és feltételeesen Kubinyi András is az arisztokráciához tartozónak véli a családot.⁹

A család karrierjét Várdai Domokos fiai alapozták meg Zsigmond király környezetében.¹⁰ Közülük Miklós futotta be a legnagyobb karriert, fiát, ifjabb Miklóst is bevezette a királyi udvarba.¹¹ A 15. században a család legismertebb tagja Várdai István kalocsai érsek és bíboros volt. Halála¹² után unokaöccsei, Mátyás, Miklós, Aladár és Simon vették át az irányító szerepet, özvegy anyjukkal, Perényi Katalinnal.¹³ Várdai László ágát özvegye, Agárdi Tőke Hedvig és fiai, András, János és László képviselték (a család ún. dögei ága). A familia két ága között állandó volt a súrlódás nemcsak a kölcsönös hatalmaskodások, hanem a Töttös-örökség

⁵ Nagy Iván XII. 55–58.; Fügedi Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*. (Történeti statisztikai kötetek) Budapest: Statisztikai Kiadó, 1970. 158. 23. tábla; Engel: *Gen*. Gútkeled nem 5. tábla, Sármonostori ág, 10–11. tábla; Várdai.; Hegyi Géza: Bálványosvár és a nagypolitika (1456–1463). *Erdélyi Múzeum* 67, No. 3–4 (2005): 105–130. 1–2. ábra (A Gútkeled nembeli kisvárdai Várdai család); Henzsel Ágota: A Várdai család birtokügye 1550-ben. In: Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva (szerk.): *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Budapest: MOL, 2005. 133–144.; Kristóf Ilona: „Vester Stephanus de Warda scolaris iuris canonici”. Várdai István egyetemi évei Itáliában. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis: Sectio Historiae* 36 (2007): 65–82.; C. Tóth Norbert: Várdai Ferenc erdélyi püspök végrendeletének utóélete. In: Garda Dezső (szerk.): *A mezővárostól a rendezett tanácsú városig*. Csíkszereda: Státus, 2011. 73–115.

⁶ Engel: *Gen*.

⁷ Kristóf Ilona: Vester Stephanus de Warda i. m. 66.

⁸ Fügedi Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása i. m.* 65.

⁹ Várdai Miklós V. László idejében főkincstartó volt. (Kubinyi András: Mátyás király és a magyar püspökök. In: Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. [METEM könyvek 22.] Budapest: METEM, 1999. 72.), a Mátyás alatt újonnan kinevezett előkelők között volt Várdai Aladár pohárnokmester is. (Fügedi Erik: *Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai*. Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2004. [repr.] 73., 138.)

¹⁰ A család leszármazási táblájára l. Függelék 1.

¹¹ Megjegyzendő, hogy a család történetével kapcsolatos feldolgozásokban gyakran keverik a két Miklóst (apát és fiát), a kérdéskört Kristóf Ilona igyekezett tisztázni. (Kristóf Ilona: Vester Stephanus de Warda i. m. 68–69.)

¹² Halálának pontos ideje nem ismert, valószínűleg 1471 januárjában hunyt el. 1470. december 17-én még élt (Kubinyi András: Adatok a Mátyás-kori királyi kancellária és az 1464. évi kancelláriai reform történetéhez. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*. 9, No. 1 [2004]: 58.; C. Tóth Norbert: Ki kicsoda az ecsedi Bátor családban. A Bátor család ecsedi ágának tagjai, 1377–1541. *Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle* 44, No. 1 [2009]: 21.), 1471. április 22-én a leleszi konvent néhaiként említi. (*Zichy* XI. 83. 42. sz.)

¹³ Engel: *Gen*. Perényi 3. tábla: rihnoi ág.

miatt is. Az mindenesetre elmondható, hogy a Miklós-ág fiai előkelőbb tisztségeket töltöttek be a későbbiekben, míg a dögei ág háttérbe szorult. A konfliktusok eredményeként 1520-ban Várdai Ferenc végleg felosztotta testvérei között a Várdai-birtokokat.¹⁴ A család legjelentősebb tagja a 16. században Várdai Ferenc erdélyi püspök volt,¹⁵ 1524-ben készített végrendeletében a családjának legtöbb tagját megemlíti, többek közt Szécsi Ferenc feleségét és két lányát, Apafi Ferenc feleségét és Pogány Zsigmondot.¹⁶ Ferenc még ebben az évben meghalt.¹⁷ A Várdaiak utolsó férfitagja, Mihály 1582-ben végrendelezett,¹⁸ meghagyva, hogy amennyiben ő és János is utód nélkül halna meg, a kisvárdai vár és uradalma négy részre legyen osztva. Várdai Kata, a család utolsó élő tagja 1628-ban készítette el utolsó akaratát: lányára, Nyáry Krisztinára és annak második férjére, Esterházy Miklósrá hagyta vagyonát. Kata 1630-ban hunyt el.¹⁹

Úgy látszik, a vagyon összetartása érdekében a birtokállományt az egész középkoron át oszthatatlanul a legidősebb családtag kezelte, s gondoskodott a família többi tagjáról. Ez a rendszer csak 1520-ban változott meg.²⁰

A család rövid bemutatása után következzenek a három vizsgálandó végrendelet, melyek Várdai János,²¹ Várdai Aladár²² és Várdai István feleségeié.²³ A három testamentum, illetve Várdai Istvánné ingóságainak jegyzéke²⁴ – melyek a Zichy család zseléi levéltárában maradtak fenn – nem ismeretlenek a kutatás előtt.²⁵

¹⁴ Függelék I. (*Zichy* XII. 343.); Vekov Károly: Egy erdélyi püspök és a gyulafehérvári székesegyház kincstára. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: EME, 1996. 532.

¹⁵ Személyéről I. Lakatos Bálint: Az erdélyi káptalan és a püspöki udvar tagjai görbe tükörben. Történeti bejegyzések Pelei Tamás főesperes Erasmus-kötetében (1515–1530 k.). *Fons* 16, No. 4 (2009): 441., 462–465.

¹⁶ Várdai Ferenc végrendeletét közli: Bunyitai Vince: *A gyulafehérvári székeskáptalan későbbi részei s egy magyar humanista*. Budapest: MTA, 1893. Melléklet. 27–32. A testamentumot feldolgozták: Vekov Károly: *Egy erdélyi püspök i. m.*, ill. C. Tóth Norbert: Várdai Ferenc i. m.

¹⁷ Vekov Károly: *Egy erdélyi püspök i. m.* 538.; C. Tóth Norbert: Várdai Ferenc i. m. 78.

¹⁸ MNL OL P 108 (Esterházy család hercegi levéltára), Rep. 26, Fasc. C, No. 194. Vö. Simon Zoltán: *A kisvárdai vár inventáriumai. Adalékok a kisvárdai vár történetéhez és helyrajzához*. (A Rétközi Múzeum füzetei 10.) Kisvárdai Rétközi Múzeum–Rétközi Múzeum Baráti Köre Egyesület, 2008. 21. A Várdai család Mohács utáni történetére l. Henzsel Ágota: *A Várdai család birtokügye i. m.* 133–144.

¹⁹ Simon Zoltán: *A kisvárdai vár inventáriumai i. m.* 22–25.

²⁰ L. 14. jegyz.

²¹ DL 83 023.

²² DL 82 224.

²³ DL 82 238.

²⁴ DL 83 026.

²⁵ Várdai Aladárné és Jánosné végrendeletét, illetve Várdai Istvánné hagyatéki leltárát részben közölte Entz Géza, illetve Kubinyi András és C. Tóth Norbert is foglalkozott velük. Entz Géza: *Középkori végrendeleteink művészeti vonatkozásai. Művészettörténeti Értesítő* 2, No. 1–2 (1953): 171–175.; Kubinyi

Várdai Jánosné: Bátmonostori Töttös Orsolya

Bátmonostori Töttös Orsolya fennmaradt végrendelete fogalmazvány formájában maradt fenn, egyes bekezdései át vannak húzva, és a legtöbb mellett a „solvisset” szó található, jelezvén, hogy ezen adományozások már rendezésre kerültek. Az irat keltezetlen, azonban 1493 januárja előtt kellett készülnie, mivel a férj, Várdai János még élt annak keletkezésekor.²⁶ Orsolya kapcsán nemcsak magáról az asszonyról, családjáról és férjéről, hanem az apja halála után kialakult helyzetről és a fiúsításról is szót kell ejteni.

A Bátmonostori Töttös család 1458-ban a bárói családok közé tartozott.²⁷ Töttös László kincstartó,²⁸ tárnokmester²⁹ és pohárnokmester³⁰ volt. Mátyás idejében – bár híve volt,³¹ – nem került országos tisztségekbe. Első felesége Csáki Anna, második Dombai Fruzsina volt. Két fia közül János 1443 és 1448 között³² tűnik fel, míg Péter 1439 és 1464 között.³³ Péter Hédervári-lányt vett feleségül,³⁴ azonban korán meghalt, utód nélkül. Az 1465-ben a háborúhoz már túlságosan idős Töttös László³⁵ második házassága sem hozta meg a várva-várt fiú utódot. 1468 végén halhatott meg.³⁶ Árva leánya, Orsolya, akit először 1461-ben említenek a források,³⁷ 1466-ban még kiskorú volt.³⁸ Töttös László javai sorsáról már előbb intézkedett, ugyanis Várdai István kalocsai érsekkel és rokonaival királyi jóváhagyással kölcsönös örökösödési szerződésre lépett magszakadás esetén. Ezenkívül halála előtt kieszközölte az akkor még kiskorú leánya fiúsítását.

András: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. *Soproni Szemle* 53, No. 4 (1999): 331–342. 341.; C. Tóth Norbert: *Középkori végrendeletek Szabolcs megyéből*. (Kézirat).

²⁶ A fogalmazvány címzésében Orsolya már özvegy („Registrum testamentarii dispositionis generose quondam domine Ursule relicte Johannis Warday”), de maga a végrendelet férjét még élőként említi.

²⁷ Engel Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. Első közlemény. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 4 (1968): 352.

²⁸ 1439, 1440: Engel: *Arch.*, *Zichy* IX. 1. 1. sz., 8. 7. sz., 9–11. 9–10. sz., 15. 16. sz., 1444, 1447, 1448, 1456: Engel: *Arch.*, 1457: *Zichy* IX. 552–555. 397–399. sz.

²⁹ 1441: *Zichy* IX. 28–29. 28. sz., 1442: uo. 40–41. 39. sz.

³⁰ 1448, 1453: uo. IX. 186–187. 145. sz., 1452: Engel: *Arch.*

³¹ DL 39 297.

³² 1443: DL 88 182., 1448: DL 88 231.

³³ 1439: DL 88 148., 1464: *Zichy* XII. 279–280. 224. sz.

³⁴ Az esküvőre l. 1462: *Zichy* X. 236. 179. sz., 229–230. 175. sz. Hédervári Imre lányát vagy nővérét, Angilist vette el. A források szerint a nővére (Kammerer Ernő: Előszó. In: *Zichy* X. VII.; *Héderváry* I. 275. 211. sz., II. 372. 393. sz.; Závodszy Levente: A Héderváry-család. In: *Héderváry* II. I–LXXXIII., XLIV.), Engel szerint a húga, bár ő Bátmonostori Töttös Imrét jelöli férjeként (Engel: *Gen. Héder* nem, 3. tábla: Hédervári [nádori ág]). Fügedi szerint a lánya (Fügedi Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása i. m.* 84.).

³⁵ *Zichy* X. 348–349. 247. sz.

³⁶ Uo. X. 450–452. 306. sz.

³⁷ Uo. X. 185–191. 146. sz.

³⁸ DL 16 378.

Tehát a kölcsönös örökösödési szerződés szerint Töttös László halála után a Várdai család átvette birtokait, s István kalocsai érsek Orsolya vőlegényeként Miklós és Perényi Katalin fiát, Várdai Simont jelölte ki. Simon német egyetemen tanult,³⁹ majd katonai pályára lépett, személyesen vett részt Mátyás hadjárataiban.⁴⁰ 1476-ban Szabács várának ostromakor halt meg,⁴¹ így a tervezett házasság jött létre.⁴² Halálát a legrégebbi eredetiben fennmaradt magyar históriás ének, a Szabács viadala is megörökíti:

*„Halált es vallottak hát némellyek,
Király nagy tisztességét mellett.
Elő egy ifjú Várdai Simon,
Kinek anyja énaponkéd sír honn.
Bizon ő kegyes úrfiú vala,
Ki pattantyú miá ott hala.”⁴³*

Simon halála után a család dögei ágából származó Várdai János, Várdai László és Tőke Hedvig fia vette feleségül Orsolyát, ezzel újabb okot adva a család két ága között már korábban is meglévő viszálkodásra. János neve a forrásokban sűrűn feltűnik a két említett per kapcsán. 1493 januárjában már nem élt.⁴⁴

A Bátmonostori Töttös-birtokokért folyó per jól ismert, illetve külön tanulmány témája lehetne, így most csak röviden mutatom be. Már 1464-ben köztudott volt, hogy Töttös László fiúörökösök nélkül maradt, s mivel ő maga már nem volt fiatal, a birto-

³⁹ 1470: *Zichy* XII. 291–292. 238. sz.

⁴⁰ 1471: uo. XI. 90–91. 49. sz.

⁴¹ 1476. január 5.: Simon még él (uo. XI. 173–175. 95. sz.). Szabács várát 1476. február 1-jén vette be Mátyás. (Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. [Osiris tankönyvek] Budapest: Osiris Kiadó, 1998. 259.)

⁴² Simonnak egy fia is volt Nagy Iván szerint, de a másik, Somogy megyei Várdai család adataival összekeverte (Nagy Iván XII. 57.). Ezt fogadja el: Hegyi Géza: Bálványosvár és a nagypolitika i. m. 2. ábra. A Somogy megyei Várdai családdal kapcsolatban I. Solymosi László: A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle* 19, No. 1–2 (1976): 140–141., ill. Uő: Nagybjom és pusztáinak története. A kora középkortól a jobbágyfelszabadításig. Feudalizmus-kori történetünk fejlődésmentének lokális vizsgálata. In: Mikóczy Alajos – Solymosi László (szerk.): *Nagybjom és pusztáinak története*. Kaposvár: Nagybjom Nagyközségi Közös Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1979. 26., továbbá: Laczlavik György: Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó Mohács előtti pályafutása. *Levéltári Közlemények* 75, No. 2 (2004): 3–43. A család genealógiáját I. uo. 5–8.; Aradi Csilla: Adalékok a Várdai család XIII–XIV. századi történetéhez. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 28 (1997): 3–10. Kristóf Ilona pedig Jánost keveri Simonnal. (Kristóf Ilona: Vester Stephanus de Warda i. m. 74.)

⁴³ Imre Samu: Szabács viadala. In: Uő: *A Szabács viadala*. (Nyelvészeti tanulmányok 4.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958. 18–19.

⁴⁴ DL 82 052., DL 88 777.

kokért megkezdődött a versenyfutás.⁴⁵ A hagyaték jogos birtokosa a mai napig nem állapítható meg minden kétséget kizáróan, mivel az Töttös László és Várdai István kölcsönös örökösödési szerződése értelmében a Várdaiaknak járt.⁴⁶ Ezzel szemben Töttös László még halála előtt elérte, hogy a király egyetlen gyermekét, Orsolyát fiúsítsa. Azonban ezt a Dombai Pálnál levő oklevelet Várdai Miklós fiai ellopták és a birtokokat továbbra is elidegenítették,⁴⁷ sőt a későbbiekben is tagadták az irat létezését. A kölcsönös örökbefogadás megerősítése ellenére⁴⁸ a per nem szűnt meg. Szapolyai Imre nádor 1486-os ítélete szerint Orsolyának házasságot kell kötnie addigi jegyesevel, Várdai Jánossal, Várdai Mátyás és fiverei pedig – míg a Töttös-örökség kérdése a felmutatandó oklevelek alapján eldönthető lesz – átadják nekik a Hont, Bars, Fejér és Bodrog megyei birtokokat, illetve Szék pusztát.⁴⁹ Mivel a király sem emlékezett az oklevél kiadására, 1488-ban Mátyás parancsára Bars megye törvényszéke tanúkihallgatást tartott,⁵⁰ melynek során egész sor nemes vallotta, hogy létezett a fiúsítást igazoló oklevél. Sőt, a tanúk szerint erről Gutti Ország Mihály nádor is tudott, ezért fiát akarta Orsolyával összeházasítani, de Várdai István kalocsai érsek megelőzte. A tanúvallomások szerint meghívta unokaöccsei anyját, Perényi Katalint valamint Töttös Lászlót és feleségét. Megvendégelte őket, majd látva a fiúsító iratokat, Töttös Orsolyát Várdai Simonnal eljegyezte, végül így szólt: „Íme már titeket úrrá tettelek, mivel Töttös László lányát, akit a király apja javaiban és örökségében fiúsított, Simonnal eljegyeztem.”⁵¹ Azonban az ügyel kapcsolatban még 1490-ben is volt panasz,⁵² sőt Orsolya unokái, lányának, Katalinnak és Csábrági Erdődi Bálintnak a fiai, István és Farkas még az 1510-es évek végén is pereltek nagyanyjuk birtokai miatt.⁵³ Az Erdődiek a 16. század végén és a 17. század elején többször igényt támasztottak a Bátmonostori Töttös-vagyonra, mindannyiszor sikertelenül.⁵⁴

⁴⁵ DL 16 009.

⁴⁶ A kalocsai érsek Töttös Lászlónak nyújtott kölcsöne is ezt erősíti. Döry Ferenc: Előszó. In: *Zichy XI. VII.*

⁴⁷ 1467: *Zichy X.* 438–439. 299. sz., 1470: uo. XI. 61–62. 33. sz.

⁴⁸ 1486: *Zichy XI.* 452–455. 246. sz., 1487: uo. XI. 464–465. 254. sz.

⁴⁹ Döry Ferenc: Előszó i. m. VIII.; *Zichy XI.* 456–458. 248. sz., 486–490. 267. sz.

⁵⁰ Uo. XI. 486–490. 267. sz.

⁵¹ „Ecce iam vos dominos effeci, quia filiam Ladislai Thethewsy, quam maiestas regia in bonis et hereditatibus paternis in heredem masculinum prefecit, Simoni copulavi.” – uo. XI. 489. 267. sz.

⁵² DL 82 026., 82 027., 82 028., ill. Neumann Tibor: II. Ulászló koronázása és első rendeletei. Egy ismeretlen országgyűlésről és koronázási dekrétumról. *Századok* 142, No. 2 (2008): 324.

⁵³ 1517: DL 82 482.; 1518: DL 82 496., 82 498., 82 502.; 1519: DL 82 539.; 1520: DL 82 546., 82 552. Fraknói szerint II. Lajos 1516-ban Bakócz Tamásnak adományozta Töttös László birtokait, ezek között Bátmonostort is, az Erdődi-fiúk a Hont és Bars megyei birtokokat kapták meg. L. Fraknói Vilmos: Bakocs Tamás primás birtokszerzeményei. *Századok* 22, No. 2 (1888): 100–101., 125–126.; Uő: *Erdődi Bakócz Tamás élete.* (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest: Franklin-Társulat, 1889. 177. Erdődi Bálint Bakócz Tamás unokatestvére volt (Engel: *Gen. Erdődy [Bakócz]*).

⁵⁴ Lukcsics Pál: A levéltár történetéhez. In: *Zichy XII. XII.*

Várdai János és Aladár a család két ága közötti viszály kapcsán ugyancsak gyakran feltűnik a forrásokban.⁵⁵ A bíboros halála után a két ág a birtokok megosztásán összekülönbözött,⁵⁶ s ezután a leszármazottak egymást és jószágait igen gyakran háborgatták és perelték. 1481–1482-ben⁵⁷ valóságos háború dúlt közöttük. A viszálykodás később is folytatódott,⁵⁸ és a családi levelek is tudósítanak a perről.⁵⁹ Ennek végkimenetele források hiányában nem ismert, a feldolgozott adatok valószínűleg csak egy részét adják vissza a két család közti pereskedésének.

Orsolya végrendeletében szereplő örökösök: leánya, Katalin és férje, Várdai János, illetve öt szolgálólány. Egyházi intézmények közül adományt kapott a bátmonostori Szűz Mária ágostonos kolostor és a Szent László-plébániatemplom, az esztergomi Szent Anna ágostonos kolostor, a Szent Márton domonkos kolostor és a Szűz Mária ferences kolostor, illetve a harmadrendi ferences apácák, a kisvárdai Szent Péter-templom és a zselízi Szent Márton-egyház. Érdekes, hogy családjából csak férje és leánya, Katalin fordul elő – akiről egyébként csak a végrendelet végén szól először –, fia, László nem, pedig már 1493-ban is szerepel egy oklevélben⁶⁰ és még 1507-ben is élt.⁶¹ Katalint is csak kétszer említi, valószínűleg azért, mert 1493-ban még gyermek volt.⁶² Később Csábrági Erdődi Bálint felesége lett.

Várdai Aladárné: Katalin

Várdai Aladár felesége, Katalin 1505-ben készítette el végrendeletét. Az asszonyról keresztneven kívül egyéb nem tudható.⁶³

⁵⁵ A két ág közötti vita nem volt újkeletű, l. 1458-ban László és Miklós között (uo. X. 31–32. 23. sz.).

⁵⁶ 1471: uo. XI. 84–85. 44. sz., 94–98. 52. sz.; 1472: uo. XI. 98–101. 53. sz., 108–110. 57–58. sz., 114–115. 61. sz.; 1479: uo. XI. 246–248. 134. sz.

⁵⁷ Uo. XI. 314–316. 175–176. sz.

⁵⁸ 1484: Szakály Ferenc (szerk.): *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525.)*. Szekszárd: Wosinszky Mór Múzeum, 1998. 184–185. 169–170. sz., *Zichy* XI. 385–389. 213. sz., 392–398. 217. sz.; 1485: uo. XI. 407–412. 225. sz.; 1486: uo. XI. 434–436. 237. sz., 437–442. 239. sz., 447–450. 244. sz.; 1490: DL 82 028.; Simon Zoltán: *A kisvárdai vár inventáriuma i. m. 11–12.*; 1492: DL 82 043.; 1493: DL 82 052., DL 82 026., *Zichy* XI. 524–529. 289. sz.; Neumann Tibor: II. Ulászló koronázása i. m. 323.; Simon Zoltán: *A kisvárdai vár inventáriuma i. m. 12.* A köztes megegyezéseket l. 1486: *Zichy* XI. 421–422. 231. sz., 429–430. 233. sz.; 1487: uo. XI. 462–464. 253. sz., 480–481. 262. sz., XII. 329–330. 267. sz.

⁵⁹ 1488: *Zichy* XI. 496–497. 270. sz.; 1489: DL 16 222., *Zichy* XI. 515. 285. sz. Egyéb források: 1490: C. Tóth Norbert (szerk.): *Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526.)*. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 53.) Budapest–Nyíregyháza: Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2003. 190. 684. sz.; Neumann Tibor: II. Ulászló koronázása i. m. 325.

⁶⁰ DL 88 777.

⁶¹ DL 88 965.

⁶² DL 88 777. Nagy Iván hibásan írja, hogy Orsolya unokája volt Katalin (Nagy Iván XII. 55.).

⁶³ Fügedi ismeri (Fügedi Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása i. m. 158. 23. tábla.*).

A végrendeletben szereplő Várdai Aladár – aki nem keverendő össze István testvérével, a pohárnokmesterrel – 1466–1502 között szerepel a forrásokban.⁶⁴ Várdai Miklós kincstartó és Perényi Katalin fia, 1479-ben királyi apród, 1480-tól királyi kamarás⁶⁵ és „aulicus regius” volt,⁶⁶ Mátyás legszűkebb környezetéhez tartozott, az udvarban befolyásosnak számított,⁶⁷ Bonfini szerint ő és Bodó Gáspár kísérték Mátyás halottas menetét 1490. április 11. és 25. között Bécsből Budára s onnan Székesfehérvárra.⁶⁸ II. Ulászló udvarában már nem vállalt szerepet,⁶⁹ 1505-ben néhaiként említi a végrendelet. Várdai Aladár nevéhez köthető az első fennmaradt, magyar nyelvű misszilis is.⁷⁰

Katalin végrendeletében a fő kedvezményezettek gyermekei: fia, Zsigmond és két lánya, Fruzsina és Katalin. Ezen kívül az asszony négy szolgálóleányt, egy szolgálóasszonyt, négy familiárist, illetve két árvát jelölt meg. Az özvegy számos egyházi intézményről is megemlékezett: a bátmonostori Szent László-plébániatemplomról, annak Mindenszentek-oltáráról, a bátmonostori Szent Erzsébet-ispotály kápolnájáról és a Szűz Mária ágostonos kolostorról, a kisvárdai plébániatemplomról, a kelyödi és a nyírbátori ferences kolostorokról. Adószai: Geszti Ferenc, Várdai István és a Várdai urak. A végrehajtók között volt Várdai Miklós és fia, István, továbbá Geszti Ferenc és Várdai Ferenc.

Várdai Katalin gyermekei később is feltűnnek az írott forrásokban. Várdai Zsigmond 1507-ben a néhai Aladár fiaként említik.⁷¹ Valószínűleg 1513 szeptembere előtt halt meg, felesége Coborszentmihályi Cobor Márton nándorfehérvári bán lánya, Felicitas volt.⁷² Várdai Katalin 1524-ben Szécsi Ferenc felesége, 1526-ban már özvegy.

⁶⁴ Engel: *Gen.* Gútkeled nem 5., Sármonostori ág, 10–11. tábla: Várdai.

⁶⁵ 1480: *Zichy* XI. 281–282. 155. sz.; 1481: uo. XII. 309–311. 248. sz.; 1484: uo. XI. 374–375. 205. sz., uo. XII. 314. 251. sz.; 1487: uo. XI. 462–464. 253. sz.

⁶⁶ 1483: uo. XI. 360. 198. sz.

⁶⁷ 1481: uo. XI. 291–292. 162. sz.

⁶⁸ Főgel József – Iványi Béla – Juhász Lajos – Kulcsár Margit – Kulcsár Péter (szerk.): *Antonius de Bonfinis: Rerum Hungaricarum decades*. I–IV. köt. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Saeculum XV.) Lipsiae: Teubner, 1936–1976. IV/1. 163., IV.8.208.; Antonio Bonfini: *A magyar történelem tízedei*. Budapest: Balassi Kiadó, 1995. 985., IV.8.208. A magyar fordítás szerint a testőrparancsnok és Bodó Gáspár, míg a latin szöveg Aladárt és Bodó Gáspárt ír.

⁶⁹ Jakubovics Emil: A legrégebbi magyar missilis levél. In: Éri István (szerk.): *Kisvárdai történetéből*. Budapest: Népművelési Minisztérium, 1954. 77.

⁷⁰ *Zichy* XII. 325–326. 262. sz.; Jakubovics Emil: A legrégebbi magyar missilis levél i. m. 2. sz.: Várdai Aladár levele Várdai Miklóshoz. L. Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink (1541-ig)*. (Régi magyar levéltár 1.) Budapest: Tankönyvkiadó, 1991. 3–5.

⁷¹ DL 88 965.

⁷² DL 82 377. 1515-ben egy bizonyos István aranyműves néhai Várdai Zsigmond és Czobor Márton ezüstneműt említi (DL 73 195.). Engel szerint Felicitas Wal-i Pilsberger Farkas és Putnoki Zsigmond felesége volt. (Engel Pál: *Gen.* Cobor [Czobor, coborszentmihályi] tábla. Felicitas 1518-ban Farkas felesége volt [DL 60 056.]

Két lányuk ismert: Anna és Eufrozina.⁷³ Várdai Fruzsínát Csebi Pogány Zsigmond királyi zászlótartó⁷⁴ és máramarosi kamaraispán⁷⁵ vette feleségül.⁷⁶

Várdai Istvänné: Terjéni Márkus Ilona

Terjéni vagy Csúzi Márkus Ilona Várdai István felesége volt. Ilona apja, Terjéni Márkus László horvát és dalmát vicebáncként ismert.⁷⁷ Ilona anyja, Nagyvölgyi Ilona másodszer Matucsina Zsigmondhoz ment feleségül.⁷⁸ Várdai István – ifjabb Miklós fiának, Miklósnak és második feleségének, Béltéki Drágfi Fruzsínának⁷⁹ a fia⁸⁰ – első említése 1480-ból való,⁸¹ 1506-ban még biztosan élt.⁸² Nem tudni, hogy Ilona és István mikor kötött házasságot, de 1506. január elején nemcsak a feleség, hanem a férj is végrendeletet készített,⁸³ utóbbi néhány nappal később. A két testamentum nem szól a készítés okáról, ám elképzelhető, hogy valamilyen betegség készítette erre a házaspárt. Várdai István végrendeletében nem említi feleségét, csak lányát, Borbálát. Azt, hogy a végrendeletek valamilyen konkrét ok miatt készültek, bizonyítja, hogy Ilona 1506 februárjában már nem élt. Ugyanitt lányát, Ilonát is említik, róla azonban semmi egyebet nem tudni.⁸⁴

A Márkus Ilona végrendeletében szereplő örökösök: lánya, Borbála, anyja, illetve két szolgálóleány. Az adományozott egyházak a következők: a bátmonostori Szűz Mária-kolostor és a Szent László-plébániatemplom. A végrendelezéskor jelen

⁷³ DL 82 713., C. Tóth Norbert: Várdai Ferenc i. m. Függelék 17. (111.)

⁷⁴ 1513: *Perényi* 378. 771. sz., 1514: uo. 380–381. 776. sz.

⁷⁵ 1519: *Perényi* 396–397. 806. sz.; 1521: uo. 404. 827. sz., 405. 828. sz.

⁷⁶ 1524-ben és 1526-ban is (DL 82 716.; C. Tóth Norbert: Várdai Ferenc i. m. Függelék 18. [112.], DL 82 720.; C. Tóth Norbert: *Várdai Ferenc* i. m. Függelék 19. [112–113.]). Engel szerint Zsigmondnak egy fia volt, Péter. (Engel: *Gen. Pogány* [csébi, enyerei]).

⁷⁷ 1467: Thallóczy Lajos – Barabás Samu (szerk.): *A Blagay család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay.* (Monumenta Hungariae historica I. 28.) Budapest: MTA, 1897. 374–376. 199. sz.

⁷⁸ Engel: *Gen. Matucsina* (Cseményi); Nagyvölgyi (Bács megye). Engel 1495-ben Matucsina Zsigmondnak már új feleségét jelöli, de a végrendelet szerint Ilona még 1506-ban is élt, míg második férje, Matucsina Zsigmond már nem. Nagyvölgyi Ilona László macsói bán lánya volt. Azonban a DL 105 922. jelzeten található oklevél szerint 1479-ben Matucsina Zsigmond özvegyét Anasztáziának hívták.

⁷⁹ 1475: *Zichy* XI. 172–173. 94. sz. Fügedi Erik Váradi Miklós Eufémia nevű felesége mellett egy második, ismeretlen nevű feleségre ismer adatot. (Fügedi Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása* i. m. 158. 23. tábla, Henzsel Ágota: *A Várdai család birtokügye* i. m. 133.)

⁸⁰ DL 82 239.

⁸¹ 1480: *Zichy* XI. 271–272. 149. sz.

⁸² Henzsel Ágota szerint 1504-ben már nem élt (Henzsel Ágota: *A Várdai család birtokügye* i. m. 133.).

⁸³ DL 82 239.

⁸⁴ Az oklevél Katalinként nevezi meg Csúzi Márkus László leányát és Várdai István feleségét. DL 58 228., Bakács István: *Hont vármegye Mohács előtt.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971. 415.

volt többek közt Várdai Miklós és Nagyvölgyi Ilona. A végrehajtók: Várdai Miklós, Coborszentmihályi Cobor Márton,⁸⁵ Nagyvölgyi Ilona, Matucsina Tamás és János és Várdai István. Várdai Borbála Apafi Ferenc felesége volt.⁸⁶

A kedvezményezett egyházak

A Várdaiak kegyes adományai a középkori végrendelezési szokásokkal magyarázhatók, illetve nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a család több tagja magas egyházi tiszteletet töltött be (István kalocsai érsek, Mátyás boszniai és Ferenc erdélyi püspök). Mi több, 1480-ban Várdai Miklóst és feleségét, Eufrozinát, anyját, Katalint és gyermekeit, Istvánt, Ferencet és Orsolyát, illetve testvéreit, Mátyást és Aladárt is felvették a domonkos rend konfraternitásába.⁸⁷ Töttös Orsolya az egyéb kegyes adományokon túl szlavóniai birtokainak⁸⁸ bevételét hagyta valamelyik dotált egyházra, hogy abból érte misét mondjanak. Katalin asszony a bátmonostori Szent László-plébániatemplomot vagy a Szűz Mária-kolostort kérte évi egy énekes mise celebrálására. Márkus Ilona pedig minden ingóságának és birtokjogának egy harmadát hagyta, hogy azt lelki üdvére fordítsák.

Következzék a végrendeletekben említett egyházak és az asszonyokkal való kapcsolatuk bemutatása. A bátmonostori ágostonos apátságot a Töttös család alapította.⁸⁹ Töttös László halála után a Várdai családé lett a birtok és vele együtt az egyházi épületek is. 1478-tól itt, a Szűz Mária-kolostorban miséztek a Várdai családért jótéményeik fejében.⁹⁰ 1524-ben elszállították innét a családi értékeket,⁹¹ és a kolostor kincseinek tulajdonjoga később vitákhoz vezetett.⁹² Az asszonyok bátmonostori

⁸⁵ Cobor Márton belgrádi bán lánya Várdai Aladár fiának felesége volt.

⁸⁶ 1524-ben és 1525-ben is (DL 82 707., C. Tóth Norbert: Várdai Ferenc i. m. Függelék 15. [107–108.]).

⁸⁷ *Zichy* XI. 271–272. 149. sz.

⁸⁸ A szlavóniai birtokokból részesültek a Töttös család nő tagjai is – Töttös Orsolya, édesanyja és nagynénje, Zsófia, Szerdahelyi Ders felesége –, megkapták az őket megillető hitbért, ill. leánynegyedet, kivéve a Szlavóniában, Zágráb és Kőrös megyében fekvő Töttösevina birtokot, mely akkor idegen kezekben volt (1486: DL 24 576.).

⁸⁹ Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. CD-ROM. Budapest: Arcanum, [2007]. [Bátmonostor].

⁹⁰ *Zichy* XI. 215–216. 122. sz.; Mályusz Elemér: Az ágostonos rend Magyarországon. *Egyháztörténet* 1, No. 4 (1943): 433.

⁹¹ DL 89 189.; Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János (szerk.): *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I–V. köt. Budapest: Szent István-Társulat Tud. és Irod. Osztálya, 1902–1912. I. 128–129. 132. sz.

⁹² 1537: 1551-es panasz ld. Simon Zoltán: *A kisvárdai vár inventáriumai* i. m. 16. 67. jegyz. 1544: Hervay Ferenc: Bátmonostor. In: Diós István (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. I–XV. köt. Budapest: Szent István Társulat, 1993–2010. I. 657–658.; 1554: Érdujhelyi Menyhért: A Báthmonostori apátság. *A Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 14 (1899): 116.

egyházaknak tett adománya nem szorul magyarázatra, tudván azt is, hogy Várdai János és Töttös Orsolya, illetve anyja, Fruzsina részesültek a Bodrog megyei Töttös birtokokból is.⁹³

Az Esztergom-örményi Szent Anna Ágoston-rendi,⁹⁴ az esztergomi Szent Márton domonkos⁹⁵ és a Szűz Mária ferences kolostor,⁹⁶ illetve a ferences harmadrendi apácák⁹⁷ megadományozása valószínűleg Töttös Orsolya családjának a már említett Bars és Hont megyei birtokainak közelségével magyarázható.

A kisvárdai Szent Péter és Pál-templom⁹⁸ vörös kőből készült alakos gyámkövei egyes kutatók szerint – többek közt – Várdai Istvánt, illetve talán fivérét, Aladárt ábrázolják.⁹⁹ A templom kriptája minden bizonnyal a família temetkezőhelyeül szolgált.¹⁰⁰ Magától értetődőek a végrendeletek ezen egyháznak tett adományai, mivel a Várdai család központjaként Kisvárdra igen fontos szerepet töltött be a család életében. A 16. század elején Várdai László, Várdai Jánosné és Aladárné, illetve Várdai Ferenc is gondoskodott végrendeletében a templomról.

A kölyüdi vagy küllődi (Kolut, SRB) ferences kolostort a Győr nembeli Geszti család alapította.¹⁰¹ Katalin asszony adományát magyarázhatja, hogy kapcsolatban állt Geszti Ferencsel – mivel adósai és végrehajtói között is felsorolja –, illetve rendelkezett a kölyüdi malom bevételeivel.

⁹³ DL 72 048.

⁹⁴ L. Fallenbüchl Ferenc: *Az ágostonrendiek Magyarországon*. (A Szent István Akadémia II. Történelem-, jog- és társadalomtudományi osztályának értekezései. III. 3.) Budapest: Szent István Akadémia, 1943. 42–46.; Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergomi és a dorogi járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 5.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979. 165–166.; Horváth István: *Templomok, kolostorok a középkori Esztergomban*. In: Bárdos István – Beke Margit (szerk.): *Egyházak a változó világban. A Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31. Esztergom: Oktáv-Press, 1992. 134.*

⁹⁵ Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Komárom i. m.* 168–169.; Horváth István: *Templomok, kolostorok i. m.* 133.; Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok i. m.* [Esztergom-Királyi város].

⁹⁶ P. Virágh Raymund: *Szent Ferenc fiai Esztergomban. Esztergom Évlapjai* 3, No. 2 (1927): 98.; Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Komárom i. m.* 146–147.; Karácsonyi János: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. köt. Budapest: MTA, 1922–1924. I. 164–167. II. 45., Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok i. m.* [Esztergom-Királyi város].

⁹⁷ Horváth István: *Templomok, kolostorok i. m.* 133.

⁹⁸ Gulyás Gyula – Erdész Sándor: *Kisvárdra*. In: Entz Géza (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*. I–II. köt. (Magyarország műemléki topográfiája 10.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986. II. 15–27.

⁹⁹ Entz Géza: *Művészettörténeti áttekintés*. In: Uő (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei i. m.* I. 181–205.; Néző István: *A római katolikus egyház története*. In: Uő – Péntes Tiborc Szabolcs – Poncsák Angéla Szerter: *A kisvárdai Egyházak története Szent Lászlótól napjainkig*. Kisvárdra: Kisvárdai Városszépítő Egyesület, 2000. 22.

¹⁰⁰ Néző István: *A római i. m.* 37.

¹⁰¹ Karácsonyi János: *Szent Ferencz i. m.* II. 104.

A nyírbátori minorita kolostort¹⁰² valószínűleg 1479 után, a kenyérmezei győzelem emlékére alapította Bátori István erdélyi vajda. Várdai Aladárné végrendelete az első biztos forrás a kolostor fennállásáról. A kolostornak tett adomány a Bátoriak és Várdaiak közti kapcsolattal magyarázható, ugyanis a Bátoriak a Várdaiak pártfogói, mi több, távolabbi atyjafiai voltak; Bátori András Várdai Dorottyt vette el feleségül.¹⁰³

A Bars megyei zselízi (Želiezovce, SK) Szent Márton-egyházról semmit nem tudni, a városnak Szent Jakab-plébániatemploma ismert.¹⁰⁴ A mezőváros 1345-ben került a Töttös család birtokába.¹⁰⁵ 1468-ban a királyi parancsra beiktatott¹⁰⁶ Várdai család kapta, azonban az 1486-os nádori ítélet Várdai Jánosnak és Töttös Orsolyának ítélte – más a Hont és Bars megyei birtokokkal együtt¹⁰⁷ –, és még ebben az évben be is iktatták őket.¹⁰⁸ A Várdai család másik ága nem mondott le ezekről a birtokokról még 1489-ben sem,¹⁰⁹ azonban azok Orsolyánál maradtak, mivel 1493-ban már özvegyként elzálogosította Hont és Bars megyei birtokait férje testvérének, Lászlónak 5000 forintért.¹¹⁰

A végrendeletek adományainak elemzése

A testamentumokban számos különböző tárgy fordul elő, ezek közül az öltözködéssel kapcsolatos a legtöbb, azonban míg a különféle ruhák¹¹¹ más női végrendeletekhez képest kisebb, addig az ékszerek¹¹² és főleg a fejfedők¹¹³ igen nagy számban jelennek meg. Az egyházi liturgia tárgyai¹¹⁴ is megtalálhatók a végrendeletekben. Az olvasók személyes kötődését jelzi, hogy azokat családtagok kapták, míg kazulát egyházak. Kisebb

¹⁰² Entz Géza – Szalontai Barnabás – Csernyánszky Mária – Mendele Ferenc: Nyírbátor. In: Entz Géza (szerk.): *Szabolcs–Szatmár megye műemlékei i. m.* II. 133–152.; Németh Péter – Balázsik Tamás: A nyírbátori ferences kolostor. In: Haris Andrea (szerk.): *Koldulórendi építészeti és középkori Magyarországon.* (Művészettörténet – műemlékvédelem VII.) Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994. 377–393.; Karácsonyi János: *Szent Ferencz rendjének története i. m.* I. 387., II. 126.; Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok i. m.* [Nyírbátor].

¹⁰³ C. Tóth Norbert: Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban i. m. 14–15.

¹⁰⁴ Diós István: Zseliz. In: Uő (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon i. m.* XV. 633.

¹⁰⁵ Bars vármegye községei. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye.* Budapest: Apollo Irodalmi Társaság, 1903. 83.

¹⁰⁶ DL 16 378., 1483-ban is az övék (*Zichy XI.* 360. 198. sz.). Előtte Töttös László javai közt tartották számon (DL 89 250.).

¹⁰⁷ *Zichy XI.* 456–458. 248. sz.

¹⁰⁸ Uo. XI. 430–432. 234. sz.

¹⁰⁹ Uo. XI. 515. 285. sz.

¹¹⁰ DL 88 777.

¹¹¹ Csahol ing, suba, tunika, joap, kamisia, köntös (gyakorúságuk sorrendjében feltüntetve, ahogyan a további felsorolásokban is).

¹¹² Gyűrű és pecsétgyűrű, öv és majc öv, mellfüggő, lánc, fültű, násfa, nyakbavető, kösöntyű, fibula.

¹¹³ Fátyol, párta, főkötő, csap, fedél, hajkesen, fodor, hajtakaró.

¹¹⁴ Olvasó, kazula, kereszt.

számban a lakberendezés tárgyai¹¹⁵ és az ehhez kapcsolódó textilek¹¹⁶ is felsoroltatnak a testamentumokban.

A felsorolt textilek¹¹⁷ és prémek¹¹⁸ főként értékes anyagok – néhány esetben aranyozott a szövet. Mennyiségük sem kevés, sőt, egy esetben 18 rőf¹¹⁹ tábit az adomány. Az ékszerek anyaga szintén mutatja tulajdonosa gazdagságát, nem elhanyagolható adat ugyanis, hogy 36 tárgy készült aranyból, ezüsből 32, s ebből 15 aranyozott volt. Bár csak egy esetben ismert a fajtája (topáz), a drágakő megnevezés 25-ször fordul elő, míg a gyöngyös díszítés 18-szor. A mintázatok alakjáról két esetben az is kiderül, hogy margarétát formáz, ugyanennyi alkalommal islógos, illetve egyszerűen csak díszes. Egyes ruhadarabok vagy tárgyak színéről is tájékoztatnak a testáló asszonyok: a leggyakoribb a vörös és a zöld.¹²⁰

A tárgyak és anyagok jellemzése kapcsán Itáliát többször említik mindhárom végrendeletben: egy olasz módra készített ágyról, két – maga Várdai János által – Itáliából hozott fátyolról és hat esetben a szövetről írják, hogy olasz.¹²¹ Az egyéb jellemzők: kisebb, nagyobb, egyszerű, vastagabb és hosszabb, illetve Márkus Ilona származási helyként két esetben édesapja házát jelöli meg.

Nemcsak tárgyak fordulnak elő a felsorolt ingóságok között, állatokat¹²² is szép számmal adományoznak az asszonyok. Pénzt viszonylag keveset hagynak az özvegyek, többször előfordul, hogy meghagyták, hogy amennyiben a kedvezményezettnek nem lenne szüksége az adományozott dologra, az értékét pénzben is megkaphatják. Ezáltal az örökül hagyott tárgyak értéke is kiderül, pl. egy gyöngyös párta 3 forintot ért. Katalin 100 dénárt hagyott Anna matrónának, míg a Várdai urak tartozását két egyház között osztotta szét, Orsolya pedig két szolgálóleányának hagyott 2 ezüst garast és 3 termest. Ezen felül még összesen 3 hordó bort és 1 hordó⁸ olajat kaptak különböző szerzetesek.

Birtokokról kevés szó esett, akkor is kegyes adományok kapcsán. Töttös Orsolya – akinek fiúsítása miatt egészen biztosan voltak birtokai – csak a szlavóniai birtokok jövedelmét említi, Márkus Ilona csak birtokjogát. Katalin asszony a kelyödi malom bevételeiből 12–12 aranyforintot oszt szét a bátmonostori Szent László-plébániatemplom Mindenszentek-oltára és a Szent Erzsébet-ispotály kápolnája között, a maradékot pedig a malom javíttatására szánja.

*

¹¹⁵ Ágy, láda, kis láda, kanál, kupa, serleg.

¹¹⁶ Törölköző, szőnyeg, lepedő, asztalterítő, kárpit, ágyfedél.

¹¹⁷ Damaszt, olasz szövet, bíbor, atlasz, szövet, kamuka, tábit, selyem.

¹¹⁸ Nyest, hermelin, coboly, róka.

¹¹⁹ 1 bécsi rőf = 77,75 cm (Bogdán István: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874*. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai, IV. Levéltártan és történeti forrástudományok 6.] Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990. 191).

¹²⁰ Utána: fekete, fehér, szederjes, sárga.

¹²¹ Entz Géza: *Középkori végrendeleteink* i. m. 173.

¹²² Ökör, ló, disznó, aprómarha.

Összegzésként megállapítható, hogy a Várdai család tagjai által viselt tisztségek alapján a bárók közé, vagyona alapján pedig a gazdagabbakhoz tartozott, melyet jól kifejez a család nőtagjainak értékes tárgyakban gazdag végrendelete. Bár Töttös Orsolya férje a család jelentéktelenebb ágához tartozó János volt, saját családjának vagyona révén igencsak tehetősnak számított, amit mutat az a tény is, hogy fiúsításakor az ország nádora is szerette volna menyének tudni.

A három végrendelet nemcsak a családi genealógia megfejtésében nyújt segítséget, de mutatja azt is, hogy ebben az időben az asszonyok szolgálóleányokkal jó viszonyban voltak, a bensőséges kapcsolatra a számos, nekik adott személyes tárgy a bizonyíték. Azonban a három végrendelet jó példája annak is, hogy az asszonyok főleg az ingóságokról rendelkeztek, ami még a fiúsított Orsolya esetében is igaz. A korabeli szokásoknak megfelelően jelentős az egyházi adományok mértéke is.

Befejezésül kiemelhetők a három végrendeletben előforduló magyar kifejezések, melyek a testamentumok jelentőségét fokozzák: „joap”,¹²³ csahol ing,¹²⁴ nyakbavető, leppel – mint mellfüggő –, násfa, fültű,¹²⁵ párta, fodor, hajkesen,¹²⁶ csap,¹²⁷ hajtakaró,¹²⁸

¹²³ Joppa: dolmány, ujjas mellény (Szamota István: *A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből*. Budapest: MTA, 1894. 601. sz. [30.]; Bartal Antal: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Budapest: ÁKV, 1984. [repr.] 353.; Boronkai Iván – Bellus Ibolya – Szovák Kornél (szerk.): *Lexicon Latinitatis mediae aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára*. I–V. köt. Budapest: Argumentum Kiadó, 1987–1999. V. 392).

¹²⁴ A 16. század elején kétféle ing fordul elő a forrásokban: a huszárimég, mely testhezálló és a csahol, ami bő. Mindkettőt arany- és selyemhímzés díszítette. A 16. század közepén a csahol gyakori a forrásokban, melyet a divat szerint felül hordtak a két ing közül, és aranyos hímzéssel és gyöngyökkel díszítették. A 16. század végén a megszűnt. (Takáts Sándor: *A magyar felimeg*. In: Uő: *Történelmi miniatűrök*. Budapest: Genius, [é. n.]. 471., ugyanezt l. még: Benda Kálmán (s. a. r.): Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. [Nemzeti könyvtár: Művelődéstörténet] Budapest: Gondolat Kiadó, 1961. 226–227.).

¹²⁵ A fültű fülbevalóhoz hasonló ékszer (Drágffy Mária kelengyelajstroma [1516]. Hegedűs Attila – Papp Lajos [szerk.]: *Középkori leveleink i. m.* 61. 33. sz.).

¹²⁶ A keseny vagy kőseny női vagy férfifingnek, vagy pártájának (szegélyszalagjának) arany díszítése (Paksy Kata kelengyelajstroma [1539]. Hegedűs Attila – Papp Lajos [szerk.]: *Középkori leveleink i. m.* 464. 194. sz.).

¹²⁷ A csap 1458-ban: „unum lewegew wulgo Chap solet mulieribus appendi ad crimes deauratum” (Szamota István – Zolnai Gyula: *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye*. Budapest: Hornyánszky, 1902–1906. 332.). A lewegew rezgő a násfákon, hajtükön (Drágffy Mária kelengyelajstroma Hegedűs Attila – Papp Lajos [szerk.]: *Középkori leveleink i. m.* 61. 33. sz.), ill. Magyarországon itáliai, de spanyol hatásra is terjedő, gyöngyös szalagokkal borított hajfonat. (Flórián Márta: *Öltözködés*. In: Balassa Iván [főszerk.]: *Magyar néprajz*. I–VIII. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988–2011. IV. 695.).

¹²⁸ Abrosz méretű leppel egyszerűen a fejre borítva. Flórián Márta: *Öltözködés i. m.* 705.

fátyol és fagyol, lengeteg – azaz fátyol –, fedél¹²⁹ vagy fedelet, kláris – vagyis korall –, paplan, majc és islógos.¹³⁰

THREE WIVES' LAST WILLS IN THE VÁRDAI FAMILY FROM THE LATE MIDDLE AGES

This study presents three last wills of Hungarian noblewomen's from the late medieval period. All of them were wives of members of the Várdai family.

The Várdais (see: Appendix 1) are a well-known noble family. Sources referring to them started to increase in numbers from the 14th century, however, the wealthy, middleclass noble family from Szabolcs county rose in the second part of the 15th century. From this time onwards they belonged to the aristocracy. The best known members of the family were cardinal István, archbishop of Kalocsa in the mid-15th century and Ferenc, bishop of Transylvania in the early-16th century. The last male member of the family, Mihály died in 1584, and the last Várdai, Katalin died in 1630.

The last will of János Várdai's wife (written before 1493), whose maiden name was Orsolya Bátmonostori Töttös might have been a sketch, because some of its paragraphs were crossed and 'solvisset' formula was written next to several of them declaring that those donations had been performed. The Bátmonostori Töttös family belonged to the aristocracy and died out in the male-line that is why Orsolya was invested with the rights of a son. Despite this fact, the Várdai family also regarded itself as the heir of the Töttös family because of the former mutual inheritance contract between the two families. Orsolya's first husband was Simon Várdai. He died during the siege of Sabač (SRB) in 1476. After that Orsolya married János Várdai, who came from the other branch of the family. Orsolya's inheritors were her husband János, her daughter Katalin, and five servant maids. The donated churches were the Blessed Virgin Mary Augustinian monastery and the Saint Ladislav parish church of Bátmonostor, the Saint Anne Augustinian, the Saint Martin Dominican monasteries and Blessed Virgin Mary Franciscan friary and the tertiary nuns of the Franciscan convent of Esztergom, the Saint Peter parish church in Kisvárdá and the Saint Martin church in Želiezovce

¹²⁹ Fátyol alatt viselt ékszer (Szende László: *Piast Erzsébet és udvara [1320–1380]*. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest: ELTE BTK, 2007. 160.), ill. fejkendő, fátyol (194. sz.: Paksy Kata kelengyelajstroma Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink i. m. 464.*) A hosszúkendőt gyakran fedélnek hívták az Esztergom, Nyitra, Nógrád megyei és Garam menti vidékeken. A szó eredetileg a nemesaszonyok fejviseletéből ismert homlokeltőt jelölte. (Flórián Márta: *Öltözködés i. m. 706.*).

¹³⁰ A slógos vagy islógos arany- vagy ezüstfíttterrel díszített (Paksy Kata kelengyelajstroma. Hegedűs Attila – Papp Lajos [szerk.]: *Középkori leveleink i. m. 464. 194. sz.*).

(Hung. *Zselíz*, SK). It is worthy of note that Orsolya mentioned only her daughter in her will but not her son, László, who was also alive in 1493.

Aladár Várdai's wife Katalin – whose first name is only known – had her last will written in 1505. The main heirs of her testament were her children: her son Zsigmond and her two daughters Fruzsina and Katalin. She also donated to four of her maid servants, four acquaintances and two orphans. She remembered in her will the Saint Ladislav parish church and its All-Saints altar, the Saint Elisabeth hospital's chapel and the Blessed Virgin Mary Augustinian monastery of Bátmonostor and the Franciscan friary of Kolut, (Hung. *Külyöd/Küllöd*, SRB) and Nyírbátor.

László Márkus, the father of István Várdai's wife Ilona, was Croatian and Dalmatian vice-ban. Her mother, Ilona Nagyvölgyi got married to Zsigmond Matucsina for the second time. Ilona and István also made their last will at the beginning of 1506. Ilona's inheritors were her daughter, Borbála and two servant maids. The donated churches were the Blessed Virgin Mary Augustinian monastery and the Saint Ladislav parish church in Bátmonostor.

Several objects are listed in these last wills; the majority of them are clothes or jewelries and headwear. Most of the materials are precious and some of the costumes are decorated. As for the origin of the objects, Italy has to be mentioned: one bed and textiles in Italian style, two veils brought from there were as well mentioned six times in the testaments. Animals, cash and smaller possessions can also be found among the donations.

In conclusion, all of the donated churches had a connection with the Várdai family. The donations were of great value but none of the three women disposed significant possessions. Last but not least, it has to be mentioned that several Hungarian words appear in the Latin texts, which fact increases the importance of these testaments.

Keywords Testament, last will, nobility, noblewomen, material culture, social history

Domokos
abauji alispán
◊ N.

Zsigmond Mihály
◊ Álmosdi Csire Anna
királyneki lovászmester
◊ Velkei Borhála

Pelbart Mihály
◊ Dorothy

Dorothy
apáca

János Domokos László
◊ Agárdi Tóke Hedvig ◊ 1. Nagymihályi András ◊ Gerlai Ábrám Miklós
2. Bátori Szaniszlófi István

Dorothy Veronika
Borbála ifj. Miklós
főkincstáró
◊ Perényi Katalin

István kálócsei érsek

Mihály Aladár
polháromkrmester ◊ Varskészi Lépes
János

Anna Ilona Katalin Zsuzsanna
◊ Pocsaji János ◊ Szakolyi Péter
Potenciana

András János László
◊ Bámonostori Tóttos Orsolya ◊ 1. Zólyvonti Anna
2. Battyányi Kana

László Miklós
bodrogi ispán
◊ 1. Eufemia
2. Békleti Drágfi Fruzsina Tóttos Orsolya

Simon Pelbart Mátyás
jegyzese: Bámonostori
püspök királyi kamarás
◊ Bátori András
◊ Katalin

Dorothy Borhála Katalin
◊ Bátori András ◊ Losonci László ◊ Hegymás Miklós
leány

Katalin László
◊ Csábrági Erdődi Bálint

László György Judit Klára
◊ Kallai Vitéz ◊ Verebelyi
János János püspök Markus Ilona

Ferenc István Orsolya János
◊ Csuzi ◊ Raskai ◊ 1. Battyányi Klára ◊ Békleti Drágfi
Krisztina Bámfai Petronella 2. Samnásági Erzsébet János

Anna Imre Zsigmond Fruzsina Katalin
◊ Dobó Krisztina ◊ Szakolyi István ◊ Cséhi Pogány ◊ Szecsi Ferenc
Czobor Felicias Zsigmond

István Farkas Ferenc

Ilona Borhála
◊ Apafi Ferenc ◊ 1. Eodorfia ◊ Seredy István
István
2. Alaghy György

Alaghy István Alaghy Ferenc

István Miklós Ferenc Mihály Anna
◊ Losonci Dorothy ◊ Dobó Krisztina ◊ Szakolyi István

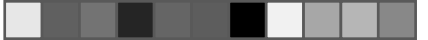
Aladár Miklós Katalin János Anna
◊ 1. Telegdy Pál ◊ Melih Péter
2. Nyáry Pál

Telegdy Anna Nyáry Krisztina Melih Mária
◊ Nyáry István ◊ 1. Thurzó Imre ◊ Zehy István
2. Esterházy Miklós

Függelék: A Várdai család leszármazása

Csak a Domokos-ág kerül bemutatásra, illetve az utolsó nemzedékben csak a jelen tanulmány szempontjából érdekes személyek kerülnek megjelölésre.

(Éngyel: Gen. Gátkeled nem s., Sámmonostori ág, 10–11. tábla; Várdai alaplán saját adatokkal kiegészítve)

BAKONYI ZSUZSANNA

Nők a nagyszombati gazdaságban

A 16. SZÁZADI NAGYSZOMBATI MISSZILISEK TANÚSÁGA

Bevezetés

A KÖZÉPKORBAN és a kora újkor hajnalán a női munka elsődleges terepe a család volt. A nők életszakaszainak megfelelően gyakran változott – a nők idejüket és energiájukat családi állapotukhoz és a família szükségleteihez igazították.¹ Legtöbbször a családon keresztül kapcsolódtak be a termelésbe,² munkavégzésük így a háztartási munka kiterjesztéseként volt értelmezhető. Ezek közé a munkák közé tartozott a kenyérsütés, a borkimérés, a szövés–fonás vagy a fogadó, kocsmá fenntartása. Sok nő dolgozott mint bába, dajka vagy szolgáló. A termelés mellett a kereskedelem minden szegmensében is részt vállaltak, alkalmilag vagy hivatásszerűen, kis- és nagykereskedelemmel egyaránt foglalkoztak. A társadalom felét kitevő nők munkájáról azonban a férfiaknál kevesebb adat maradt fenn, mivel a munkát nagyrészt otthon végezték és a kereső tevékenységbe a férfiaknál kevesebben kapcsolódtak be. Az alábbiakban azt szeretném vizsgálni, hogy hogyan járultak hozzá a nők Nagyszombat gazdasági fellendüléséhez a 16. században.

A nagyszombati forrásadottságok

A Magyar Királyságban elhelyezkedő Nagyszombat³ a 16. században a török terjeszkedés hatására végbemenő gazdasági és társadalmi átrendeződésnek egyértelmű nyertese volt. Legnagyobb előnye kitűnő földrajzi fekvésében rejlett. A városon futott keresz-

¹ Natalie Zemon Davis: *Women in the Crafts in Sixteenth-Century Lyon*. In: Barbara A. Hanawalt (szerk.): *The Wealth of Wives, Women, Law and Economy in Late Medieval London*. Oxford: Oxford University Press, 2007. 169.

² Martha C. Howell: *Women, Production, and Patriarchy in Late Medieval Cities*. Chicago: University of Chicago Press, 1986. 185., valamint Barbara A. Hanawalt (szerk.): *Women and Work in Preindustrial Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 1986.

³ A város történetével kapcsolatban I. Jozef Simončič – Jozef Watzka (szerk.): *Dejiny Trnavy*. Bratislava: Ozbór, 1988., magyarul: Marton József: *Nagyszombat*. Budapest: Légrédy Nyomda, 1895.

tül a Pozsonyt elkerülő, Morva- és Csehországba vezető „cseh út”. Nagyszombat élénk forgalmat bonyolított le Béccsel, Prágával illetve kisebb cseh és morva városokkal. Kereskedői 1542-ben az országos rangsorban negyedikiek voltak.⁴ A város gazdasági életének felfutásában nagy szerepet játszottak a török városfoglalások hatására Nagyszombatba menekült kereskedők, akik kapcsolataikat megőrizve képesek voltak virágzó üzletüket újraindítani. De nemcsak kereskedők költöztek Nagyszombatba, a más foglalkozást űző lakosság lélekszáma is folyamatosan emelkedett. Ez egyfelől a rendelkezésre álló térnek, másfelől a más nemzetiségeket könnyebben befogadó társadalomnak volt köszönhető. Mivel Nagyszombat fallal védett, mintegy 62 hektárnyi területe a Mohács utáni időkben ritkán lakott volt, sok házhely állt üresen. Ezek betöltése, így a lakosság lélekszámának növelése a város elemi érdekei közé tartozott. A nagyszombati társadalom pedig sokkal nyitottabb volt a magyar etnikum befogadásában, mint például a német főlényt féltékenyen őrző Pozsony. A betelepült magyar kereskedők így könnyebben szervezhatték a városból hódoltsági kereskedelmi kapcsolataikat, mint a bezárkózott pozsonyiak.⁵ A várost ezenkívül nem sújtotta háború, gazdasági vagy demográfiai krízis a 16. században, az 1566-os tűzvészen kívül más katasztrófáról nincs tudomásunk. Mivel Nagyszombat felvirágzásának alapja a gazdasági megerősödés volt, érdemes megvizsgálni a város „másik felét” kitevő nők szerepvállalását e területen.

Különlegesen értékesek azok a személyes jellegű források, melyek nők által vagy nevükben íródtak, jelen esetben levelek. Nagyszombat város levéltára páratlanul gazdag kora újkori forrásokban, ezen belül is majdnem ötezer latin, német, magyar és szlovák nyelvű misszilist őriz a 16. századból. A szlovákul írtak egy részének kiadása már megtörtént. Ez a kötet 1477-től 1550-ig tartalmazza a fennmaradt szlovák nyelvű levelek kritikai kiadását, és különleges értéke, hogy az akkor még meglévő válaszleveleket is megtaláljuk benne.⁶ Ez sajnos már nem mondható el a legkorábbi német nyelvű misszilisek kivonatainak kiadásáról, mely az 1506 és 1555 között keletkezett levelek tartalmi összefoglalóját közli.⁷ A nők gazdasági szerepvállalását vizsgálva a kiadott forrásokon kívül a magyar nyelven írt levelekből néztem át mintegy négyszáz darabot és válogattam ki az összes magyar nyelvű, 16. századi, nők által írt levelet. Ez a

⁴ Ember Győző: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988. 678.

⁵ A témáról bővebben I. Bessenyei József: *Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében*. Miskolc–Budapest: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2007. 47–49.; Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.

⁶ Branislav Varsik: *Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia*. I. köt. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1956. A néhány dobozt kitevő (tehát a beérkezett levelekhez képest elenyésző mennyiségű) válaszleveleket az 1990-es évek elején adta kölcsön a levéltár és azóta sem kapta vissza.

⁷ Jörg Meier – Ilpo Tapani Piirainen – Klaus-Peter Wegera (szerk.): *Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archiven. Von Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit*. I–III. köt. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2009. I. 957–1009.

35 levél az összes 16. századi magyar nyelvű misszilisnek csupán 2,5%-át jelenti, mégis igen jól használható forrásanyag. A nők által írt leveleken⁸ kívül természetesen találhatunk nőkre vonatkozó adatokat férfiak által írt levelekben is, ezeket is igyekeztem összegyűjteni. Forrásaim közé vettem a már szintén kiadott 16. századi nagyszombati női végrendeleteket is.⁹ A testamentumok gazdasági szempontból is értékes források, éppúgy megemlékeznek bennük fennálló adósságokról, kölcsönökről, a gazdasági tevékenységhez szükséges eszközökről, mint a levelekben. 16. századi nagyszombati testamentum mindössze 37 darab maradt fenn, de ezek között viszonylag nagy számban találunk női végrendeleteket, összesen 14-et. Ez ugyan nagyságrendileg kevesebb, mint például a Sopronban vagy Pozsonyban fennmaradtak száma, de a végrendelezők nemek szerinti megoszlása viszonylagos egyezést mutat mind a három városban.¹⁰

A vizsgálódásaim alapjául szolgáló misszilisek legnagyobb előnye, hogy nemcsak a társadalom legfelső szintjén elhelyezkedő arisztokraták életébe engednek bepillantást, hanem annak középső, sőt alsóbb rétegeibe is. Egy hordó bor lefoglalásától kezdve 75 sing vászon eladásáig mindenféle kisebb jelentőségű gazdasági ügyről olvashatunk bennük. Alacsony társadalmi státuszú nőtől származó írásos anyag a 16. századból ritkaságszámba megy. A levelek másik előnye, hogy címzettjük legtöbb esetben Nagyszombat város bírāja vagy tanácsa, ezért joggal remélhetjük, hogy bennük a gazdasági életre, illetve az ezzel kapcsolatos problémákra adatokat lelhetünk. A harmadik előny egyben hátrányként is értelmezhető: a fennmaradt levélanyag igen heterogén a levélírók személyét, társadalmi elhelyezkedését, szándékát, a levelek tárgyát, keletkezési helyét, célját illetően. Ez egyfelől értékes adatokat szolgáltat a gazdasági és társadalmi élet megannyi területéről, másfelől azonban nehezíti teszi bármiféle folyamatok feltérképezését.

Mindezen előnyök mellett figyelembe kell venni a misszilisek hiányosságait is. Legfőképpen azt, hogy írójukról – főképp, ha az illető alsóbb társadalmi csoporthoz tartozott – keveset tudunk. Ezen túlmenően a levelekre adott válaszok (az 1477 és 1550 között keletkezett szlovák nyelvűek kivételével) sajnálatos módon elvesztek, így az ügyek további sorsa nehezen követhető. Néhány kivételt ismerünk, amikor sorozatos levélváltásról van szó. Ilyen esetek, amikor a város bírójának vagy tanácsának írt, egy ügyben keletkezett több levél fennmaradt – ekkor az újabb levélből nemegyszer rekonstruálható a válaszlevelek tartalma is.

⁸ Valószínűleg a leveleket íródeák írta, egyikén sem szerepel a *manu propria* kifejezés. Ám ha ez még szerepelne is, akkor sem lenne teljesen bizonyos, hogy a levél saját kezű, a szerző diktálhatta, majd alá is írhatta a missziliszt. Ezen kívül egy-egy személytől általában igen kevés irat maradt ránk, ezért is problémás a saját kezűség megállapítása.

⁹ Németh Gábor: *Nagyszombati testamentumok a XV–XVII. századból*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1995.

¹⁰ Szende Katalin: A város másik fele – a nők szerepe a magánéletben, a munkában és a közösségi szférában a késő középkori Sopronban és Pozsonyban. In: Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.): *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Közép- és Kora Újkori Történeti Tanszék, 1999. 302.

A források tanulmányozása során arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen nők által végzett gazdasági tevékenység mutatható ki, illetve a gazdasági élet mely problémái kerültek leginkább előtérbe a nők esetében. Ezeken túl megvizsgáltam, hogy van-e olyan gazdasági probléma, ami több gondot okozott a nőknek, mint a férfiaknak.

A levélíró nőket szándékuk szerint két részre oszthatjuk: azokra, akik saját ügyük előmozdítását remélve írtak, illetve azokra, akik mások nevében ragadtak tollat. Általánosságban megfigyelhető, hogy az alacsonyabb társadalmi státuszú nők saját, kisebb jelentőségű ügyekben (néhány forintnyi adósság, tartozás) fordultak Nagyszombat város bírójához, míg a magasabb társadalmi csoportba tartozók gyakran írtak saját ügyeiken kívül más nevében (szolgálójuk, jobbágyuk), illetve nagyobb jelentőségű ügyekben (fogvatartás, nagyobb összegű adósságok).

A leveleket azok sokszínűsége miatt nehéz csoportokba osztani – egy levél gyakran több csoportba is sorolható – most azonban a bennük megjelenő leggyakoribb gazdasági tevékenységgel kapcsolatos problémák mentén mégis megkísérlem ezt.

A misszilisekben előforduló leggyakoribb gazdasággal kapcsolatos problémák

1. Adósság

Az összes áttanulmányozott levél legnépesebb csoportját, mintegy ötöd részét képezik az adóssággal kapcsolatban született misszilisek, és ez az arány a női levelek esetében is. Három csoport különíthető el: az első az adósság megfizetésére való halasztás kérése, a második az adósság behajtásában való segítség kérésére, a harmadik pedig az adóssággal kapcsolatos ügyekben való tanúság tétele. Az első csoporthoz tartozik Somogy Györgyné Margit asszony levele, aki adósságát nem tudta megfizetni, mert egyedül maradt gyermekeivel és saját megélhetésére sem volt elegendő tőkéje. Levelében azt írja, hogy szívesen kereskedne, de marhát senki sem ad neki.¹¹ Nem véletlenül említi a levélíró a marhákkal való kereskedelmet, korszakunkra tehető a marhaexport hihetetlen felfutása.¹² Az azonban kétséges, hogy egy gyermekeit egyedül nevelő özvegyasszony tőke és kapcsolatok híján a marhakereskedelemben szerepet tudott-e volna vállalni.

A második csoporthoz tartozó leveleket Tardy Gáspár¹³ özvegye, Kávay Anna misszilise képviseli, aki bőrökkel kereskedett. Több nagyszombati polgár adós volt neki

¹¹ Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava (Pozsonyi Állami Levéltár Nagyszombati Fióklevéltára), Magistrát mesta Trnavy (Nagyszombat szabad királyi város levéltára), Listy adresované mesty, Missiles 1500–1850. (a továbbiakban: SAB PTr MMTr Missiles) Nr. 1671. fol. 443. 1551. január 24., Komjáti. Somogy Györgyné Margit asszony Budai Jánosnak, Nagyszombat város bírójának.

¹² L.Ember Győző: *Magyarország i. m.*

¹³ Tardy Gáspár anyja Nyáry Ferenc testvére volt. A Tardy család birtokolta Berencs vár és uradalom hatod részét, valamint Cífer harmadrészét. Nagy Iván XI. 47.

bőrök árával. A bíró hiába tűzött ki újabb és újabb törvényt, az adósok nem jelentek meg rajta.¹⁴ Ez a levél egyben arra is jó példa, hogy a feleség férje halála után is tovább vihette az üzletet. Ha ez sikerült neki, az valószínűsíti, hogy már férje életében is részt vállalt az üzleti életben. Kávay Anna egyébként aktív levélírónak számított, saját és jobbagyairól ügyeit is szorgalmasan intézte.¹⁵ Egy másik segítségkérő misszilis Boltos Margit levele, aki 17 forint adósság behajtásának ügyében kérte Nagyszombat város bírójának intézkedését.¹⁶ Nevéből és az adósság összegéből arra következtethetünk, hogy önálló kis- vagy középkereskedő lehetett, termékeit már nem a piacon, hanem zárt térben árulta.¹⁷

A harmadik csoportba azok a levelek tartoznak, amelyekben egy város tanácsa tanúvallomásokat közöl egy bizonyos üggyel, jelen esetben adóssággal kapcsolatban. A nőket érintő ilyenfajta levelekben, a tanúságtevőknek akár a fele is lehetett nő.¹⁸ Mint arra Péter Katalin rámutatott, a bíróságon a tanúk kiválasztásánál a tisztesség, nem pedig a nemi hovatartozás volt irányadó.¹⁹ Ehhez a csoporthoz kapcsolhatjuk Czobor Imre levelét is, akinek feleségét Nagyszombatba hívták tanúskodni, Czobor azonban ezt nem engedte, mert felesége akkor gyermeket várt.²⁰ Czobor Imre nádori helytartó volt, a levél keltezési helyének, Sasvárnak az ura. Háromszor is megnősült, először Bakics Angelikát, majd Frangepán Katalint, végül Perényi Borbálát vette el, és mindhárom feleségétől gyermeke is született.²¹ Azt egyelőre azonban nem tudjuk, hogy 1569-ben, a levél keletkezésekor éppen ki volt a felesége.

Az adósság összege néhány forinttól több százig terjed a levelekben, ahogyan a legtöbb végrendeletben is. Ezek közül a végrendeletek közül tűnik ki Pálffy Tamás²²

¹⁴ SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3377. fol. 385. 1576. március 10., Bucsány. Tardy Gáspárné Kávay Anna Kalmár Imrének, Nagyszombat város bírójának.

¹⁵ SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3416. fol. 91. 1577. június 14., Bucsány. Tardy Gáspár özvegye Kávay Anna Nagyszombat város tanácsának. SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3580. fol. 385. 1578. május 14., Bucsány. Tardy Gáspárné Kávay Anna Olasz Máténak, Nagyszombat város bírójának.

¹⁶ SAB PTr MMTr Missiles Nr. 2119. fol. 416. 1555. december 28., Pozsony. Boltos Margit Nagyszombat város bírójának.

¹⁷ A mohácsi csatavesztést megelőző időben a boltos urak nagykereskedőnek számítottak, kiskereskedelemben a selyem árusítását engedélyezték nekik, bolthajtásos zárt helyiségben. Az ország három részre szakadása utáni időkből azonban új kereskedelmi kategóriákat vezetett be Ember Győző. Nagykereskedőnek azt tekintette, akinek a vámértékben kifejezett forgalma meghaladja az 1000 forintot, középkereskedőnek azt, akinek 100 és 1000 forint között van, kiskereskedőnek pedig azt, akinek 100 forint alatti a forgalma. Ember Győző: *Magyarország i. m.* 243.; Bessenyei József: *Menekültek i. m.* 26.

¹⁸ Pl. SAB PTr MMTr Missiles Nr. 2351. fol. 266–267. 1561. január 3., Tolna. Fár Lőrinc Tolna város bírójának Kalmár Imrének Nagyszombat város bírójának, vagy SAB PTr MMTr Missiles Nr. 2398. fol. 313–314., 1561 november 13., Tolna. Nagy Antal Tolna város bírójának Nagyszombat város tanácsának.

¹⁹ Péter Katalin: *Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. Rubicon* 12, No. 6 (2001): 20–24.

²⁰ SAB PTr MMTr Missiles Nr. 2857. fol. n. 1569. július 11., Sasvár. Czobor Imre Nyilas Istvánnak Nagyszombat város bírójának.

²¹ Péter Katalin: *Házassághalmozók. Előkelő nők házasságai a kora újkori Magyarországon. Rubicon* 19, No. 5 (2008): 72–77.

²² Nem azonos báró Erdődy Pálffy Tamással.

özvegye, Ilona asszony 1581-ban kelt testamentuma, amelyben összesen 40 adósáról olvashatunk, akik több mint 2300 forintnyi összeggel tartoztak neki. A végrendelet sajnos nem utal arra, hogy miből származott ez a rengeteg pénz, csak nagyszombati házról, három lóról, kocsirol, szekérről és veremben lévő búzáról beszél.²³ Ez az összeg azonban kivételesnek tekinthető, mert a többi forrásban található összes adósság nem haladja meg az 500 forintot.

A nők nemcsak elhunyt férjük javait örökölték meg, hanem adósságaikat is. Így lett Pécsi János adósa Ponthor Tamás felesége. Első férje, néhai Mihály deák kért tőle 20 forintot, második férje azonban csak 8 forintot adott meg neki, így Pécsi János a fennmaradó 12 forintnyi adósság behajtását kérte Nagyszombat város bírójától.²⁴ Érdekes módon a férjnek el sem kellett távoznia az élők sorából ahhoz, hogy felesége örökölje adósságait. Fülöp deáknak elhagyott felesége anyjával együtt azért írt Nagyszombat város tanácsának, hogy tékozló férje 100 forintnyi adósságának rendezésében segítsen. Tétéles felsorolást találunk a levélben arról, hogy férje adóssait már addig is mintegy 100 forinttal fizette ki.²⁵ Az egyedülálló nőknek nem sok eszköz volt a kezében, amelyet az adósság behajtása érdekében bevethettek volna, így még a férfiaknál is jobban rá voltak szorulva a város bírójának segítségére. Jóindulatuk és támogatásuk megnyerése létfontosságú volt, amint a néhai Kecskeméti Tóth Antalné leveléből is kiderül, aki a neki járó 487 forintból 100 forintot kész volt Nagyszombat város bírójának adni, ha az eléri, hogy a neki járó összeget megkapja.²⁶

2. Fogvatartás (*arrestatio*)

A levelek tanúsága szerint a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos második legnagyobb probléma a fogvatartás volt, amelyet a magyar törvények többször megtiltottak.²⁷ Mint azt a következő néhány példa mutatja, ennek ellenére sok esetben nők árestált szolgálójuk, jobbágyuk szabadon bocsátása érdekében fordultak a város bírójához. Bethlenfalvi Thurzó Anna, Báthory András országbíró felesége és Thurzó Elek lánya három Nagyszombatban fogva tartott embere kiszabadításában kérte a bíró segítségét. Barát Dénes nagyszombati marhakereskedő tartóztatta le őket Galántai Tót

²³ Németh Gábor: *Nagyszombati testamentumok i. m.* 78–80.

²⁴ SAB PTr MMTTr Missiles Nr. 2893. fol. 435. 1569. szeptember 10., Galgóc. Pécsi János Nyilas Istvánnak Nagyszombat város bírójának.

²⁵ SAB PTr MMTTr Missiles Nr. 4187. fol. n. 1588. február 16., h. n., Fülöp deák felesége Nagyszombat város tanácsának.

²⁶ SAB PTr MMTTr Missiles Nr. 3715. fol. n. 1581. június 11., Kecskemét. Tóth Antalné Nagyszombat város bírójának.

²⁷ A letartóztatási eljárást részletesen az 1492: 89. tc. szabályozza. Az 1492: 91. tc. pedig kimondja, hogy a polgárok tartozások miatt mást nem tartóztathatnak le. Az 1514: 64. tc. arról rendelkezik, hogy a dézsmálók senkit se tartóztassanak le adósságért.

István tartozása fejében.²⁸ Ebből a példából kitűnik, hogy a fogvatartott embereknek gyakran nem volt semmi közük a fogvatartás okához.

Szentpéteri Borbála, Zay Ferenc édesanyja szolgálójának, Szabó Lászlónak az esete sem kevésbé érdekes. Hiába szabadult ki 12 év után a török rabságból, nemsokára – a nála lévő szabadságlevél ellenére – Nagyszombat város bírójának fogságába esett. Az okot egyelőre homály fedi, annyit azonban sejtethetünk, hogy értékes szolgálatot nyújthatott, mert több levél is sürgeti szabadon engedését és az őrvistyei Zay családi birtokra való szállítását.²⁹ A szlovák nyelvű misszilisek között találjuk Holiczi Bakics Péter közbenjáró levelét, aki Nagyszombat város bíróját kéri arra, hogy engedje szabadon egyik jobbágjának, egy bizonyos Viteknek az anyját.³⁰ A levelek egy másik csoportjában fenyegetésként, szankcióként emlegették a fogvatartást. Leggyakrabban akkor, ha adósság késedelmes megfizetéséről van szó. Ennek a gyakran előforduló jelenségnek egy példája Porkoláb Mártonné lányának, Anna asszonynak levele – akinek nevében a Sforzák győri helytartója írt –, melyben azzal fenyegette meg Polyak Ambrusné nagyszombati lakost, hogy – ha a neki adott javakat, 1 gira³¹ ezüstöt, kapcsokat, előkét és lepedőt – nem adja vissza, embert tart meg érte.³² Mint azt már láthattuk, az ezt tiltó törvények ellenére bevett gyakorlatnak számított, hogy adósság esetén annak rendezéséig az adóst, annak jobbágját vagy azzal egy városban lakót fogva tartottak.

Az *arestatio*val kapcsolatos misszilisek harmadik csoportjában maguk a nők a fogvatartás alanyai. Az 1555. június 26-án Léván kelt levélben kilenc fogva tartott nagyszombati legény kérte Nagyszombat város bírójának segítségét a szabaduláshoz. A levél kibocsátói között találjuk azonban Szabó Lőrincné³³ is, akit nő létére szintén letartóztattak.³⁴ Egy másik esetben Kádas Gergelyné Katalin asszony emlékeztette Nagyszombat város bíróját arra, hogy mivel férje befektetette jó hírnevét, egy időre a bíró fogságba vetette, most azonban már ingóságai visszaadása ügyében jár közben.³⁵

²⁸ SAB PTr MMTr Missiles Nr. 1717. fol. 146–147. 1552., Sempte. Bethlenfalvi Thurzó Anna Nagyszombat város tanácsának.

²⁹ SAB PTr MMTr Missiles Nr. 2087. fol. 410. 1555. szeptember 11., Őrvistye. Szentpéteri Borbála Nagyszombat város bírójának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 2088. fol. 411. 1555. szeptember 13., Őrvistye. Szentpéteri Borbála Nagyszombat város bírójának.

³⁰ Branislav Varsik: *Slovenské listy i. m.* 332.

³¹ Kb. 245,5 gramm.

³² SAB PTr MMTr Missiles Nr. 2086. fol. 469. 1555. szeptember 4., Győr. Korlatüyth Jeronymus Linder Sebestyénnek, Nagyszombat város bírójának.

³³ Szabó Lőrinc nagyszombati polgár nevével a levelekben többször találkozhatunk, 1556-ban is öt küldi a város bécsi követségbe Ferenczy Mátyással együtt. SAB PTr MMTr Missiles Nr. 2157. fol. 36. 1556. március 3., Bécs. Ferenczy Mátyás, Szabó Lőrinc Lessempronth Sebestyénnek, Nagyszombat város bírójának.

³⁴ SAB PTr MMTr Missiles Nr. 2057. fol. 275. 1555. június 26., Léva. Szombati legények Linder Sebestyénnek, Nagyszombat város bírójának.

³⁵ SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3210. fol. 289. 1574. január 23., Sempte. Kádas Gergelyné Lethay Katalin Sommer Jánosnak, Nagyszombat város bírójának.

A Magyar Kamara Levéltárában találhatjuk Johann Strauz kamarai tisztviselő levelét, melyben védelmet kért a maga és rokonai számára a nagyszombati bíró és tanács ellen, mert a bíró (Kádas Fülöp, gazdag nagyszombati polgár, kereskedő), amikor Strauz a kamara nevében kölcsönadásra szólította fel a várost, megtiltotta a polgároknak portájuk elhagyását, Strauz anyósát pedig bezáratta.³⁶

Ezek alapján megállapítható, hogy a nők sem mentesültek a gazdasági élet szankciói alól, sőt egyes esetekben az is elképzelhető, hogy kiváltásuk nagyobb motivációs erővel bírt, mint a férfiaké. Arra nem találtam példát, hogy nő tartott volna fogva valakit, ez azonban nem jelenti azt, hogy ez nem történhetett meg. Hiába foglalták tehát törvénybe újra és újra a fogvatartás tiltását, mint az említett példából is láthattuk, ezek nem bírtak túl nagy elrettentő erővel.

3. Lefoglalt ingóságok

A fogva tartással kapcsolatos levelekhez hasonlóan sok misszilis keletkezett lefoglalt ingóságok ügyében. Ezek között megint találhatunk nőktől származó közbenjáró leveleket, melyek egy jobbágy vagy szolgáló javainak visszaszolgáltatása ügyében születnek, illetve olyanokat, amelyekben nők saját ügyüket intézik. A lefoglalt ingóságok nagyrészt mindennapi használati tárgyak voltak, ruhák, edények, ékszerek, vásári portéka, bor. Ezek a misszilisek nagyon hasonlóak a végrendeletekhez, ahol ingóságok és ingatlanok egyaránt szerepelnek. A két forráscsoport között az összekötő kapcsot azok a levelek jelentik, amelyek hagyaték elosztásában vagy megszerzésében kérik a város bírójának segítségét.

Most azokat a missziliseket emeljük ki, amelyekben a nők gazdasági szerepvállalása tetten érhető.

A tolnai bíró a nagyszombati illetőségű Miklós Deákné Katalin asszony vásári portékáját foglalta le. Ügye nagy port kavart, tíz tanú vallomását is olvashatjuk a levelekben, a tanúk fele nő volt. Katalin asszony éppen csak kirakodott a piacon Tolnán, amikor a város bírójára meglátta, és portékáját egy ládába rakatta, lepecsételte és a házába vitette. A tanúvallomások szerint azért bélyegezték meg, mert férje halála után két évvel gyermeke született, akit otthagytak.³⁷ Gazdasági szempontból azért fontos ez az eset, mert itt egy önálló női kiskereskedőről olvashatunk, aki férje halálától függetlenül talpon tudott maradni, és gyermeke születése után egy nappal már a piacon árult.

Nem úgy, mint az a Szász Mihályné Krisztina asszony, aki 1563-ban kelt végrendeletének tanúsága szerint 100 forintnyi posztót, 13 kész ruhát, 12 nadrágot és 6 rókabőrt

³⁶ MNL OL E 41 (Magyar Kamara Levéltára: Litterae ad cameram exaratae) 1578: No. 49. Köszönöm az adatot Bessenyei Józsefnek.

³⁷ SAB PTr MMTTr Missiles Nr. 2351. fol. 266–267. 1561. január 3., Tolna. Fár Lőrinc Tolna város bírójára Kalmár Imrének, Nagyszombat város bírójának, SAB PTr MMTTr Missiles Nr. 2398. fol. 313–314. 1561. november 13., Tolna. Nagy Antal Tolna város bírójára Nagyszombat város tanácsának.

hagyott maga után, a céhládában pedig egy arany gyűrűt. Férje talán a szabó céh tagja lehetett, de a feleségnek a férj halála után valószínűleg nem sikerült az üzletet jövedelmezően továbbvinnie, mert végrendeletében házát, kocsiját, két bevetett földjét és állatait adósság törlesztésére szánja.³⁸ A lefoglalt javak közt olvashatunk 75 sing³⁹ vászonról, melyet Pongrácz Katalin küldött a nagyszombati vásárra. A bíró akaratából ezt szolgáljától elvették, a levélíró kérte, hogy adják vissza.⁴⁰ Ez a mennyiség kis tételnek számított, az asszony megélhetésében azonban bizonyára fontos szerepet játszhatott. A nagyszombati illetőségű Mészáros Máté az adósságok kapcsán már emlegetett Tardy Gáspárné Kávay Annának vette el egy hordó borát, annak szolgáljától. Habár Kávay Anna többre tartotta a bíró barátságát egy parasztemberénél, mégis kéri, hogy szembesítse az ügyben érintett feleket.⁴¹ Egy öv kapcsán kerül a szemünk elé egy „kereskedo azzoniallath neue szerenth varro vlianak hittak”. Varró Júlia nagyszombati kereskedőasszony, egy övet adott egy szolgálótól kölcsönként pénz fejében, majd meghalt, végrendeletében a szolgálóra hagyva azt. A szolga nevében írott levélben, a testamentum kedvezményezettje kérte, hogy adják oda neki az övet.⁴² Arról egyelőre nincs adat, hogy Varró Júlia mivel és mekkora mennyiségben kereskedett, de valószínűleg önálló tevékenységet folytatott.

4. Ingatlannal kapcsolatos problémák

A női misszilisek utolsó csoportjába azok tartoznak, amelyekben nők házuikkal kapcsolatos kérdések tisztázásának ügyében keresik meg Nagyszombat város bíróját. Erre jó példa egy bizonyos zavari illetőségű Katalinnak a levele, aki saját borának kimeréséről kért jelentést, mivel Nagyszombatban volt háza.⁴³ Nem rendelkezünk adattal arra vonatkozólag, hogy Katalin milyen családi állapotú volt ekkor, azt azonban lehet tudni, hogy a szőlővásárlás ekkoriban az egyik legnagyobb hasznot hozó befektetésnek számított, ami egyedülállók önálló megélhetését is biztosíthatta.⁴⁴ A nők szőlőbirtoklásával kapcsolatos még egy adat, mely szerint Fényes Katalin nagyszombati deák felesége Miskolcon levő házát és fermezei szőlőjét 130 forintért elzálogosította Seraphin Zsuzsannának, aki azt 1599-ben Kecskeméti Szabó Balázs-

³⁸ Németh Gábor: *Nagyszombati testamentumok i. m.* 49.

³⁹ 1 sing = kb. 64 cm.

⁴⁰ SAB PTr MMTr Missiles Nr. 2562. fol. 55. 1567. április 24., Nagyszombat. Pongrácz Katalin Sommer Jánosnak, Nagyszombat város bírójának.

⁴¹ SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3580. fol. 385. 1578. május 14., Bucsány. Tardy Gáspárné Kávay Anna Olasz Máténak, Nagyszombat város bírójának.

⁴² SAB PTr MMTr Missiles Nr. 2477. fol. 399. 1562. november 19., Győr. János deák, Győr várának provizora Nagyszombat város bírójának.

⁴³ Branislav Varsik: *Slovenské listy i. m.* 142–143.

⁴⁴ Szende Katalin: *A város másik fele i. m.* 305.

nak adta tovább zálogba.⁴⁵ Levelében Erdődy Pálffy Tamás (Várpalota kapitánya és Zólyom vármegye főispánja) özvegye, Nyáry Sára magyarázatot kért Nagyszombat város bírójától, hogy miért kell a nagyszombati házára 10 forint adót fizetnie, amikor szomszédai is csak 5 vagy 6 forint adót fizetnek. Ráadásul az ő háza sem volt nagyobb, mint az övék, és ő még csak nem is kereskedik.⁴⁶ Valószínűleg nem nehéz anyagi helyzete, hanem igazságérzete íratta vele ezt a levelet.

Utolsó példaként Monostori Szalay Orsolya, Kápolnay Ferenc Szapolyai-párti hadvezér özvegye arra kért magyarázatot Nagyszombat város tanácsától, hogy miért nem költözhetett be előre kifizetett házába Nagyszombatba.⁴⁷ A levélre adott válasz szerencsés módon megtalálható a szlovák nyelvű levelek között, melyben értesítették a levélíró, hogy aki Nagyszombat városában szeretne házat venni és ott lakni, annak alá kell vetnie magát a bíró és a tanács rendelkezéseinek.⁴⁸ A misszilisek ezen csoportjában ingatlan tulajdonos nők kerültek a szemünk elé, akik házaik illetve szőleik ügyét aktívan képviselték.

A 16. századi szlovák és magyar nyelvű női missziliseket tanulmányozva megfigyelhető, hogy többségüket özvegy írja, házas asszonyok esetében a problémás ügyeket általában férjeik intézhették. Haláluk után azonban a nők egy része folytatta férje tevékenységét, így a felmerülő problémákat nekik kellett megoldaniuk, ők írtak ekkor.

Nincs olyan gazdasággal kapcsolatos téma a női levelek közt, amelyről férfiak ne írtak volna. Egy, a gazdasági életet marginálisan érintő téma látszódnak csak körvonalazódni, amelyben a nők jobban érintettek tűnnek, mint a férfiak, ez pedig a becsületsértéssel, rágalmazással kapcsolatos ügyek témaköre. De ez a bizonyára sok érdekes információval kecsegtető levélcsoport túlmutat jelen tanulmány keretein.

*

Összegzésként elmondható, hogy a választott forráscsoportban a nők gazdasági tevékenysége mozaikszerűen mutatható ki. A társadalomban elfoglalt létszámukhoz képest a forrásokban csak igen kis számban szerepelnek. A fennmaradt adatok azonban a gazdasági életben aktív szerepet játszó nőkről adnak számot. Jelenlétük megtalálható a gazdasági élet minden területén a piaci árústól az adósságért fogva tartott nőn keresztül a kereskedő „asszonyállatig”.

⁴⁵ L. Szendrei János: *Miskolcz város története és egyetemes helyirata*. I–V. köt. Miskolcz: A város közönsége, 1886–1911. III. 122.

⁴⁶ SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4231. fol. n. 1589. január 31., Körtvélyes. Bedeghy Nyáry Sára Nagyszombat város bírójának.

⁴⁷ SAB PTr MMTr Missiles Nr. 1008. fol. 246–247. 1545., Bolondóc. Monostori Szalay Orsolya Nagyszombat város tanácsának.

⁴⁸ Branislav Varsik: *Slovenské listy i. m.* 295–296.

**WOMEN IN THE ECONOMY OF TRNAVA:
THE WITNESS OF THE SIXTEENTH-CENTURY MISSILES
FROM THE TRNAVA CITY ARCHIVES**

Trnava (Hung. *Nagyszombat*, Germ. *Tyrnau*, SK) played an important role in the economic life of Hungary during the 16th century. As the Ottomans advanced, many people moved into the town, merchants and even the archbishop of Esztergom. The Trnava City Archives keeps about five thousand missiles (private letters) from the 16th century, some of which were written by women. Most of these letters are addressed to the judge of Trnava, and they tell us about economic problems women faced when being a wage worker. These problems were mainly about debts, arrests, distress of goods and demands for report or explanation in different economic issues. Although the sources are rather diffuse, the presence of women can be revealed on every level of the economic life. Women worked as servants, as saleswomen on the markets, and even as independent tradeswomen. They were witnesses on court and dealt with their own and their serfs' and servants' economic problems. It can be supposed that although the sources are rather scarce, women played an active role in the economy of Trnava in the 16th century.

Keywords Private letters, female work, economic activity, last wills, women's studies

VADAS ANDRÁS

„A vizek gyakran kilépnek a medrükből”

KÖRMEND ÉS AZ ÁRVIZEK (1600–1659)*

RENGETEG BAJA ÉS dolga volt a körmendieknek az ekkor [a kora újkorban – VA] még teljesen szabályozatlan Rába vizével [...] a gyakran megáradó folyó egyrészt rengeteg károkat okozott, másrészt pedig nagyban akadályozta a forgalmat és a közlekedést” – Iványi Béla egy 1943-ban megjelent, Körmendről szóló kis füzetben nagy részletességgel számol be a Körmend városát ért „elemi csapásokról”.¹ A második világháború idején a körmendi Batthyány-levéltár munkatársaként dolgozó Iványi különös érdeklődést mutatott a természeti jelenségek iránt. A körmendi tisztartók és kapitányok² levelezésanyagában szinte egészen bizonyosan ő volt az, aki ceruzával aláhúzta az árvizekre és egyéb környezeti eseményekre vonatkozó passzusokat. Amikor a levéltáros Körmendre vonatkozó munkái megjelentek, a környezeti problémák vizsgálata semmiképpen sem volt kiemelt történeti diszciplína. Akkor vajon miért is érdeklődött ennyire az árvizek iránt Iványi? Jelen írásban az általa érzékelt probléma mélyebb vizsgálatára vállalkozunk. Arra keressük a választ, hogy a Körmendre vonatkozó 17. századi forrásanyag mennyiben alkalmas a Rába és a település viszonyának feltérképezésére. Amellett, hogy nem kerülhetjük meg a Rába Körmend környéki vízrajzi viszonyainak vázlatos bemutatását, elsősorban az árvizeket elemezzük, azok méretének, erősségének becslését végezzük el. Kitérünk arra is, hogy az áradások szezonalitása a modernkori viszonyokkal összevetve mennyiben mutat eltérő és mennyiben hasonló jelleget. Egy másik, legalább ennyire fontos és az árvizek problematikájához közvetlenül kapcsolódó témakört, a körmendi malomnak, illetve malomgátnak a kérdését egy későbbi tanulmányunkban igyekszünk áttekinteni.

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kern Zoltánnak a dolgozathoz fűzött értékes tanácsaiért. – A tanulmányban közölt levélrészletek lehetőség szerint a betűhű átírást követik. Vö. Bak Borbála: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. *Fons* 7, No. 1 (2000): 91–137.

¹ Iványi Béla: *Képek Körmend multjából. Ex praeteritis oppidi Körmend.* (Körmendi füzetek 4.) Körmend: „Rábavidék” nyomda és lapkiadóvállalat, 1943. 101.

² Jelen tanulmányban nem tudunk kitérni a levélírók kilétére, ehhez l. Iványi Béla: *Képek i. m.*, Tóth István György: *Jobbágyok, hajdúk, deákok: a körmendi uradalom társadalma a 17. században.* (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 115.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.

A forrásokról

Írásunkban – bár kitérünk a középkor időszakára, ahol a forrásadottságok szűkössége miatt csak általánosabb megjegyzésekre szorítkozhatunk – alapvetően a kora újkorra fókuszálunk, és ezen belül is elsősorban arra a periódusra, a 17. század első hat évtizedére, amikor a Körmendre vonatkozó forrásanyag rohamosan megnő. A város középkori történetét érintő okleveleket Bándi Zsuzsanna szinte maradéktalanul feltárta.³ Bár a 16. századra vonatkozó forrásbázis jelentősebb, az adottságok mégsem térnek el gyökeresen a 15. századétól. E korszak története sokkal kevésbé feldolgozott, itt még mindig az Iványi által felvázolt Körmend-kép a meghatározó⁴ – jellemző módon Tóth István György, Körmend kora újkori történetének monográfusa is alig néhány oldalt szentel ezen időszaknak. A birtoklástörténetből adódóan az Erdődy család levéltárában található körmendi iratanyagnak a feltárása jelentősen hozzájárulhatna ahhoz, hogy a 16. századi Körmendről többet tudjunk.⁵

Az Erdődyek birtoklását követően a város Joó János kezébe került, majd egy rövid időszakot, a Henckel Lázárnak való (uralkodói) zálogosítást követően 1604 végén Körmend a Batthyányaké lett.⁶ Batthyány Ferenc (1573–1625) és még inkább (I.) Ádám (1610–1659) idején alapvető változásokon ment át a család birtokainak gazdálkodása és azok adminisztrációja. Professzionális birtokigazgatási rendszert hoztak létre, amely során egyszerre igyekeztek az átlátható központi mellett egy dekoncentrált igazgatást is létrehozni. Batthyány Ferenc és Ádám megkövetelte, hogy minden, akár jelentéktelennek tűnő problémáról értesüljenek, helyi szinten is összetett rendszert alakítottak ki.⁷ Kettejük időszaka jelöli ki a kora újkori Batthyány-birtokkomplexum működésének csúcspontját. Ádám halála (1659) után az egységes irányítási rendszer

³ Bándi Zsuzsanna: *Körmend a középkorban*. (Körmendi füzetek) Körmend: Körmend Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, 1987.; Dénes József: *Körmend a középkorban*. In: Szabó László (szerk.): *Körmend története*. Körmend: Önkormányzat, 1994. 32–98. Néhány, időközben előkerült oklevelet közöl vagy azokra hivatkozik: Bándi Zsuzsanna: Újonnan előkerült források Körmend középkori történetéhez. *Vasi Szemle* 48, No. 2 (1994): 257–260., ill. Süttő Szilárd: Oklevéltári kalászat a bécsi Erdődy-levéltárból. *Késő Anjou-kori és egyéb oklevelek, 1244–1400*. *Gesta* 7, No. 1 (2007): 22–45.

⁴ Iványi Béla: *Képek i. m.* 21–28.

⁵ A család egykori galgóci levéltárának kora újkori része elsősorban a pozsonyi Slovenský národný archívban és a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchivban (Österreichisches Staatsarchiv) található. A Körmendre vonatkozó, eddig kutatatlan levéltári anyagok többsége az utóbbiban lelhető fel. (Familienarchiv Erdődy, Kt. 94–96. [Lad. 83]).

⁶ Tóth István György: *Jobbágyok i. m.* 17–19.; Uő: Körmend a kora újkorban (1526–1809). In: Szabó László (szerk.): *Körmend története i. m.* 115–117.

⁷ Erről I. Bán Péter: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* 21, No. 1–2 (1977): 24–71.; Póka Ágnes: A Batthyány-birtokkomplexum igazgatása Batthyány Ádám alatt (1632–1659). In: Mihalik Béla Vilmos – Zarnóczki Áron (szerk.): *Tanulmányok Badacsonyból. A Fiatallévélárosok Egyesületének konferenciája, Badacsony, 2010. július 9–10.* (A Fiatallévélárosok Egyesületének kiadványai 1.) Budapest: ELTE, 2011. 44–59.

megszűnt, és a 17. század derekától jóval kevesebb Körmenden kelt levelet és egyéb, a városra vonatkozó forrást ismerünk.⁸

A Batthyányak Körmenden kialakított uradalmának irányítása a város tisztartóinak feladata lett, a vár és a település védelme pedig a körmendi kapitányoké és vicekapitányoké.⁹ A tisztartók és a kapitányok igen intenzív levelezést folytattak a földesúri család tagjaival, ez pedig jó alapot biztosít a város és a Rába viszonyának vizsgálatához. Az 1604 és 1658 (1659-ből már nem ismerünk Ádámnak küldött körmendi levelet) között keletkezett mintegy 3000 levél lehetővé teszi, hogy következtessünk a környezeti viszonyokra, azok változásaira vagy akár az egyes években jelentkező árvizekre. Az ezt megelőző és ezt követő évek esetében – a hasonló mennyiségű és minőségű forrásanyag hiánya miatt – illetően megállapítások kevésbé lennének megalapozottak. Vanak időszakok, mint az 1633-as évvel kezdődő negyedszázados időszak, amikor néhány naponta keletkezett egy misszilis a városban, amelyek fenn is maradtak. Ha ennyire nem is jó forrásellátottságú, de szintén kellő alapot biztosít részletesebb elemzéshez az 1610-es évtized és az azt követő néhány esztendő. A Batthyányak földesuraságának első néhány éve meglehetősen forrásszegény, ahogyan valamilyen okból az 1628 és 1632 közötti öt esztendő is. Akkoriból összesen alig egy tucat levéllel rendelkezünk (1. ábra).

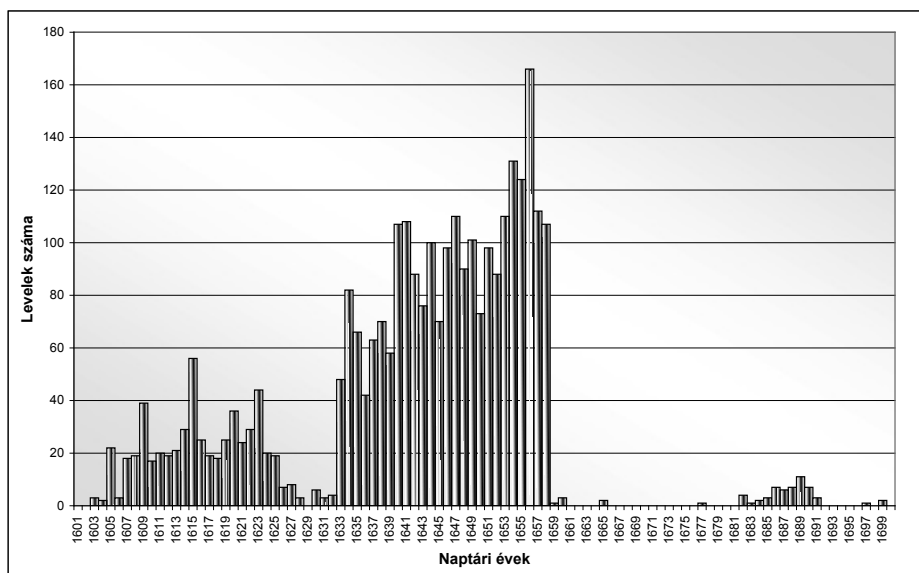
Kiemelten fontos szem előtt tartani, hogy az egyes hónapokból illetve évszakokból mennyi forrással rendelkezünk, vagyis mennyiben lehet a levelekben fennmaradt árvizek szezonális alapján következtetni a tényleges természeti folyamatokra. A jelenleg rendelkezésre álló és csak a szakirodalomból ismert misszilisek évszakos, valamint havi megoszlása jóval egyenletesebb, mint azok évi megoszlása. Az egyes hónapokból fennmaradt levelek száma (2. ábra) ha nem is egyenletes, de a legnagyobb különbség sem több mint másfélszeres. Éppen ezért az áradások szezonálisának vizsgálata nem ütközik alapvető módszertani akadályokba. A levelek évszakos eloszlása ennél is egyenletesebb. A legszegényebb adatellátottságú őszi időszakából alig 20%-kal rendelkezünk kevesebb levéllel, mint a nyári időszakból, amikor a legtöbb levél kelt.

A misszilisanyaggal kapcsolatban feltétlenül ki kell emelni annak csonka voltát. Jól lehet a család levéltárát a 17. században éppen Batthyány Ádám idejétől kezdve nagy rendben tartották, folyamatosan rendezték,¹⁰ nem maradt érintetlen ez az anyag sem, hisz a levéltárát a 19. század elején komoly károk érték. A 19. századi pusztulást követően a család archívuma többé-kevésbé érintetlen maradt egészen a második világháborúig, amikor azonban ismét jelentős mennyiségű irat semmisült meg.

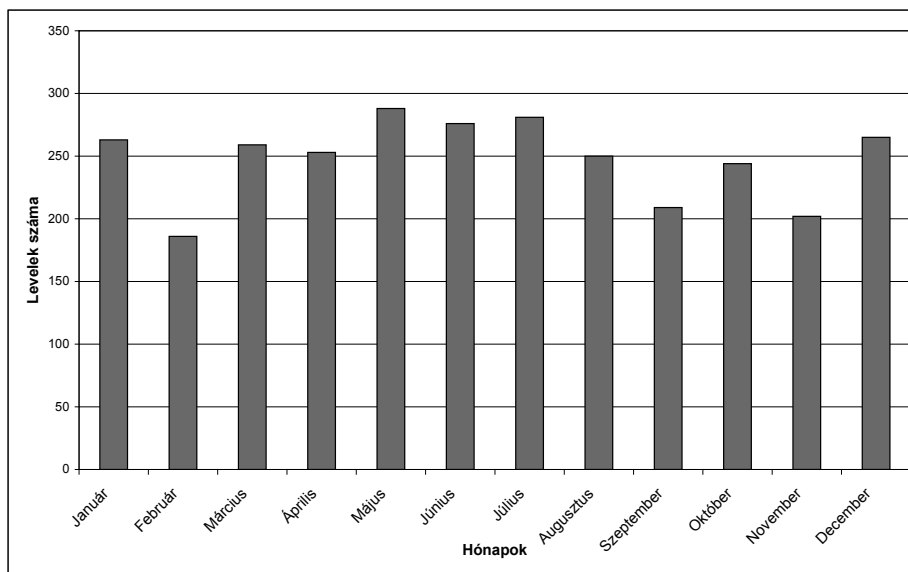
⁸ Póka Ágnes: A Batthyány-birtokkomplexum i. m. 44.

⁹ Ehhez: Kelenik József: Körmend a hadtörténelemben 1526–1711. In: Veszprémy László – Kelenik József – Hermann Róbert – Bencze László: *Körmend a hadtörténelemben*. (Körmendi füzetek) Körmend: Önkormányzat, 1992. 51–139. Körmend 17. század elejétől növekvő jelentőséghez: Pálffy Géza: A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 122, No. 2 (2009): 332.

¹⁰ Erről I. Iványi Béla: Gróf Batthyány Ádám, a levéltárrendező. *Levéltári Közlemények* 20–23 (1942–1945) [1945]: 290–309.

1. ábra: A vizsgált levelek száma éves bontásban (1600–1699)¹¹

2. ábra: A vizsgált misszilisek havi megoszlása (1600–1699)

¹¹ Összeállítva a MNL OL P 1314 (Batthyány család levéltára: Missiles) és a Rába Helytörténeti Múzeum Adattárának vonatkozó levelei alapján.

A levéltár több fondja szinte teljesen elpusztult vagy az olvashatatlanságig megégett.¹² Az elégett, Körmendre vonatkozó anyag egy részét ugyanakkor szerencsére ismerjük. Iványi Béla éppen ezekben az években dolgozott a Batthyányak levéltárában, és a *Körmendi füzetek* hasábjain számos, időközben elveszett forrást közölt akár teljes terjedelemben, akár rövid részletekben. Több árvízre utaló forrást csak innét ismerünk.¹³

A Rába és Körmend – környezet

„[Körmend] Rétjei igen kedvező fekvésűek, mert a Rába és a Pinka szabályozatlan futása és ezeknek terjedésükhöz képest szűk medreikbe tavasz elején a Stájerországi hegyekből bőven olvadó hó és rohanó eső víz által történni szokott áradások és kiöntések azokat szerfelett termékenyítettik; de ellenben később s' némellykor takarulás idejében rohanó víz áradások és kiöntések kártékony következt is hagynak magok után, [...] olyannyira, hogy némely esztendőben a réteknek ily kedvező fekvésük jóminéműsége mellett is szűkölködni kelletik a takarmányban.” – így ír a reformkor idején Bendekovics Mihály Körmend környezetéről.¹⁴ Mindebből, a még a Rába komolyabb ármentesítési munkáit megelőzően keletkezett leírásból magától értetődőnek látszik, hogy miért érdemes részletesebben vizsgálni a Rába és Körmend térségének vízrajzát.

Annak ellenére, hogy Iványi Béla fent említett alapvető jelentőségű írása, illetve Gellén Zsolt egyik tanulmánya is foglalkozott a Rába kora újkori vízrajzi viszonyaival, egyikük sem tért ki részletesebben arra, hogy a folyó hogyan nézhetett ki ebben a korban.¹⁵ Dolgozataik elsősorban a korszak áradásaira hívják fel a figyelmet, illetve Gellén a Rábára mint határfolyóra összepontosított, a korszak árvizeinek szisztematikus forrásvizsgálaton alapuló elemzését nem tekintette feladatának.

¹² Ehhez: Nagy Zoltán: A körmendi Batthyány levéltár és a várkastély gyűjteményeinek pusztulástörténete 1945–1952. *Kulturális Műhely* [Körmendi Figyelő Könyvek 4., Különszám] 13 (2005). Ebben l. főként: Uő: Bibliográfia a pusztulástörténetet feldolgozó irodalomról 1989–2005. Uo. 89–91.; Nagy Zoltán: Iványi Béla szerepe a körmendi helytörténetírásban. In: Uő (szerk.): *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29.* Körmend–Szombathely: Körmend Város Önkormányzata, 2006. 257–264.

¹³ Nagy Zoltán: Iványi Béla i. m. 261.

¹⁴ Bendekovics Mihály tisztartó és Harangozó János mérnök leírása Körmendről: MNL OL P 1322 (Batthyány család levéltára: Batthyány család körmendi központi igazgatósága) 97. cs. (B cs. Körmend. Összeírások) No. 122. Kiadva: Kondicsné Kovács Éva (szerk.): *Szemelvénygyűjtemény Körmend történetének tanulmányozásához.* I–II. köt. Körmend: Jubileumi Biz., 1993–2002. I. 7. Kissé pontatlanul, de idézi: Tóth István György: *Jobbágyok i. m.* 123.

¹⁵ Gellén Zsolt: A Rába védelmében. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából.* Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 232–254.

A Rába Körmend környéki földrajzi viszonyaira mindössze néhány adattal rendelkezünk Az első ezek közül egy IV. Béla által 1255. június 25-én kiadott privilégiumban maradt fenn. A diplomában király Hermáni Dés comesnek adományoz három ekényi lakatlan várföldet egy Torvaj nevű birtokon. Az adomány célja nem volt más, mint hogy Dés comes befejezze Körmend *villá*ban a Körmend folyó mellett („iuxta fluvium Curmend”) készülő kőtornyot.¹⁶ A toronyról viszonylag sok forrás szól, amelyek alapján nagy biztonsággal meghatározhatjuk annak helyét (3. ábra: 4. szám).¹⁷ A kőépítmény az úgynevezett elővár részét képezte – nemcsak a középkorban, hanem Körmend első, 1667-ből származó térképének tanúsága szerint a kora újkorban is.¹⁸ IV. Béla oklevele szerint tehát emellett folyt volna a Körmend. Mindez pedig arra utal, hogy valamilyen természetes vízfolyás övezte az épületet vagy haladt el a későbbi erődítmény elővárának szigete mellett. A Körmend folyónak nem ismerjük említését a kora újkorban. Ennek az lehet az oka, hogy a később kialakított vizesárok alighanem részben e folyószakasz medrét használta. A térség hidrogeográfiai viszonyai alapján szinte bizonyosak lehetünk abban, hogy a Körmend vize nem származhatott máshonnan, mint a Rába vízrendszeréből. (Egyébként nem volt ez máshogy a kora újkori vizesárok esetében sem.) Mint arra Bándi Zsuzsanna, Körmend középkori történetének kiváló monográfusa is rámutat, nemegyszer előfordult, hogy bizonyos folyók adott település mentén fekvő szakaszát magáról az érintett településről nevezték el. Ennek alapján igen valószínűnek látszik, hogy az itt említett Körmend folyó a Rába egyik ágát jelenthette.¹⁹

A Rába szerteágazó vízhálózatára utal több Tóth István György által idézett adat is. Körmend topográfiai fejlődésével foglalkozó írásában több, 17. századi határjárásra is kitért, melyek pontjai a várostól északra azonosíthatók, azaz éppen ott, ahol a középkori Körmend folyót is sejtjük. Ilyen, mára eltűnt folyómedrek lehettek például a 17. századi urbáriumokban megjelenő Holt-Rába vagy Sár.²⁰ Mindezen adatok arra

¹⁶ „ad utilitatem et conservationem turris sue, quam iuxta fluvium Curmend in ipsa villa Curmend construxit” –DL 94 098. Az eredeti oklevél elveszett, annak egy 1371. június 8-án, a budai káptalan előtt kelt átiratát ismerjük. Az átiratból vett eredeti oklevél teljes szövegű kiadása: Borsa Iván – Szentpétery Imre (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1923–1987. I/2. 325. 1041. tétel. Vö. Bándi Zsuzsanna: *Körmend a középkorban i. m.* 15., ill. Tóth István György: *Körmend alapítása. A város alaprajza a 17. században. Századok* 113, No. 4 (1979): 648.

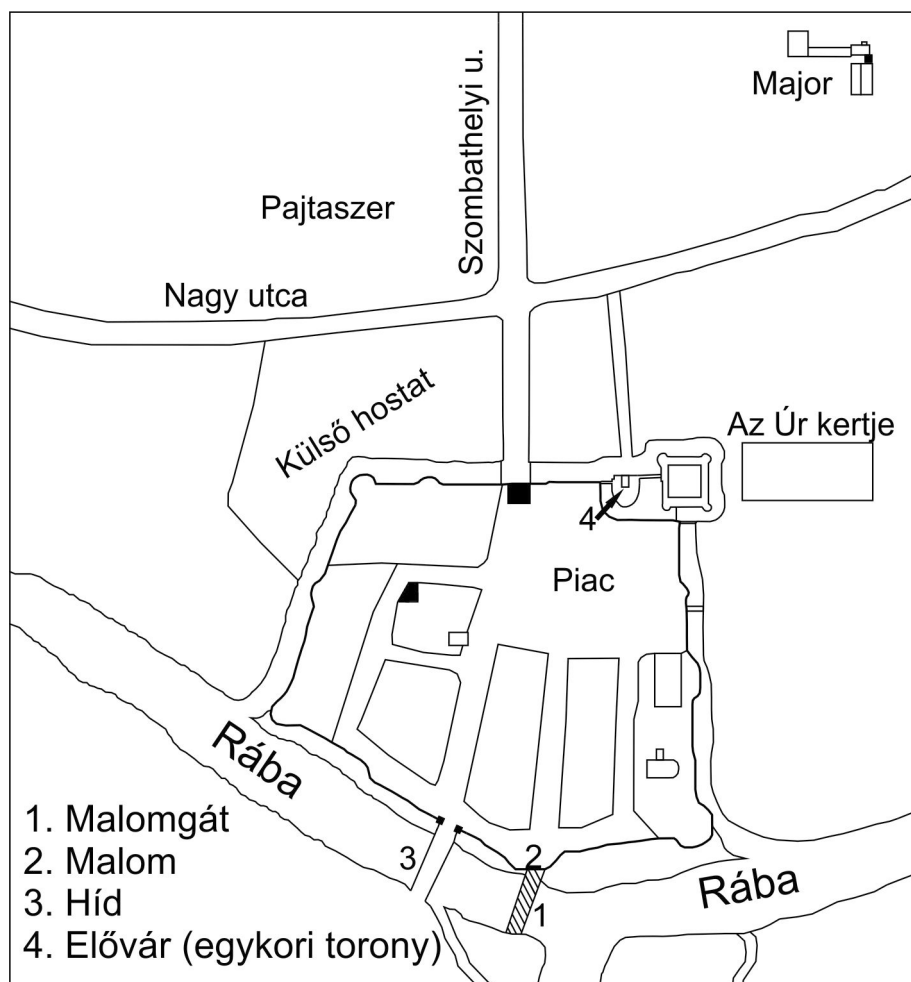
¹⁷ Erről l. még: Siklósi Gyula: *Körmend középkori erődítési rendszere Felső- más néven Városkapu*. In: Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai i. m.* 341–348.

¹⁸ A várost ábrázoló legkorábbi térkép, az úgynevezett Karlsruhei-városterkép, 1667-ben készült. Landesarchiv Baden-Württemberg: Generallandesarchiv Karlsruhe, Hausfideikommiss, Planbände XIII, fol. 11. GI. 178. Megjelent: Kisari Balla György: *Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Kriegskarten und Pläne aus der Türkenzeit in Karlsruher Sammlungen*. Budapest: Kisari Balla György, 2000. 434.

¹⁹ A kérdéshez l. Bándi Zsuzsanna: *Körmend a középkorban i. m.* 17.; Kiss Gábor – Zágórhidi Czigány Balázs: *Víznevek névköltő szerepéről – Vas megyei példák. Helynévtörténeti tanulmányok* 6 (2011): 111–119.

²⁰ Előbbi például: *Körmend város urbárium* 1646. MNL OL P 1313 (Batthyány család levéltára: Törzslévéltár) Majoratus, 22. Lad. 1., No. 32, p. 10/a, 12/b.; *A körmendi majorság és örökségföldök összeírása,*

engednek következtetni, hogy bár a folyó főmedre alighanem a középkorban is abban a mederben haladt, amelyben a kora újkor folyamán mindvégig, szinte bizonyos, hogy több Rába-ággal számolhatunk. Ezekben állandóan vagy időszakosan, de volt víz a középkor folyamán. Nem tudunk arról, hogy a középkor vagy a kora újkor folyamán ezen ágakon malmok működtek, vagy akár csak malomhelyek lettek volna.

3. ábra: Körmend helyrajza a késő középkorban és a kora újkorban
(Tóth István György ábrájának átdolgozott változata)

1649. MNL OL P 1313, Majoratus 22. Lad. 1. No. 37. p. 290/b.; Kazó-féle canonica visitatio, 1697. Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár, Szombathely. Mikrofilmen: MNL OL Filmtár 52. doboz, p. 415., 416., 418., 420. Utóbbi például: MNL OL P 1313, Majoratus, [sectio] 22, Lad. 1, No. 32, p. 7/b, 8/a, 8/b, 9/b.

Ez arra utalhat, hogy ott csekély vízáramlás volt. Ugyanakkor éppen az árvizek miatt mégis fontos ezen ágak megléte – magas Rába-vízállás esetén ezen folyóágak, vízzel megtelve és kiöntve jelentős területeket tehetek művelésre, legeltetésre alkalmatlanná.

Több levél is támponttal szolgál arra nézvést, hogy milyen nehezen lehetett eldönteni, melyik volt a Rába főfolyásának a medre. Hidasy András vicekapitány egy 1637-ben írott levelében arról számol be, hogy a Rába a híd (3. ábra: 3. szám) és a malom (3. ábra: 2. szám) közötti szakaszán a folyó „túlsó”, azaz jobb partján bedöntötte a partfalat, és félt, hogy ha még egy áradás vonul le a folyón, a víz – elkerülve a malmot – tartósan másik medret hozna létre.²¹ Néhány évvel később, 1641-ben hasonló problémával kellett szembenéznie a városnak. Ismét Hidasy borúlátó levele azt említi, hogy a Rába ezúttal a híd feletti szakaszán akar medréből kilépni és más utat választani.²² Néhány nappal későbbi levele szerint a fő probléma már nem is az, hogy a folyó új medret talál magának, hanem, hogy a kiásott árkok akadályozzák a közlekedést, nem lehet rajtuk átkelni, amíg meg nem töltik őket.²³ Francsics Gáspár²⁴ körmendi kapitány 1646-ban kelt levele is hasonló problémára hívja fel Batthyány Ádám figyelmét: a tavaszi árvíz a híd fölött kiszakította a Rába partját.²⁵ Nemsem István tisztartó egyik levele egy 1650 februárjában levonuló áradás leírása kapcsán azt említi, hogy a Rába valahol a malom feletti szakaszon olyan mély árkot ásott, hogy – amennyiben azt nem temetik be és nem újítják meg a partfalat azon a szakaszon – a víz el fogja kerülni a malmot.²⁶ Ez a néhány adat is arra enged következtetni, hogy – még az egyértelmű vízszabályozási, árvízvédelmi munkálatok ellenére is – igen bizonytalan volt a Rába

²¹ „Ez mostanj ár majd az Raba az malom es híd között az Raba tulso felen nagj szakasztast tett, ugi annira hogi hordani nem veszik [?] ugian keleotte [...] ha ária lenne, féleö hogi epenseggel el keruli az ki az molnat, S mostis bizonj feleö másikat veszen el” – Hidasy András Batthyány Ádámhoz, 1637. április 16. MNL OL P 1314, No. 19 159.

²² „Hanem it az Ar Víz anjra vagyon hogi az híd elöt igen kj vetek az Raba, el akaria az hidat kerülny masut akarja magat kj szakasztanj. Nagod küldene onnent föliül segetseget hogy mivel tudnank megh oltalmaznj mert igen nagy karos leszen ha megh nem jobotjuk Az malomak is igen nagy artasara leszen.” – Hidasy András Batthyány Ádámhoz, 1641. március 3. MNL OL P 1314, No. 19 233.

²³ „Az előb is irtam vala nagysagodnak az viznek allapatja felöl, nem tudom ha jútótte az Nagod kezehez az level vagy nem, nagysagod küldetene segetseget mert az Hídon kjvül olj nagy arkokat mosot hogy sem lovas sem szekeres at nem mehet migh megh nem töltik, s ha egy az víz leszen, megh az malomnakis nagy kart teszen ha nem epetnek” – Hidasy András Batthyány Ádámhoz, 1641. március 10. MNL OL P 1314, No. 19 235.

²⁴ Róla részletesen l. Ladányi-Benedikt Ildikó: Mindennapi élet a körmendi várban – Francsics Gáspár körmendi kapitány levelei 1648–1650-ben. In: Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai i. m.* 205–216.

²⁵ „Az itvalo Hidon alol tull az Raban ollj nagj árkoth assoth az Ar víz, ha mindjart eleieth nem keltik eppen az Raba az folliassabull kj megje’ es az malom szarazon marad” – Francsics Gáspár Batthyány Ádámhoz, 1646. március 13. MNL OL P 1314, No. 15 085.

²⁶ „Mivel az Raba igen megh aradot, hogy Csötörtökön, s, Penteken az hidon tul az ép földben oly nag szakasztast tett, hogy ket szaz szeker agal es, negyven szal vórogh feniö fa karoival alig tudgyuk véghéz vinny, s, ha mostan segetseget az csinalasan nem leszünk az molnat el kerülj az Raba, mivel mostanis

folyása ebben az időszakban. Azaz a vízgyűjtőt érintő környezetváltozások mellett a lokális környezetnek ugyanúgy alapvető jelentősége lehetett abban, hogy a Rába gyakran okozott károkat a körmendi malomban, a malomgátban, az ottani hídban és a várost védő palánkban.

Áradások Körmenden a kora újkorban – a források adta lehetőségek

Körmend és a Rába környezeti viszonyainak bemutatása után azzal foglalkozunk, hogy a Batthyány család levéltárában a városra vonatkozó több mint 3000 misszilis alapján milyen árvizekre vonatkozó vizsgálatokat végezhetünk.

Először: a 17. század derekáig tartó viszonylag forrásgazdag időszak lehetővé teszi, hogy, a misszilisek alapján árvízgyakoriság-vizsgálatokat végezzünk. Emellett a levelek viszonylag részletes beszámolóiból adódóan sok esetben az áradások méretére vonatkozóan is levonhatunk bizonyos következtetéseket.

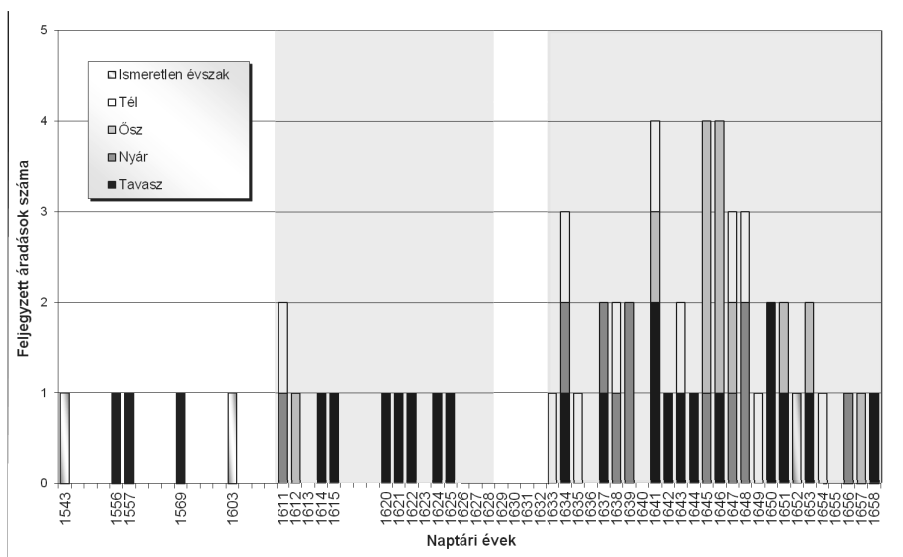
Másodszor: a misszilisek egyértelműen alapot biztosítanak ahhoz, hogy az 1600–1659 közötti időszak Rába-árvizeinek szezonálisát összevegyük a folyó modern kori árvizeinek évszakos megoszlásával. Erre annál is inkább lehetőség nyílik, mivel a forrásbázis eloszlása szélsőséges egyenetlenségektől mentes, mint arra a források havi és évszakos megoszlása kapcsán utaltunk.

Harmadszor: egyes jelentősebb áradási események időjárási háttérére is következtethetünk. A forrásanyagban a néhol kifejezetten részletes leírások lehetővé teszik az egy-egy árvíz által okozott károk mélyebb elemzését, a pusztítás mértékének megbecsülését. A körmendi uradalomra vonatkozó iratok erre különösen alkalmasak, sok esetben a tisztartók páratlan részletességgel számolnak be az épületekben, természetben esett károkról, az újjáépítés várható hosszáról stb.

1.) Árvízgyakoriság, árvízérősség

A kora újkor részletesebben vizsgálható időszakában kevesebb olyan évet találunk, amikor nem vonult le jelentős, károkat okozó áradás a Rábán Körmend városánál, mint ahányszor ez megtörtént (4. ábra). Az általunk kutatott bő fél évszázadon belül két időszak mutat nagyobb árvízűrséget. Az egyik az 1634–1641 közötti nyolc esztendő, amely során egy esetben négy (1641), egy esetben (1634) három komolyabb áradással számolhatunk, és négy további esetben (1637–1639, 1641) két-két árhullám vonult le a folyón. Ezen „árvizes esztendők” közül is kiemelkedik az 1641-es, amellyel alább részletesebben is foglalkozunk. A másik olyan időszak, amely megemelkedett

meg arra foly az Raba, s mostanis mind mossa, oly mely arkoth asot, hogy kopliavalis az ember alig erne” – Nemsem István Batthyány Ádámhoz, 1650. február 19. MNL OL P 1314, No. 33 770.

4. ábra: A Rábán levonult árvizek száma és évszakos megoszlása a vizsgált dokumentumokban (1543–1658)²⁷

árvízgyakoriságot mutat, az 1645–1653 közötti szűk egy évtized. Minden egyes évben adatolható legalább egy jelentősebb áradás, emellett két esztendőben (1645–1646) négy-négy, további két évben (1647–1648) három-három, és háromban (1650–1651, 1653) pedig két-két jelentős árhullám vonult le a Rábán. Ezek között is találunk olyat, amely a súlyos, vízhez kapcsolódó építményeket ért károk mellett komoly pusztulást okozott a learatott gabonában, az állatállományban és a városnak a folyótól távolabbi építményeiben is.

E kiemelt időszakok mellett az 1610-es évek elejétől kezdve a források az évek többségében beszámolnak a tavaszi árhullámok által tett károkról és – bár kisebb gyakorisággal, de – jegesárakról is, amelyek néhány évente szintén előfordultak a folyón. Az őszi és nyári áradások érdekes módon szinte minden esetben a két kiemelten árvizes időszakban jelentkeztek.

Nem kevésbé érdekes, hogy a források által említett árhullámok milyen méretűek voltak. Erősségük megbecslésére több osztályozási rendszer létezik. A szakirodalomban a legelterjedtebb jelenleg a részben az áradások térbelisége, részben pedig azok pusztításai alapján három fokozatot elkülönítő Sturm és társai által kidolgozott skála. Ez, nem túlságosan részletes felbontása, valamint kevésbé folyóspecifikus jellege miatt, ha nem is minden esetben, de használható a Kárpát-medencei áradások erős-

²⁷ A sötét árnyalattal jelzett időszakok a forrásgazdagnak (legalább 20 fennmaradt levél) tekinthető esztendők.

ségének értékelésére (5. ábra),²⁸ és különösen jól alkalmazható a körmendi folyószakasz árvizeinek jellemzésére. Az áradások térbeliségének elemzésére forrásaink csak ritkán adnak lehetőséget, ám a helyi viszonyokba páratlan részletességű betekintést engednek, ezáltal pedig a Sturm és társai által elsődleges indikátornak nevezett jellemzők alapján az árvizek többségét be tudjuk sorolni az egyes kategóriákba. Különösen megkönnyíti helyzetünket, hogy az árvízre utaló források legtöbbször éppen a folyóhoz kapcsolódó építményeket ért károkkal kapcsolatos.

Skála	Esemény	Elsődleges indikátor	Másodlagos indikátor
1	Kisebb, helyi áradás	Kisebb károk érik például a folyókhoz közeli szántóföldeket és kerteket, a folyókhoz közel tartott kivágott fákat a víz elviszi.	Rövid áradás.
2	Átlagosnál jelentősebb vagy regionális áradás	A vízhez kapcsolódó építményeket (malmokat, gátakat, duzzasztóműveket, hidakat) károk érik. Néhány lakóházba befolyik a víz.	Átlagos hosszúságú áradás, erős áradások a szántókon és a kertekben; állatállomány károsodik, illetve bizonyos esetekben emberi áldozatok.
3	Átlagosnál jelentősebb vagy regionális áradás – pusztító hatású esemény	A házakat és a vizekhez közvetlenül kapcsolódó építményeket komoly károk érik. A gátak, hídfők és a malmok nagy része elpusztul.	Hosszú áradások, a szántókon és kertekben igen erős pusztítások. Az állatállományt komoly károk érik, emberi áldozatok. Morfológiai változások a jelentős üledékfelhalmozódás miatt.

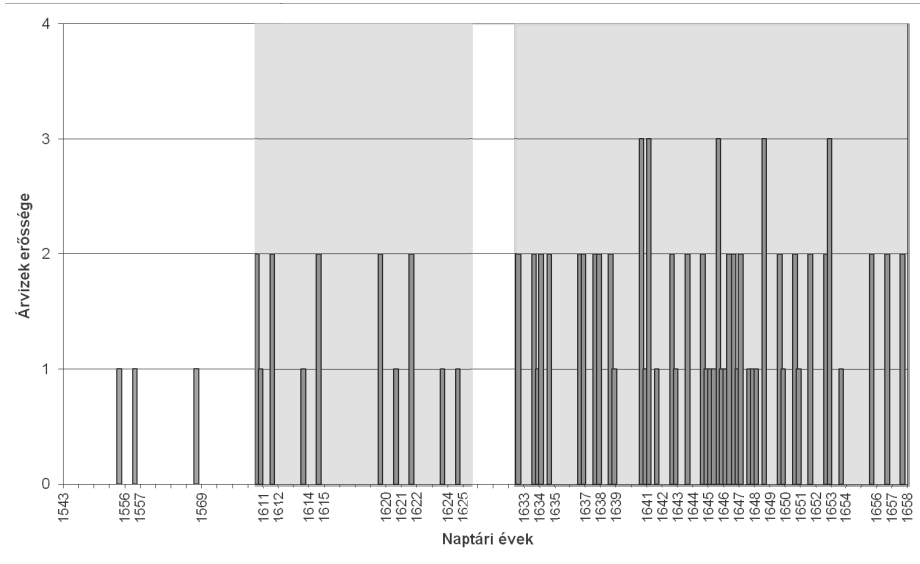
5. ábra: A történeti áradások erősségének osztályozási rendszere Sturm és társai skáláján²⁹

A Rába árvizeinek erőssége nagy változékonyságot mutat a vizsgált időszak során (6. ábra). A kisebb és közepes méretű áradások körülbelül hasonló gyakorisággal jelentkeztek (26, illetve 27 eset), de a Sturm-skálán legsúlyosabb, azaz hármas szintű árvizekből is (legalább) öt ismert ezen hatvan esztendő során. Ezen esetek közül is kiemelkedik az 1641-es év (lásd alább), amely két hármas erősségű árvizet hozott halál-

²⁸ Katrin Sturm – Rüdiger Glaser – Jucundus Jacobeit – Matthias Deutsch – Rudolf Brázdil – Christian Pfister – Jürg Lüterbacher – Heinz Wanner: Hochwasser in Mitteleuropa seit 1500 und ihre Beziehung zur atmosphärischen Zirkulation. *Pettermans Geographische Mitteilungen* 145, No. 6 (2001): 15. Erről a problémáról részletesebben I. Andrea Kiss: *Floods and Long-Term Water-Level Changes in Late Medieval Hungary*. Doktori disszertáció. Budapest: CEU, 2011. 103–105.

²⁹ Katrin Sturm – Rüdiger Glaser – Jucundus Jacobeit – Matthias Deutsch – Rudolf Brázdil – Christian Pfister – Jürg Lüterbacher – Heinz Wanner: Hochwasser i. m. 15. Ezt a magyar szakirodalomban először Kiss Andea (Andrea Kiss: *Floods i. m. 14–23.*) alkalmazta.

esetekkel, komoly ingó- és ingatlanbeli kárral. Súlyos jószágpusztulás még egyszer, az 1653-as év őszen levonuló árvízkor állt elő, amikor marhák és malacok tucatjai fulladtak a hirtelen megáradó Rábába.³⁰ Külön érdemes kiemelni, hogy az 1633 utáni időszak nemcsak az árvizek magas száma, hanem azok erőssége miatt is fontos. Az 1634 és 1641 közötti években szinte minden árvíz az erős, katasztrofális kategóriába sorolható. Jóllehet a 1649 utáni időszakban nem jelentkeznek olyan gyakorisággal árvizek, mint a megelőző időszakban, fontos megjegyezni, hogy azok erőssége jelentősen növekedett.

6. ábra: A Rába áradásainak erőssége
Sturm és társai osztályozási rendszere szerint (1543–1658)³¹

2.) Árvizek szezonálisága – kora újkor és jelenkor

A Rába modernkori árvízviszonyait több kutatás is részletesen vizsgálta, kifejezetten alapos feldolgozások készültek. Különösen egy 1993 és 1996 között, osztrák–magyar együttműködés keretében született munkát kell itt kiemelni, amely páratlan részletességgel dolgozza fel a Rába vízjárását, árvízi jelenségeit.³²

³⁰ Nemsem István Batthyány Ádámhoz, 1653. október 12. MNL OL P 1314, No. 33 908., Svastics István Batthyány Ádámhoz, 1653. október 12. MNL OL P 1314, No. 45 072.

³¹ A sötét árnyalattal jelzett időszakok tekinthetők forrásgazdagoknak.

³² Heinz Bergmann (szerk.): *Hydrologische Monographie des Einzugsgebietes der Oberen Raab. A Felső-Rába vízgyűjtőjének hidrológiai monográfiája.* (Schriftenreihe zur Wasserwirtschaft 23.) Graz–Budapest: Technisches Universität Graz, 1996.

A Rába, mint a nyugat-magyarországi folyók általában, alapvetően magashegységi területekről kapja vizét. Jóllehet vízgűjtőjének jelentős részén a csapadékminimum a január–február hónapokra esik, amennyiben rövid felmelegedő időszakok esnek e hónapokra, mégis jelentős áradások vonul(hat)nak le a folyón. Tavasszal – különösen márciusban – az alpokbeli hóolvadás nyomán szinte minden esztendőben jelentős vízhozam-növekedés jellemző,³³ s ez nem lehetett másképpen a középkorban és a kora újkorban sem.³⁴ A nyári hónapokban – különösen a folyó alsó (magyarországi) szakaszán – bár időről időre aszályok is kialakulnak, amelyre nem egyszer példát is találhatunk az általunk vizsgált időszakban,³⁵ június–július folyamán ismét gyakrabban jelentkeznak árvizek a Rábán.³⁶ A 20. században a januári vízszintek mellett a legalacsonyabb közepes vízhozamokat szeptemberben mérték a folyón, és az áradások is ebben az időszakban jellemzőek a legkevésbé. Októbertől valamelyest ismét nő mind a Rába középvíz-hozama, mind pedig az árvizek kialakulásának esélye, de ennek valószínűsége nem éri el a márciusban vagy akár a nyári hónapokban tapasztalhatóét.

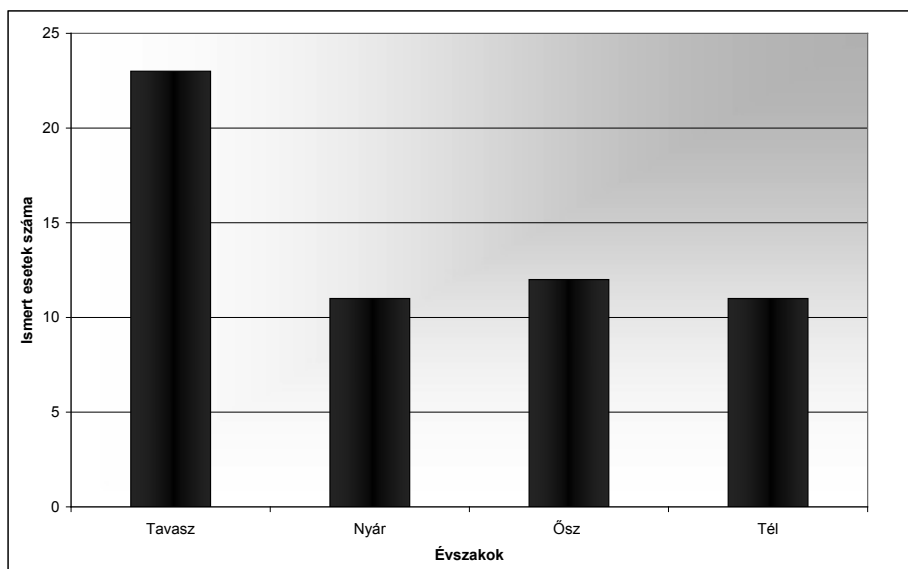
A kora újkori és a 20. századi árhullámok havi és évszakos eloszlásának vizsgálatakor a magától értetődő és mind a két korszakban meglévő jelenségek, így pl. a hóolvadáshoz köthető vízszint-emelkedés mellett bizonyos eltéréseket is tapasztalhatunk. Feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy az egyes hónapokból ismert esetek alacsony száma miatt a havi árvízgyakoriságra vonatkozóan messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. Ha a 17. századi árhullámokat évszakos megoszlásban vizsgáljuk, statisztikailag értelmezhető számokat kapunk. Az áradások kialakulásának esélyét az egyes évszakokban ezen adatok fényében inkább elfogadhatjuk a valódihoz közelinek, ezért kizárólag e számokat közöljük (7. ábra), a havi adatokra nem térünk ki külön.

³³ Ehhez: uo.; Szalay Gergely – Szilágyi Endre: *Magyarország vizeinek műszaki-hidrologiai jellemzése: Mosoni-Dunaág, Rába.* (Magyarország vizeinek műszaki-hidrologiai jellemzése) Budapest: Vízgazdálkodási Intézet, 1989.; Ambrózy Pál: *A Felső-Rába vízgűjtőjének éghajlati jellegzetességei.* *Vízügyi Közlemények* 79, No. 4 (1997): 498–517.; Szilágyi Endre: *Árvízi hidrologiai vizsgálatok a Rába Sárvár feletti szakaszán.* *Vízügyi Közlemények* 70, No. 2 (1988): 277–293.; Goda László – Vasvári Vilmos: *A Felső-Rába vízjárásának statisztikai jellemzése.* *Vízügyi Közlemények* 79, No. 4 (1997): 518–538.; Károlyi Zoltán – Somogyi Sándor: *Felszíni vízfolyások.* In: Ádám László – Marosi Sándor (szerk.): *A Kisalföld és a Nyugat-magyarországi peremvidék.* (Magyarország tájféldrajza 3.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975. 104., 107–111.

³⁴ A középkorra vonatkozóan: Andrea Kiss: *Floods i. m.* 213–217., 281–282., 284–285., 298. A kora újkori adatokhoz I. Vadas András: *Árvizek a kora újkori Magyar Királyságban – források és lehetőségek.* In: Kádár Zsófia – Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Micae mediaevals. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról.* (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola: Tanulmányok – Konferenciák 2.) Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2011. 167–193.

³⁵ Például: 1637. június 9. (MNL OL P 1314, No. 7595.), 1649. szeptember 20. (MNL OL P 1314, No. 33 748.), 1652. április 12. (MNL OL P 1314, No. 33 845.), 1653. május 11. (MNL OL P 1314, No. 45 058.), 1656. május 9. (MNL OL P 1314, No. 13 293.).

³⁶ Heinz Bergmann et al.: *Hydrologische Monographie i. m.* [Ábrák.] 3,31. sz.

7. ábra: Áradások évszakos eloszlása a Rábán Körmeny térségében ([1543] 1600–1659)

A tavaszi áradások teszik ki az összes eset 40%-át. Ez az arány körülbelül ahhoz hasonló, amit a 20. századi statisztikákból kiolvashatunk. Ami némiképp meglepő, hogy a 17. század első felében a fennmaradó három évszakban közel azonos valószínűséggel alakultak ki árvizek a Rábán, ami erősen eltér attól, amit a modernkori adatok alapján feltételezhetnénk. Amit feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a műszeres mérési időszak szerint kevésbé árvízveszélyes őszi időszak viszonylag magasabb 17. századi áradásszámának (12) felét két igen szélsőségesen csapadékos esztendő, az 1645-ös és 1646-os három-három ősszel levonuló áradása teszi ki. A téli áradások kivétel nélkül jegesárvizek voltak. A Rába – hasonlóan más dunántúli folyóvizeinkhez³⁷ – manapság is minden évben mutat bizonyos jégjelenségeket. A jégviszonyokat az emberi tevékenység a 20. század folyamán jelentősen befolyásolta,³⁸ ezért fordulhat elő, hogy ma már nem jellemzőek ezek, a Rábán a kora újkorban igen komoly pusztítást végző árvizek.

³⁷ Takács Katalin – Kern Zoltán: A jégviszonyok időbeli változása a Dráva alsó szakaszán 1876–2004. In: Kázmér Miklós (szerk.): *Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében. Környezettörténet 2010 Konferencia: Budapest, 2010. február 4–5.* (Általános Földtani Szemle könyvtára 3.) Budapest: Hantken Press, 2010. 87.

³⁸ Katalin Takács – Zoltán Kern – Balázs Nagy: Tracking Anthropogenic Effects on River Ice Regime: Examples from Eastern Central Europe. *Quaternary International* (megjelenés alatt).

3.) Egy árvizekkel teli esztendő: 1641

Mint arra fentebb már utaltunk, az 1641-es év áradásokban a leggazdagabbak közé tartozik, s egyben áradásoktól talán a leginkább sújtott is, ezért esetszinten a dolgozatban erre az esztendőre térünk ki.

A Rábán általában is jelentkező télvégi árvíz jelentőségét jól mutatja, korábban már említett Hidasy-levél. Eszerint a víz annyira feltorlódott a híd mögött, hogy folyó átmenetileg másik utat választott magának, az uradalmi malom vízellátását veszélyeztetve ezzel.³⁹ Hidasy egy héttel később megismétli a segítségre vonatkozó kérését, mert – mint arra rámutat – a korábbi árvíz során olyan mély árok keletkezett, hogy azon sem lóval, sem szekérrel nem lehet menni.⁴⁰ A jobbágyok nem érkeztek a várt számban, erről Gerdákovics Mátyás egy március végi levele tanúskodik, amelyben a Batthyány-familiáris hangot ad azon véleményének, hogy amennyiben ura nem küld embert, miután a körmendi malomban szolgáló molnárlegények munkája nem lesz elegendő a malom újjáépítéséhez, az épület elpusztul.⁴¹ Nem tudjuk, hogy az építkezésekhez kapcsolódóan-e, de a földesúr Batthyány Ádám a városban járt április közepén. Hidasy néhány nappal ezt követően arról ír urának, hogy bár ottlétekor ura láthatta, hogy a folyó éppen levonulóban lévő áradása milyen károkat okozott, azóta a folyó vízszintje még inkább megnőtt, s immár a hidat és a malmot is fenyegeti.⁴² Az áradás alighanem más folyókat is érintett, ugyanezen levélben azt is megemlíti Hidasy, hogy néhány nappal azt követően, hogy Batthyány Keszthelyre távozott, a vicekapitány egy embert küldött utána, aki az áradások miatt a Balaton-parti város után már nem tudta követni urát. Jóllehet nem tudjuk, hogy innét hová távozott Batthyány, ez esetben szinte bizonyosan nem vagy legalábbis nem csak a Rába folyó áradása akadályozta a küldönc zavartalan dunántúli közlekedést.

Bár az itt említett áradások is okoztak károkat, több levélíró véleménye szerint az 1641. szeptember elején levonuló árhullám messze nagyobb volt az azt megelőzőeknél, sőt, nem csak az az évi árvizeknél, de alighanem a megelőző évek, évtizedek áradásainál is. Szerencsés helyzetben vagyunk, mert mind Hidasy, mind pedig Gerdákovics

³⁹ MNL OL P 1314, No. 19 233. Vö. 23. jegyz.

⁴⁰ „Az előb is irtam vala nagysagodnak az viznek allapatja felöl, nem tudom ha jútotte az Nagod kezehez az level vagy nem, nagysagod küldetene segestseget mert az Hídon kvül olj nagy arkokat mosot hogy sem lovas sem szekeres at nem mehet migh megh nem töltik, s ha egy az víz leszen, megh az malomnakis nagy kart teszen ha nem epetnek” – Hidasy András Batthyány Ádámhoz, 1641. március 10. MNL OL P 1314, No. 19 235.

⁴¹ „Az it valo malom es az it valo molnar legýnek miat maid elis fogna pusztulni, mert nem elegek hoza” – Gerdákovics Mátyás Batthyány Ádámhoz, 1641. március 29. MNL OL P 1314, No. 16 056.

⁴² „Nagnak izenj akarom az mjnt Nagod it leteben az híd eleje meghlatta, az mint az víz megh szaggatta volt, most is megh anjra megh arrat, hogj sem lovak sem szekereket altal nem mehet rajta, tudom hogy megent jobban el mossá, mínd az malomnak az mynd az hidnak karos leszen ha megh nem jobbitjük” – Hidasy András Batthyány Ádámhoz, 1641. április 17. MNL OL P 1314, No. 19 244.

páratlan részletességű adatokkal szolgál az eseményekről. A történekről először szeptember 1-én kelt levelében számol be előbbi. Az üzenetnek csak a viszonylag terjedelmes utóiratában értesülünk az árvízről. Ez abból adódhat, hogy a Rába szintje csak a nap folyamán nőtt meg, s reggel – amikor a levelet lejegyezte az íródeák – még nem volt különösebben fenyegető a vízszint. Jól mutatja a vízszint gyors emelkedését, hogy a földekre kihajtott marhák a folyó ágai közé szorultak a pásztorokkal együtt. A víz által okozott károkat a levél szerint ekkor még nem lehetett felmérni, mert a sodrás sebessége miatt sem a hídnak, sem pedig a malomnak még csak a közelébe sem lehetett menni. Az árvíz betört a városba is, és elöntötte a „portapiacot”. Az ár nemkülönben betört Hidasy gabonatarlóiba, állítása szerint a víz ekkor már Falusy házáig ért.⁴³ (Falusy Györgynek [szintén körmendi tisztartó volt] ugyan három ingatlanja is volt Körmenden, de egy 1649-es körmendi házösszeírás a belső városi [a piachoz közeli] Kapitány utcában említi Falusy árváinak házát – ez azonos lehet az itt említett épülettel.⁴⁴)

Első levelét követően Hidasy két hét után írt újra, ekkor a károk egy részét már fel lehetett mérni. Batthyány Ádámhoz írott üzenetében beszámol arról, hogy a hidat pillérestül elvitte a Rába. A vicekapitány sürgeti a híd újjáépítését – arra kéri urát, hogy a Rába bal partján fekvő tilalmas erdőből engedjen fát vágatni a hídszerkezethez. A levélből kiderül az is, hogy a folyó vízszintje még mindig magas, s a malom kerekei továbbra is víz alatt álltak, ezért pedig továbbra sem lehet megjósolni, hogy az épület „fundamentumát” érte-e valamilyen károsodás. Hidasy továbbra sem tud hírt adni az eltűnt pásztorokról, vagyis nagyon valószínűnek látszik, hogy az árvíz emberéleteket is követelt.⁴⁵ Három nappal később, szeptember 19-én kelt levelében Gerdákovics

⁴³ „P.S. Nagysagodnak ennj jo hirt nem tudok jeny, az nagy ar Víz miat, annjra van hogy sem az hidnak sem az Malomnak tsak feleje sem mehetek, nem tudgiok mj marad megh benne, talan mynd el kezelj vynny. Az Varasnak az küsö portapiac jo resze mjnd az vizben vagyon, az varason kívül az pajtak egész falusj György urunk hazaigh mynd raknak [?] Vazel, az magam paitajanal az mj keves takarmaniom lezen egész iden, nieregh szarniaigh valo vizben vagyon, az Mellyiet soha mj ulta körmenden lakom nem tudok, az Hidhoz es az malomhozis mentem volna paripán de az nieregh ottis föl erte az molnar hazanal gialogh ember feleje nem mehet, oly hirtelenseglet, hogy nem gondolhatja ember, hajnalban ennj arja nem volt, hanem tsak ma regvel iöt hertelenseglet, nem tudgiok mynd adigis mj marad megh benne az migh el nem megyen elege volnank varasul rajta ha mikepen oltalmazhatnank, de semjkepen nem tudjok oltalmaznj, mjneden fele marhajnk az vizek közöt szorultak, mjnd pasztorostul, nem tudgiok szegenjek mjnt maradhatnak megh” – Hidasy András Batthyány Ádámhoz, 1641. szeptember 1. MNL OL P 1314, No. 19 263. Egy részét idézi: Iványi Béla: *Képek i. m.* 103–104.

⁴⁴ Ila Bálint: Körmend város 1649. évi összeírása. *Ethnographia* 78 (1967): 558.

⁴⁵ „Nagysagodnak tegnapi küldöt levelemben megh irtam volt az ar vizeknek iszoniusagatm de nem tudom ha jutotte Nagodh kezeben az level avagy nem. Az Hidat az mjnt az emetsője volt mjnd emetsőtül el vitte, Ha nagod jo akarhatja volna, Nagysagod adatna az Tilalma erdőből egynihany szal fat a Hid labnak es az öt fanak valo fakat, hamar tsinalnank megh, mert altal nem mehetünk az Hidon, hogy mas erdőről hozhatnank ha tsak tulso feltül szakasztotta volna megh, megis hamarab altal jarhatnak, s mjnden fele marhajuk tul altal szorultanak tsak azokaz nem erhetunk enihanj bele is holt benne, az

még mindig magas vízszintről ír, de a malomban esett károk kezdtek körvonalazódni. Jelentős pusztítás érte az épületet, a víz a zsilipet száz deszkájával egyetemben elvitte, továbbá a malom szerkezetét is megtépázta, de a Rába miatt még mindig nem lehetett meghatározni az összes pusztítást.⁴⁶ Gerdákovics szeptember 22-én és Hidasy 23-án már valamivel árnyaltabban írt az árvíz által okozott károkról. Gerdákovics hangsúlyozza, hogy a hidat mindenképpen elsők között kell felújítani. Becslése szerint legalább száz deszka és legalább ötszáz szekér ág kell ahhoz is, hogy a malmot rendbe hozzák.⁴⁷ Hidasy a vártnál és talán a Gerdákovics által egy nappal korábban említett-nél valamivel kisebb pusztításról ír: a zsilipnek csak a tetejét tette tönkre az árvíz, s anyagát nem vitte el a folyó – ez jelentősen meggyorsíthatta az újjáépítést. Bár ezek károk a gátban és a palánkban is, a karókat nem mosta ki a víz. Hidasy ettől függetlenül kitér arra, hogy nyilván meg kell tölteni a gátat, de szerinte ha újabb áradás nem lesz, lehetséges a gyors helyreállítás. Ugyanakkor a misszilis tanúsága, és egy soproni forrás szerint az idő ekkor is esős volt Körmenden és a térségben. Ennek kapcsán egy másik problémára is kitér forrásunk: a takarmányt – úgy, ahogy van – elvitte a víz, és még mának való gabona sem maradt a városban.⁴⁸ Hidasy ennek megfelelően egy héttel később ismét írt urának a takarmánnyal kapcsolatban, az átteleléshez elegendő ellátmányt kérve tőle.⁴⁹ 1642 januárjában ismét jelentős árvíz vonult le a folyón. Alighanem

pasztorokat sem tugiok mynt es hogy maradnak megh [...] Az malom felöl megh semj bizoniossat nem tudok Nk írnia mert igen az vizben vagyon, hanem paripan az mynt mehetem feleje az kerekeiben latom hogy egy kicsin el ki lenne, de azokbanis igen egyben rontot tsak az fundamentumaban ne tet volna kart” – Hidasy András Batthyány Ádámhoz, 1641. szeptember 16. MNL OL P 1314, No. 19 265. Egy részét idézi: Iványi Béla: *Képek i. m.* 103–104.

⁴⁶ „Az mi az czakani maloltul az ar víz miath el vit sakast illeti, elegh vigiazással vagiunk ut ha, de ide csak egiet sem hozta [...] az itt valo malom felöl egyebet meg nem tudok írnia Nagnak, banom hogy az felső veget eppen össze tekerte es az malom kerekere tamasztotta, száz deszkaiat el vitte az rekesztövel egiüth , azt mind Újonnan keellene chinaltatni még az töbi sok kárt kit nem lathatni nagy Viznek miatta nem tudom miben vagio” – Gerdákovics Mátyás Batthyány Ádámhoz, 1641. szeptember 19. MNL OL P 1314, No. 16 075.

⁴⁷ „At itt valo malom alapatia igen rozul vagio’, mert igen el rontota az gathot zááz deszkakait el vite fere sió veget el rontota, azonkívül padlasait el rontotta, itt arra valo fa ninczen hanem ha Ngod kedves akaratia volna az Eörsegekből hozatna megh Nagod eok tudgiak moczoda feniöfa köl ahoz. Az malom körül legh alab eöt száz szeker Aagh kellene épületethez valo faiait nem hordatnam adigh, migh az hidait megh nem czinaliuk.” – Gerdákovics Mátyás Batthyány Ádámhoz, 1641. szeptember 22. MNL OL P 1314, No. 16 076.

⁴⁸ „Az malomtul az ar víz az mjnt el apadot, Hala I’nnak az mjnt lattjuk el türhető az mj kart tet benem egiebet nem is tet, hanem az Silib fejet hogy el rontotta, de azt nem vitte el, az Gattjaban az mj kart tet, Az palankot at mjnt az malomhoz Ragasztottuk volt abbanis ennihanj karot döntöt kj de azt nem vihette el, ha esmegh ujobban megh nem arradna megh most el türhető volna kj kart tet bennj. Mostis mjnden nap rettenetes esők vannak it nalunk, az mi keves takarmanjunk let egész iden az bizonj mjnd el veszet tölünk, Tsak magna valo gabonank sem leszen” – Hidasy András Batthyány Ádámhoz, 1641. szeptember 23. MNL OL P 1314, No. 19 266.

⁴⁹ Hidasy András Batthyány Ádámhoz, 1641. szeptember 29. MNL OL P 1314, No. 19 267.

egy átmeneti felmelegedéshez kapcsolódó jegesár vonult le a Rábán, ami a még nem újjáépített körmendi és a közeli szecsődi malmot is jelentősen károsította.⁵⁰

Az 1641-es esztendő e források alapján igen szélsőséges árvizeket hozott a Rábán. A többi hazai folyóról kevés ismerettel rendelkezünk, ahogyan a régióban sem ismerünk jelentősebb áradásokat ebben az esztendőben. Egy-egy kivételt ugyanakkor érdemes megemlíteni, mert így a körmendi forrásokból a megismertnél valamivel szélesebb földrajzi terület időjárás viszonyairól is megtudhatunk valamit. Sopronban 1641. szeptember 13-a és 15-e között három napos esőt, majd a Rába és a Rábca katasztrofális árvizét említi egy helyi krónika.⁵¹ Ezen esőzés természetesen nem okozhatta a Rába szeptember elejétől levonuló áradását, de a nedves légtömegnek lehetett kapcsolata az elhúzódoó árvizes időszakkal. A közép-európai viszonyokra vonatkozóan Rüdiger Glaser és Rudolf Brázdil adataiból következtethetünk: a Cseh-medencében igen hideg nyár és ősz lehetett, a bajor területeken igen sok esőt hozott ugyanezen év nyara.⁵² További kutatásokat igényel ugyanezen esztendő őszenek időjárása, de egyelőre úgy tűnik, hogy ez esetben nem helyi jellegű eseményről van szó, amelyet egy szűkebb térség esőzései vagy emberi beavatkozás okozott, hanem szélesebb területen lehetett csapadékos időszak ez.

Miért a sok árvíz? – Kitekintés

Megemelkedett árvízgyakoriságot számos tényező megváltozása okozhat. Először is a vízgyűjtőterület növekvő csapadékmennyisége, hőmérsékleti viszonyainak megváltozása (így például kisebb párolgás). A hosszú távú klimatikus viszonyok mélyebb vizsgálata mindenképpen hozzájárulhat ahhoz, hogy megtudjuk, a Rába magas áradásszáma inkább közvetlen emberi hatásnak tulajdonítható vagy éppen ellenkezőleg. A csapadéknövekedés kérdésének eldöntéséhez a Keleti-Alpok kora újkori klímájának vizsgálata járulhat hozzá, azonban történeti forrásokon alapuló regionális csapadékrekonstrukció még nem áll rendelkezésünkre. Egy közeli terület, a Bécsei-medence

⁵⁰ „Az malmok felől Nagod igen el felet közöth, víz árban vannak az molnak, ki nem keves kár” – Gerdákovics Mátyás Batthyány Ádámhoz, 1642. január 29. MNL OL P 1314, No. 16 092.

⁵¹ Heimler Károly (szerk.): Soproni krónikák II.: Payr György es Payr Mihály krónikája 1584–1700. *Soproni Szemle* 6, No. 1 (1942): 28–29. Vö. Vadas András: Árvizek i. m. 181–182.

⁵² Rudolf Brázdil – Hubert Valášek – Oldřich Kotyza: Meteorological Records of Michel Stüeler of Krupka and Their contribution to the Knowledge of the Climate of the Czech Lands in 1629–1649. In: Dusan Drbohlav – Jan Kalvoda – Vít Vozeníek (szerk.): *Czech Geography at the Dawn of the Millennium*. Olomouc: Czech Geographic Society–Palacky University in Olomouc, 2004. 95–112.; Rüdiger Glaser: *Klimageschichte i. m.* Ezen adatokat veti össze Büntgen faévgűrűk adataival: Ulf Büntgen et al.: Combined Dendro-Documentary Evidence of Central European Hydroclimatic Springtime Extremes over the Last Millennium. *Quaternary Science Reviews* 30, No. 27–28 (2011): 3947–3959., kül. 3956.

tágabb térségéből származó igen alapos faévgyűri alapú tavaszi–nyári és nyári csapadékrekonstrukciót azonban ismerünk. Giorgio Strumia 1999-ben elkészült doktori disszertációja alapján feltételezhetjük, hogy a térség nyári csapadékmennyisége jelentősen megnőtt az általunk vizsgált fél évszázadban. Kutatása szerint 1436 és 1998 között a Bécsi-medence a második legcsapadékosabb ötven esztendeje volt az 1651-es esztendővel záruló fél évszázad, jellemzően száraz nyári periódusokat pedig egyáltalán nem találunk a 17. században. Külön említésre érdemes, hogy – Sturmia kutatása szerint – az igen heves árvízzel járó 1634-es esztendő nyara volt az elmúlt több mint fél évezred legcsapadékosabbja. Az áprilistól augusztusig tartó időszakot átfogó rekonstrukció ugyancsak csapadékos fél évszázadot feltételez 1617 és 1666 között, amelyen belül külön is ki kell emelni az 1625 és 1634 közti évtizedet mint az ötödik legcsapadékosabb tavaszt és nyarat a vizsgált több mint öt évszázadon belül.⁵³ Bár ezek alapján kézenfekvő lenne a nagy árvízgyakoriságot klimatikus tényezőknek tulajdonítani, a vízgyűjtőterületen jelentkező bármilyen környezetátalakítás és -változás is alapvető hatással lehet az árvizek gyakoriságára, erősségére, szezonálisára. A környezeti tényezők megváltozása közül a kora újkor esetében az erdőterület-változás és a folyók lefolyásának szándékos manipulálása mindenképpen kitüntetett figyelmet érdemel. Az erdők határzónában történő kiirtása általánosan elterjedt gondolat volt a régebbi szakirodalomban. Az elmúlt néhány évtized kutatásai ugyanakkor jelentősen árnyalták ezt a problémát és már nem tartható az az elmélet, miszerint az erdőterület gyökeresen csökkent volna a határzónában.⁵⁴

Mindamellet a vizek védelmi célú felhasználását fokozottan figyelembe kell venni. A 16. század első harmadától kezdve, ahogyan sorra kerültek a dunántúli megyék az oszmánok kezére, egyre égetőbbé vált egy, a Dunántúlon kiépítendő, viszonylag jól védhető végvárvonal. Annak érdekében, hogy biztos védelmi vonalat építsenek ki, az 1540-es években I. Ferdinánd parancsára Nádasdy Tamás vezetésével felmérték a Rábát.⁵⁵ Bár a tervezett duzzasztások, a hidak egy részének lebontása és egyéb, az átke-

⁵³ Giorgio Strumia: *Tree-Ring Based Reconstruction of Precipitation in Eastern Austria*. PhD Thesis. Wien: BOKU, 1999. 85., 95. Ezúton szeretném megköszönni Kern Zoltánnak, hogy a dolgozatra felhívta a figyelmemet.

⁵⁴ Ehhez l. Szabó Péter: Erdők a kora újkorban: történelem, régészet, ökológia. In: Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományos források tükrében*. Budapest: Hantken Kiadó, 2009. 137–156., kül. 142–144. (további irodalommal).

⁵⁵ MNL OL E 142 (Magyar Kamara Archivuma: Acta publica) 2. fasc. (1. iratok) No. 2. 1543–1544. 1–25. p. Registrum super dimensione ripparum fluvii Raba., ill. MNL OL E 185 (Magyar Kamara Archivuma: Archivum familiae Nádasdy) 2. tétel. (44. d.) fol. 18–23. Erről részletesen: Pálffy Géza: *Európa védelmében: haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században*. Pápa: Jókai Városi Könyvtár, 2000. 20–28. kül. 20. 29. jegyz.; Uő: *A császárváros védelmében: a győri főkapitányság története, 1526–1598*. Győr: Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltár, 1999. 53–54. Ezúton szeretném megköszönni Pálffy Géza önzetlen segítségét, hogy ezen, a Rábára vonatkozó, felbecsülhetetlen értékű forrásra felhívta figyelmem, s rendelkezésemre bocsátotta.

lést megnehezítő elemek kialakítása ekkor nem történt meg, az ekkor készült felmérés nagy részletességgel ír le számos gátat, zsilipet, amelyeknek szinte mindegyikét a vizsgálatunk időszakában is megtaláljuk. E nagyszámú, a víz zavartalan lefolyását megakadályozó építmény egyben potenciális veszélyforrás is lehetett az áradások szempontjából. Nem egy forrásunk van arról, hogy gátszakadás következtében estek különböző károk Körmenten – a Rába ebben az esetben igen gyorsan emelkedhetett. Forrásaink Körmentnél nem egyszer említenek, szinte viharos vízszintemelkedést, például az említett 1641-es év őszének esetében.⁵⁶ Hogy az emberkéz alkotta építmények nagy száma valóban volt-e a kulcstényező abban, hogy a Rába ilyen gyakorisággal áradt meg a 17. század első felében, annak eldöntéséhez további vizsgálatok szükségesek. Mindekenelőtt a folyó alsóbb és felsőbb szakaszának településeiről származó vagy más, a régióban futó folyókhoz kapcsolódó településekre vonatkozó forrásanyagot kell áttekinteni.

A vizsgálat kiszélesítése mind időben, mind pedig térben lehetővé tenné, hogy nagyobb mélységben megismerjük a kora újkori Kárpát-medence árvízviszonyait. Jelen vizsgálat alapján úgy tűnik: a források, kellő alapot biztosítanak, hogy legalább bizonyos régiók árvízviszonyait összevethessük a Közép-Európára vonatkozó komplex vizsgálatok eredményeivel. Ugyanakkor azt, hogy ezen időszak magas áradásszáma általános jelenség-e, illetve, hogy a Rábán tapasztalt sok árvízi esemény kapcsolatban van-e a „kis jégkorszak” idején lejátszódó makroregionális klímaváltozással, vagy inkább lokális környezeti, gazdasági, politikai folyamatok állnak-e háttérben, a jelen dolgozat eredményei alapján még nem lehet megnyugtatóan eldönteni.

„RIVERS LEAVE THEIR BEDS FREQUENTLY”: KÖRMEND (W HUNGARY) AND RÁBA/RAAB (1600–1659)

The study addresses the problem of flooding on a tributary of the Danube, the Rába/Raab in a short period of the early modern times (1600–1659). The study uses missals (private letters) sent from the market town of Körment (W Hungary) to their landlords of the Batthyány family (and especially to its two prominent members: Ferenc and his son Ádám).

⁵⁶ Például: „mivel it az Arviz rettenetes nagy karokat tett, az veteseken az miket az Nagos számára vettem az Raba mellett, mind raita vagion az Víz nem tudom el vitte vagi nem, az Gabonat az lóvakis marhakis az Raban szorultak volt hogj hirtelen reaiok iüt az Arviz az naion [?]hattam volt. 40 malaczott iob resze bele dermetek, de az öregeben csak egj sem vesztetel [...] Az mint Nagod it letebenis szolotta’ volt Nagodnak hogj örsgebül egj nihanj szekeret parancsolt volna Nagod az malomhoz Agh hordany tudom most az arviz sok kart teszen benne iob lenne eleitt venni, hogj megint sok kar lenne benne” – Nemsem István Batthyány Ádámhoz, 1653. október 12. MNL OL P 1314, No. 33 908., ill. MNL OL P 1314, No. 19 263. (l. 44. jegyz.).

The source type of private letters have not been extensively used in previous works that dealt with flood or climate historical research. Present research has shown approximately sixty significant floods on the river Rába in a relatively short period of time. The paper studies the seasonality and the destructiveness of these inundations as reflected in the letters sent by the captains, vice captains and the provisors of the town.

The paper also discusses an individual year, 1641 when three flood events took place, two of which were catastrophic. The aim was to show the potential of this group of evidence in the study of historical floods and to analyze a case where at least some regional parallels can be shown in the weather conditions preceding the floods of the Rába.

Keywords Historical floods, flood frequency, environmental history, climate history, Little Ice Age

Köszönetnyilvánítás

A SZERKESZTŐK E helyütt szeretnének név szerint köszönetet mondani mindazoknak, akik a kötet előzményeül szolgáló konferencia (ELTE BTK, 2012. május 17–18.) megszervezésében, lebonyolításában részt vettek, illetve e munka megszületését támogatták és lehetővé tették.

Köszönet illeti Bertényi Ivánt, Érszegi Gézát, E. Kovács Pétert, Laszlovszky Józsefet, Sággy Mariannét, Solymosi Lászlót, Thoroczky Gábort, C. Tóth Norbertet és Veszprémy Lászlót, akik amellet, hogy egy-egy szekció vezetését vállalták, az előadásokhoz számos hasznos észrevételt és tanácsot fűztek. Külön köszönjük Bak M. János és Feld István professzor uraknak, hogy plenáris előadásaikkal méltó keretet adtak a rendezvénynek. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolájának, illetve az ELTE BTK Történeti Intézete Szekfű Gyula Könyvtárának támogatása nagyban megkönnyítette a konferencia színvonalas és akadálymentes lebonyolítását.

A szerkesztők minden igyekezete sem tudta volna pótolni azt az alapos olvasószerszertői munkát, amelyért hálával tartozunk az ELTE BTK történelemtudományi és művészettörténeti mesterszakot végző hallgatóinak, úgyis mint Ilkó Krisztinának, Kádas Istvánnak, Kálmán Dánielnek és Tarján Eszternek, illetve a Történettudományok Doktori Iskola hallgatójának, Gál Juditnak. Szintén köszönet illeti Péterfi Lucát az angol nyelvű rezümék ellenőrzéséért. A kötet mindezek ellenére jelen formájában nem jelenhetett volna meg a TÁMOP – „Önálló lépések a tudomány területén” program és az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának támogatása nélkül.

A legfőbb köszönet azonban tanárainkat: Draskóczy Istvánt és Nagy Balázst illeti, akiktől munkánk során mindvégig a legtöbb biztatást, segítséget és tanácsot kaptuk.

Budapest, 2012. december

A szerkesztők

A szerzőkről

BAKONYI ZSUZSANNA – doktorjelölt, Miskolci Egyetem, Irodalomtudományi
Doktori Iskola, Szövegtudomány Program
Témavezető: Dr. Bessenyei József, egyetemi tanár (EKF – ME)
Elérhetőség: bakonyizsu@freemail.hu

GYÖNKI VIKTÓRIA – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori
Iskola, Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE – KEE)
Elérhetőség: gy.viktoria.86@gmail.com

ILKÓ KRISZTINA – művészettörténet mesterszak (középkor), ELTE BTK Művészet-
történeti Intézet
Témavezető: Dr. Prokopp Mária, professzor emerita (ELTE)
Elérhetőség: ilkokriszti@gmail.com

INCZE JÁNOS – doktorandusz, Közép-európai Egyetem, Középkortudományi
Doktori Program
Témavezető: Dr. Szende Katalin, tanszékvezető egyetemi docens (KEE),
Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE – KEE)
Elérhetőség: ijancsi@yahoo.com

JAKAB PÉTER – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Novák Veronika, egyetemi adjunktus (ELTE)
Elérhetőség: jakpet84@gmail.com

KÁDAS ISTVÁN – történelem diszciplináris mesterszak (középkor), ELTE BTK Tör-
téneti Intézet, Középkori és Kora Újkori Magyar, ill. Középkori és Kora Újkori
Egyetemes Történeti Tanszék
Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)
Elérhetőség: istvankadas@freemail.hu

KANYÓ FERENC – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)
Elérhetőség: kanyo.ferenc@gmail.com

KELÉNYI BORBÁLA – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)
Elérhetőség: borcsi2@gmail.com

KRANZIERITZ KÁROLY – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Bárány Attila, egyetemi docens (DE), Dr. Érszegi Géza, egyetemi tanár (ELTE)
Elérhetőség: kranzio330@gmail.com

MIKÓ GÁBOR – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Solymosi László, akadémikus, egyetemi tanár (ELTE – DE)
Elérhetőség: miko.gabor@gmail.com

PÉTERFI BENEC – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)
Elérhetőség: pebence@gmail.com

RÁKOS-ZICHY JOHANNA – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Sággy Marianne, egyetemi docens (KEE – ELTE)
Elérhetőség: eruntale@gmail.com

SCHMIDTMAYER RICHÁRD – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)
Elérhetőség: schmidtmayer@gmail.com

URBÁN MÁTÉ – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Sz. Jónás Ilona, professzor emerita (ELTE)
Elérhetőség: urbanmate80@gmail.com

A SZERZŐKRŐL

VADAS ANDRÁS – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Nagy Balázs egyetemi docens (ELTE – KEE)
Elérhetőség: vadasandras.elte@gmail.com

VAJDA TAMÁS – doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi
Doktori Iskola, Medievisztika Program
Témavezető: Dr. Koszta László, tanszékvezető egyetemi docens (SzTE)
Elérhetőség: tamas.vajda@rekt.u-szeged.hu

Notes on Contributors

BAKONYI, ZSUZSANNA – PhD-candidate, University of Miskolc, School for Literary Studies, Textual Scholarship Doctoral Program
Supervisor: Prof. Dr. József Bessenyei university professor (Eszterházy Károly College – University of Miskolc)
E-mail address: bakonyizsu@freemail.hu

GYÖNKI, VIKTÓRIA – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University of Sciences – Central European University)
E-mail address: gyviktor.86@gmail.com

ILKÓ, KRISZTINA – Art history master's program (medieval specialization), Eötvös Loránd University of Sciences, Institute of Art History
Supervisor: Prof. Dr. Mária Prokopp, professor emerita (ELTE)
E-mail address: ilkokriszti@gmail.com

INCZE, JÁNOS – PhD-student, Central European University, Medieval Studies Doctoral Program
Supervisors: Dr. Katalin Szende, associate professor (Central European University) and Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University of Sciences – Central European University)
E-mail address: ijancsi@yahoo.com

JAKAB, PÉTER – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Veronika Novák, associate professor (Eötvös Loránd University of Sciences)
E-mail address: jakpet84@gmail.com

KÁDAS, ISTVÁN – History master's program (medieval specialization), Eötvös Loránd University of Sciences, Institute for History, Department of Medieval and

NOTES ON CONTRIBUTORS

Early Modern Hungarian History and Department of Medieval and Early Modern European History

Supervisor: Prof. Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University of Sciences)

E-mail address: istvankadas@freemail.hu

KANYÓ, FERENC – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Prof. Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University of Sciences)

E-mail address: kanyo.ferenc@gmail.com

KELÉNYI, BORBÁLA – PhD-candidate, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Prof. Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University of Sciences)

E-mail address: borcsiz@gmail.com

KRANZIERITZ, KÁROLY – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisors: Dr. Attila Bárány, associate professor (University of Debrecen), Prof. Dr. Géza Érszegi, university professor (Eötvös Loránd University of Sciences)

E-mail address: kranzio330@gmail.com

MIKÓ, GÁBOR – PhD-candidate, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Prof. Dr. László Solymosi, member of Hungarian Academy of Sciences, university professor (Eötvös Loránd University of Sciences – University of Debrecen)

E-mail address: miko.gabor@gmail.com

PÉTERFI, BENCE – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Prof. Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University of Sciences)

E-mail address: pebence@gmail.com

RÁKOS-ZICHY, JOHANNA – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program

NOTES ON CONTRIBUTORS

Supervisor: Dr. Marianne Sággy, associate professor (Central European University – Eötvös Loránd University of Sciences)
E-mail address: eruntale@gmail.com

SCHMIDTMAYER, RICHÁRD – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program
Supervisor: Prof. Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University of Sciences)
E-mail address: schmidtmayer@gmail.com

URBÁN, MÁTÉ – PhD-candidate, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program
Supervisor: Prof. Dr. Ilona Sz. Jónás, professor emerita (Eötvös Loránd University of Sciences)
E-mail address: urbanmate80@gmail.com

VADAS, ANDRÁS – PhD-candidate, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University of Sciences – Central European University)
E-mail address: vadasandras.elte@gmail.com

VAJDA, TAMÁS – PhD-candidate, University of Szeged, School for Historical Studies, Medieval Studies Doctoral Program
Supervisor: Dr. László Koszta, associate professor (University of Szeged)
E-mail address: tamas.vajda@rekt.u-szeged.hu

